A.Laua

LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS FONĒTIKA

ZVAIGZNE ABC

97-4
L 70

L
4

Alise Laua

LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS FONĒTIKA

ZVAIGZNE ABC

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
97-11/27
0304017452

808.83—4(075.8)
La 820

4., pārstrādātais un papildinātais izdevums

Alise Laua

LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS FONĒTIKA

Redaktore G. Lejniece
Māksl. redaktore M. Alševska
Tehn. redaktore I. Klotiņa
Maketētājs A. Eiduss
Korektore M. Banga
Vāku zīm. M. Alševska

Apgāds "Zvaigzne ABC", SIA, K. Valdemāra ielā 105,
Rīgā, LV-1013. Reģistr. Nr. 2-1060. Red. nr. L-361.
V/u "Poligrāfists", K. Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1050.
Pasūt. nr. 533.

© 1997, apgāds "Zvaigzne ABC"
ISBN 9984-560-96-1

IEVADS

Fonētiskā transkripcija

Latviešu valodas **fonētiskā transkripcija** ir izaugusi galvenokārt no vajadzības pierakstīt dialektu tekstus. Dialektoloģijā lietojamā transkripcija (sk. Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūts, Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma, 1954, 10.—28. lpp.) ir visai sarežģīta, tās uzdevums ir atspoguļot ļoti dažādās runas nianses izloksnēs. Literārās izrunas pierakstīšanai pietiek ar vienkāršāku transkripcijas sistēmu, tāpēc no dialektoloģiskās transkripcijas izmanto tikai pamatapzīmējumus.

Latviešu valodas fonētiskajā transkripcijā pamatos patur tās pašas burtu zīmes, ko lieto ortogrāfijā. Pārmaiņas ir tikai atsevišķos gadījumos:

platais *e* tiek apzīmēts ar *ę*, piem., [tęk], [ę̄na],

divskanis *o* — ar *uo*, piem., [duomāt],

afrikātas *dz, dž* — ar *ʒ, ǯ*, piem., [ʒenis], [daǯi],

pakaļējais mēlenis spraudzenis *h* — ar *x*, piem., [xrōnika],

fakultatīvais nebalsīgais vidējais mēlenis spraudzenis *h* — ar *x̧*, piem., [teχ̧nika],

fakultatīvā dvesmas skaņa *h* — ar *h*, piem., [Hęine], [hęrcoks] hercogs,

pakaļējais mēlenis nazālais slēdzenis *n* — ar *ŋ*, piem., [viŋgruot],

fakultatīvais mīkstinātais *r* — ar *r'*, piem., [ber'u],

nezilbisks patskanis — ar puslociņu zem patskaņa burta, piem., i̯, u̯,

zilbisks līdzskanis — ar aplīti zem līdzskaņa burta, piem., n̥, m̥, r̥, l̥.

Skaņu kvantitāti apzīmē dažādi. Patskaņa vai līdzskaņa normālu garumu apzīmē ar svītru virs attiecīgā burta, piem.: [sākt], [veš] (augšzemnieku izloksnēs, literārā forma *vedīs*).

Ja zilbes robeža ir garajā līdzskanī, tad lieto līdzskaņa burta dubultojumu, piem.: [lappa], [villaine]. Divkāršu līdzskaņa burtu raksta arī morfoloģiskās sadurās tais gadījumos,

kad blakus nokļūst divi vienādi līdzskaņi, piem.: [uzzināt], [ussākt] uzsākt.

Patskaņa vai līdzskaņa p u s g a r u m u apzīmē ar kolu aiz burta, piem.: [so:ka] (augšzemnieku izloksnēs, literārā forma [sakka]), [as:] ass, [sveš:] svešs.

Atspoguļojot fonētiskajā transkripcijā atsevišķas skaņas, atsevišķus vārdus un teikumus, tos ietver kvadrātiekavās, piem.: [s], [saule], [saule lęc]. Sakarīgu tekstu iekavās nemēdz ietvert.

Fonētiskajā transkripcijā lieto v i e n ī g i m a z o s b u r t u s, izņemot īpašvārdus. Tur, kur fonētiski rakstītā vārda nozīmi var pārprast, fonētiskajam rakstījumam blakus dod ortogrāfisko, piem.: [liekt] liegt.

Fonētiskajā transkripcijā apzīmē arī intonāciju: stiepto ar ~, lauzto ar ^ un krītošo ar `. Šajā grāmatā intonācija apzīmēta garajās saknes un priedēkļa zilbēs.

Vārda galveno uzsvaru apzīmē ar punktu uzsvērtās zilbes priekšā īso burtu augstumā, palīguzsvaru — ar punktu apakšā. Galveno uzsvaru norāda tikai tad, ja tas nav pirmajā zilbē, un arī tad, ja ir norādīts palīguzsvars, piem.: [gan'drīz], ['kā.jām].

Pozicionālo fonēmu miju apzīmē ar divām stāvām svītrām ||, piem., [z] || [s] vārdā [uskāpt] uzkāpt, vēsturisko fonēmu miju — ar vienu gulus svītru —, piem., [z] — [ž] vārdā [eži].

Fonētiskās transkripcijas paraugs.

[àiz mùms gùļ tùmsa,
prìekšā trìs gàisma,
nereʒ tài gala.]

(Rainis)

dràuks, ìeklàusies, kâ ruʒu graûc zèm snìega, zemê ìeaſc, briêst! graûc saprùot tùo, ka nedrìkst, nedrìkst pārstât aûkt ne'viênu brìdi.

mùms jàtùop liēlākiem ik minūti, ik'katru laīka sprîdi.

(A. Grigulis)

PĒTĪŠANAS METODES UN DIKTORU IZVĒLE

Latviešu valodas fonētika pētī latviešu valodas **fonētiskos līdzekļus** — valodas skaņas, vārda uzsvaru, zilbi, zilbes intonāciju un runas intonāciju, kā arī visu fonētisko līdzekļu mijiedarbību. Skanējumā vispirms un visspilgtāk parādās valodas nacionālā specifika.

Darbā tika lietotas šādas **instrumentālās pētīšanas metodes**: rentgenogrammu, palatogrammu un fotogrammu metode. Bez instrumentālajām metodēm tika izmantota arī tiešā vērojuma metode.

Rentgenogrammu metode ir viena no efektīvākajām instrumentālās pētīšanas metodēm, tikai tās lietošanu apgrūtina sarežģītie tehniskie nosacījumi. Ar rentgenogrammu metodi var konstatēt runas orgānu stāvokli kādas skaņas artikulēšanas momentā. Šai pētījumā rentgenogrammu metode ieņem galveno vietu. Ar to pētītas kā patskaņu, tā līdzskaņu fonēmas.

Rentgenografēšana notika Latvijas Universitātes Medicīniskā punkta rentgena kabinetā.[1]

Lai rentgenogramma atspoguļotu iespējami dabisku izrunu resp. runas orgānu stāvokli, fonēmas artikulāciju fiksēja nevis attiecīgās fonēmas izolētas izrunas laikā, bet gan vārda sakarā. Diktors runājot deva rentgenologam īpašu signālu tā, lai tiktu uzņemts fonēmas izturējums, nevis ekskursija vai rekursija. Vārdus izrunāja parastā stiprumā.

Rentgenogrammu iegūšanai vajadzīgo vārdu izvēlē tika ievērotas latviešu valodas fonēmu pozicionālās īpatnības, izraugot rentgenografēšanai vārdus, kuros attiecīgā fonēma atrodas šim nolūkam visizdevīgākajos pozicionālajos apstākļos, proti, tad, kad artikulācija ir enerģiska un iespējami ilgstoša. No šī viedokļa patskaņi skatāmi citādos

[1] Uzņēmumus izdarīja ar Kijevas rūpnīcā "Elektromedaparatura" izgatavotu 4 kenotronu rentgena aparātu.

pozicionālos apstākļos nekā līdzskaņi un arī līdzskaņi nav aplūkojami visi vienā pozīcijā; tā jāizvēlas atkarībā no pētījamo līdzskaņu grupu īpatnībām latviešu valodā.

Patskaņu fonēmu artikulācijas raksturošanai rentgenografēja garās patskaņu fonēmas vārdos ar stiepto intonāciju. Lai patskaņu artikulācija būtu spēcīgāka, rentgenografēšanai izraudzījās patskaņus vārda pirmajā zilbē. Par blakus skaņām iespējamības robežās izmantoja lūpeņus — skaņas, kas vismazāk ietekmē patskaņu artikulāciju.

Sekojot fonētiskajā literatūrā iedibinātajai tradīcijai raksturot balsīga troksneņa artikulāciju (ja tam ir atbilstošs nebalsīgs troksnenis) pēc nebalsīgā troksneņa kā artikulāri spēcīgākā, rentgenografēja vienīgi nebalsīgo troksneņu artikulāciju, izņemot fonēmas [v] un [j], kuru nebalsīgie korelāti cilmes ziņā nav adekvāti balsīgajiem.

Rentgenografējot nebalsīgos troksneņus, izmantoja to latviešu valodas konsonantisma īpatnību, ka nebalsīgie troksneņi starp uzsvērtu un neuzsvērtu īsu patskani ir gari.[1] Tādējādi rentgenografēšanai izraudzījās vārdus, kuros nebalsīgie troksneņi atrodas tieši šādā pozīcijā, izņemot fonēmas [f] un [x], kas sastopamas vienīgi aizguvumos.

Lai pētījamās skaņas būtu pēc iespējas mazākā mērā pakļautas blakus skaņu ietekmei un lai tās atrastos vienādos fonētiskos apstākļos, izraudzījās tādus vārdus, kuros pētījamo skaņu no abām pusēm norobežo patskanis [a], kas vismazāk ietekmē blakus stāvošā līdzskaņa kvalitāti, piem., [p] vārdā [tappa], [t] vārdā [matta] utt. Atsevišķos gadījumos troksneni rentgenografēja vārda sākumā [a] priekšā, piem., [f] vārdā [fakti], [v] vārdā [vatte].

Arī sonantus rentgenografēja pozīcijā, kad tie ir gari. Tādi tie ir, pirmkārt, aizguvumos starp patskaņiem, ja patskanis sonanta priekšā ir īss, otrkārt, latviskas cilmes vārdos starp īsu patskani un līdzskani, ja zilbei ir stieptā intonācija.[2] Par blakus skaņām sonantiem iespēju robežās

[1] Sk. *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. — R., 1951. — 24. lpp.

[2] Sk. Turpat, 246. lpp.

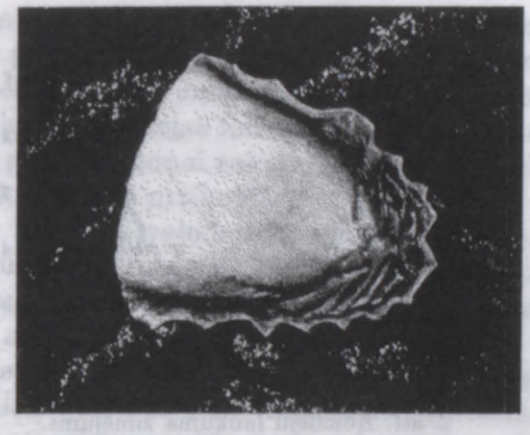

1. att. Aukslēju pārvalks.

izmantoja patskani [a]. Atsevišķos gadījumos rentgenogrāfēja vārdus, kur attiecīgā sonanta priekšā ir [a], bet aiz tā kāds līdzskanis.

Pēc iegūtajām rentgenogrammām izgatavoja tāda paša lieluma shēmas. Lai shēmas, kurās rādīta vairāku skaņu artikulācija, neiznāktu pārāk raibas, jo atšķirības dažādu skaņu artikulācijā nav tikai mēles stāvoklī, tad shēmai par pamatu ņēma vienu rentgenogrammu un pēc tās uzzīmēja visas rentgenogrammā atspoguļotās runas orgānu daļas. No pārējām rentgenogrammām šai shēmā pārnesa tikai mēles un dažos gadījumos mīksto aukslēju stāvokli, saskaņojot apakšējā žokļa kontūras. Shēmai par pamatu ņemto rentgenogrammu apzīmēja ar nepārtrauktu līniju. Pēc tam rentgenogrammas un shēmas pārfotografēja samazinātā veidā.

Palatogrammu metode pieder pie tehniski vienkāršākajām eksperimentālās pētīšanas metodēm. Kā patstāvīga metode tā ir diezgan ierobežota, tomēr atsevišķos gadījumos labi papildina un ilustrē ar citām metodēm iegūtās atziņas. Galvenokārt tādiem nolūkiem tā izmantota arī šai pētījumā.

Ar palatogrammu metodi gūst ieskatu par mēles pieskari aukslējām. Palatogrammu iegūšanai izmanto aukslēju pārvalku (mākslīgās aukslējas), kurš veidots no plastmasas

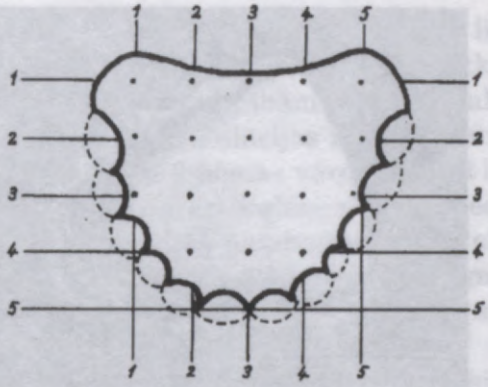

2. att. Aukslēju laukuma zīmējums.

un kura biezums nepārsniedz 0,3 mm. Izdarot eksperimentu, aukslēju pārvalku ieliek mutē un cieši piekļauj aukslējām, mēli nozież ar īpašu ziedi, pēc tam izrunā pētījamo skaņu, aukslēju pārvalku uzmanīgi izņem ārā un konstatē pieskares laukuma robežas.

Mūsu pētījumā mēles pieskares laukuma fiksēšanai izgatavoja izklātu, t. i., plaknē pārnestu, aukslēju laukuma zīmējumu un pavairoja pētījumam vajadzīgajā eksemplāru skaitā. Pieskares laukuma robežas pārnesa no aukslēju pārvalka uz zīmējumu. Šādā veidā iegūtu zīmējumu sauc par palatogrammu.

Lai iegūtās palatogrammas atspoguļotu dabisku izrunu, pie aukslēju pārvalka jāpierod. Tāpēc pirms eksperimentu veikšanas pārvalku turēja mutē tik ilgi, kamēr runājot to vairs nesajuta par traucējumu.

Lai izvairītos no nejaušībām artikulācijas raksturojumā, katrai skaņai ieguva 5—10 palatogrammas, pie tam ne vienā reizē, bet ar starplaikiem. Pēc tam izraudzījās vienu, dažreiz divas tipiskākās palatogrammas, t. i., tās, kas biežāk atkārtojās, un izdarīja attiecīgus secinājumus.

Palatogrammu iegūšanai izmantoja vārdus, vārdu daļas vai mākslīgi konstruētus skaņu savienojumus, kuros pētījamais līdzskanis atradās starp patskaņiem [a], bet patskanis — starp lūpeņiem, t. i., starp skaņām, kuru artikulācija uz aukslējām neatstāj nekādas pēdas.

Fotogrammu metode, tāpat kā palatogrammu metode, pieder pie tehniski vienkāršākajām eksperimentālās pētīšanas metodēm. Par fotogrammu sauc artikulācijas pētīšanas nolūkā iegūtu sejas fotogrāfiju. Ar fotogrammu uzskatāmi var parādīt skaņai raksturīgo lūpu artikulāciju un vispār mīmiku skaņas artikulēšanas laikā.

Latviešu literārās valodas fonēmas šai grāmatā aplūkotas tikai rūpīgas runas stilā 3—8 (pa lielākajai daļai gan 4—5) diktoru izrunā. Dotie vispārinājumi par skaņu artikulāciju tad arī balstās uz šo diktoru izrunu.

Par diktoriem tika pieaicināti Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras nodaļas studenti, atsevišķos gadījumos arī Latviešu valodas katedras (tagad Baltu valodas katedra) docētāji un aspiranti. Diktorus izvēlējās un pārbaudīja īpaša Latviešu valodas katedras komisija. Tā kā latviešu literārā valoda ir izveidojusies uz vidus dialekta pamata, tad par diktoriem izraudzījās latviešu literārās valodas runātājus no vidus dialekta apgabala, pie tam arī viņu vecāki bija no vidus dialekta apgabala. Komisija raudzījās arī uz to, lai diktori būtu pilnīgi apguvuši literārās valodas normas un lai nebūtu kādi citi apstākļi, kas traucētu viņu runu uzlūkot par tipisku. Attiecīgo eksperimentu realizēšanai diktorus iepriekš apmācīja.

Visiem diktoriem latviešu valoda bija dzimtā valoda. Visi tie bija mācījušies skolā ar latviešu mācības valodu un runāja galvenokārt latviski; krievu valoda un svešvalodas bija apgūtas skolā.

Fonēmas jēdziens

Par **fonēmu** šai grāmatā dēvēta pozicionālu modifikāciju rezultātā radusies skaņu grupa vai arī vienā un tai pašā pozīcijā paralēli lietotas skaņas, kas dažādu variantu veidā noder par vārda materiālā apvalka veidošanas un šī apvalka diferencēšanas elementiem latviešu valodas fonētiskajā sistēmā. Tālāk sniegtas galvenās atziņas, uz kurām balstās fonēmas izpratne šai darbā.

Konkrētās skaņas, kas veido fonēmu, sauc par fonēmas variantiem jeb alternantiem. Variantu grupā šķir galveno variantu no pārējiem variantiem.

Par galveno variantu sauc tādu fonēmas variantu, ko izrunā izolētā pozīcijā un kas atkārtojas vēl dažādās citās pozīcijās, kur atkarība no apkārtējām skaņām ir iespējami maza un fonēma visbrīvāk parāda savas artikulāri akustiskās īpašības. Galveno variantu pieņem par fonēmas pamatu un ar to salīdzina pārējos fonēmas variantus.

Pozicionāli nosacītus pārējos variantus sauc par sekundāriem variantiem. Sekundārie varianti parasti atšķiras no galvenā varianta ar artikulāri akustisko kvalitāti, piem., fonēmas [n] galvenais variants [n] ir priekšējais mēlenis, bet sekundārais variants [ŋ] — pakaļējais mēlenis. Dažreiz sekundārie varianti no galvenā varianta atšķiras tikai kvantitatīvi, piem., [k] vārdā [akka] aka, [š:] vārdā [druoš:] drošs. Sekundāro variantu lietošana ir noteikta ar literārās izrunas normu, tāpēc pareizā literārā izrunā tie ir obligāti.

Atsevišķos gadījumos literārā izrunā vērojami arī fonēmas varianti, kuru lietošana ir fakultatīva: ja runātājs vēlas, viņš var šādu variantu lietot, ja nevēlas, — var to aizstāt ar otru atļauto variantu. Variantus, kas rodas uz paralēla lietojuma pamata un ir atkarīgi no runātāja izvēles, sauc par fakultatīviem variantiem. Par fakultatīviem variantiem mēdz būt aizgūtas skaņas, kas literārā izrunā nav pilnīgi ieviesušās, piem., [x̣] vārdā [arx̣itektūra] arhitektūra, [h] un [ęi] vārdā [Hęine].

Fonēmai kā skaņu grupai nosaukumu dod pēc galvenā varianta, jo tas ir tipiskākais un raksturīgākais fonēmas izpausmes veids.

Fonēmas būtība atklājas variantos. Visiem variantiem piemīt vienādas vārda materiālā apvalka diferencēšanas spējas. Sekundārajiem variantiem nav mazāka loma sazināšanās procesā kā galvenajiem variantiem. Kā vieni, tā otri funkcionē par vārda sastāvdaļu, atšķir vārdus citu no cita un ļauj mums tos pazīt. Tā sekundārais variants [ŋ] vārdā [baŋgas] ir funkcionāli tikpat nozīmīgs kā galvenais

variants [n] vārdā [nākt]. Sekundārajiem variantiem attieksmē pret citas fonēmas variantiem vārda materiālā apvalka diferencēšanas spējas piemīt tādā pašā mērā kā galvenajam variantam, piem., vārdos [baŋgas] un [bargas]. Komunikācijas procesā tie ir vienādi nozīmīgi un nav aizstājami ar citām skaņām, ne arī savstarpēji apmaināmi. Lai nodrošinātu netraucētu komunikāciju, jāsaglabā vārda materiālais tēls, t. i., vārda fonētiskā forma, kas ar lietošanu ir sankcionēta zināmā sabiedrībā. Galveno variantu izdala no pārējiem valodnieciskas sistematizācijas nolūkā, bet tas nemazina pārējo variantu reālās izrunas funkcionālo nozīmību.

Fonēma kā konkrēta parādība realizējas variantos, fonēmu kā vispārīgs jēdziens apzīmē fonēmas variantu kopas raksturīgākās īpašības. Katra valodas skaņa ir fonēma konkrēta varianta veidā.

Šīs grāmatas uzdevums ir noskaidrot, kādi varianti ietilpst noteiktas fonēmas sastāvā, kurš no tiem ir galvenais, kuri sekundārie, un konstatēt fakultatīvos variantus, ja tādi ir.

Teorētiski ikvienai fonēmai ir ļoti daudz variantu, bet praktiski izdala tikai galveno variantu un no pārējiem tos, kas jūtami atšķiras no galvenā varianta. Ja fonēmai nav jūtami atšķirīgu variantu, tad artikulācijas aprakstā runā par fonēmas artikulāciju, lai gan domāta fonēmas galvenā varianta artikulācija.

FONĒTIKA

LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS FONĒMU SISTĒMA

Latviešu literārās valodas fonēmu sistēmā ietilpst 48 fonēmas.

12 no tām ir monoftongi: [i], [ī], [e], [ē], [ę], [ę̄], [u], [ū], [o], [ō], [a], [ā],

10 — diftongi: [ai], [au], [ei], [eu], [oi], [ou], [iu], [ui], [ie], [uo],

26 — konsonanti: [p], [b], [t], [d], [ķ], [ģ], [k], [g], [c], [ʒ], [č], [ǯ], [m], [n], [ņ], [f], [v], [s], [z], [j], [x], [š], [ž], [l], [ļ], [r].

MONOFTONGI

Monoftongus jeb patskaņus, tāpat kā līdzskaņus, klasificē, ievērojot aktīvā runas orgāna, t. i., mēles, darbību. Tomēr patskaņu klasifikācijas principi atšķiras no līdzskaņu klasifikācijas principiem. Šīs atšķirības izriet no patskaņu un līdzskaņu artikulācijas īpatnībām. Līdzskaņu artikulācijā ir noteikts artikulācijas centrs, artikulācija ir lokalizēta, bet patskaņu artikulācijā noteikta artikulācijas centra nav, šeit jāņem vērā visa mēles darbība. Patskaņu artikulācijai raksturīgs brīvs izelpojamā gaisa plūdums, runas orgāniem ieņemot noteiktu stāvokli. Noteiktas mēles kustības veido patskanim raksturīgo mēles konfigurāciju, līdz ar to rada patskanim raksturīgo rezonatoru. Tāpat patskaņa kvalitāti nosaka lūpu darbība. Arī lūpām ir nozīme

rezonatora veidošanā. Rezonatora forma un apjoms nosaka patskaņa kvalitāti.

Mēles darbību raksturo, ņemot vērā galvenokārt tās kustības horizontālā un vertikālā virzienā. Pēc mēles kustībām horizontālā virzienā latviešu valodā izšķir priekšējās, vidējās un pakaļējās rindas patskaņus, bet pēc kustībām vertikālā virzienā — augsta, vidēja un zema mēles pacēluma patskaņus.

Latviešu valodas patskaņi ir balsīgi — to artikulācijas laikā balss saites vibrē. Patskaņus veido, par rezonatoru izmantojot vienīgi faringu un mutes dobumu, bet

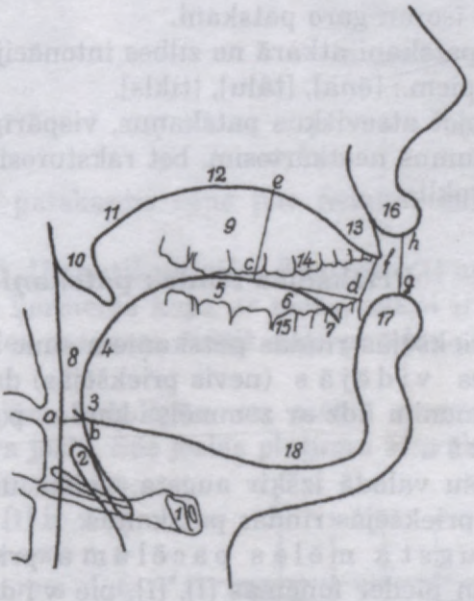

3. att. Runas orgānu daļas:

1 — zemmēles kauls; 2 — uzbalsenis; 3 — mēles sakne; 4 — mēles pakaļējā daļa; 5 — mēles vidējā daļa; 6 — mēles priekšējā daļa; 7 — mēles gals; 8 — faringa dobums; 9 — mutes dobums; 10 — ūka; 11 — mīkstās aukslējas; 12 — cietās aukslējas; 13 — alveolas; 14 — augšzobi; 15 — apakšzobi; 16 — augšlūpa; 17 — apakšlūpa; 18 — apakšžoklis.

Fonētiskie izmēri:

ab — faringālās ejas platums; cd — priekšējā rezonatora garums; ce — priekšējā rezonatora augstums; df — žokļu atvērums; gh — lūpu atstatums.

no rezonatora izslēdzot deguna dobumu. Latviešu valodas patskaņu artikulācijas laikā mīkstās aukslējas ir paceltas. Latviešu valodā nav nazālu patskaņu.

Raksturīga latviešu valodas patskaņu īpašība ir divējāda kvantitāte. Latviešu valodā ir īsi un gari patskaņi. Tie veido divas patstāvīgas fonēmas (patskaņu kvantitātei ir fonemātiska nozīme), bet tiem ir viena artikulāra kvalitāte. Vienīgā atšķirība starp īsajiem un garajiem patskaņiem artikulācijas ziņā ir tā, ka garos patskaņus artikulē ar mazliet spriegāku runas orgānu muskulatūru nekā īsos patskaņus. Jo augstāks mēles pacēlums patskaņa izrunāšanas laikā, jo lielāka ir atšķirība artikulācijas sprieguma ziņā starp īso un garo patskani.

Garie patskaņi atkarā no zilbes intonācijas tiek dažādi modulēti, piem.: [ēna], [tâlu], [tìkls].

Aplūkojot atsevišķus patskaņus, vispārīgos artikulācijas nosacījumus neatkārtosim, bet raksturosim galvenokārt mēles stāvokli.

Priekšējās rindas patskaņi

Par priekšējās rindas patskaņiem sauc patskaņus, ko veido mēles v i d ē j ā s (nevis priekšējās) daļas pacēlums, mēles ķermenim līdz ar zemmēles kaulu p a v i r z o t i e s u z p r i e k š u.[1]

Latviešu valodā izšķir augsta, vidēja un zema mēles pacēluma priekšējās rindas patskaņus.

Pie a u g s t a m ē l e s p a c ē l u m a priekšējās rindas patskaņiem pieder fonēmas [i], [ī], pie v i d ē j a m ē l e s p a c ē l u m a priekšējās rindas patskaņiem — [e], [ē] un z e m a m ē l e s p a c ē l u m a priekšējās rindas patskaņiem — [ę], [ę̄].

Priekšējās rindas patskaņu artikulācijas laikā l ū p a s i r b e z a p a ļ o j u m a, lūpu kaktiņi nedaudz atvilkti uz

[1] Patskaņu rindas apzīmējums "priekšējā" patskaņu klasifikācijā nav idents apzīmējumam "priekšējie" līdzskaņu klasifikācijā. Priekšējos līdzskaņus, t. i., mēleņus, artikulē ar mēles priekšējo daļu, bet priekšējās rindas patskaņus — ar mēles vidējo daļu.

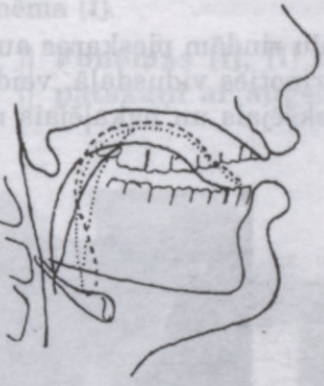

4. att. [ī] - - - -
[ē] · · · · ·
[ę] ——

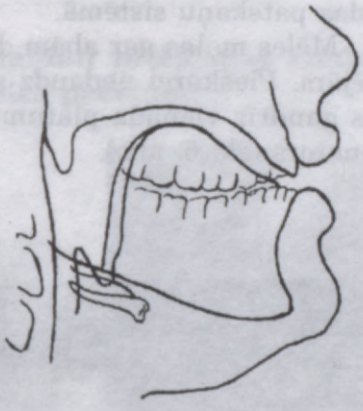

5. att. [ī]

sāniem. Tādus patskaņus sauc par nelabiāliem patskaņiem.

Fonēmu [ī], [i] artikulācija. Fonēmas [ī] artikulācijas laikā mēles ķermenis kopā ar mēles sakni ir izvirzīts uz priekšu, mēles muguras vidējā daļa paceļas pret cietajām aukslējām.

Starp cietajām aukslējām un mēles muguru rodas šaura rezonatora josla. Šās joslas platumu šaurākajā vietā sauc par rezonatora augstumu. Fonēmai [ī] ir vismazākais rezonatora augstums latviešu valodas patskaņu sistēmā.

Rezonatora augstums rezonatoru dala divās daļās — priekšējā un pakaļējā rezonatorā. Priekšējās rindas patskaņiem ir raksturīgs īss priekšējais rezonators un garš pakaļējais rezonators. Fonēmai [ī] ir

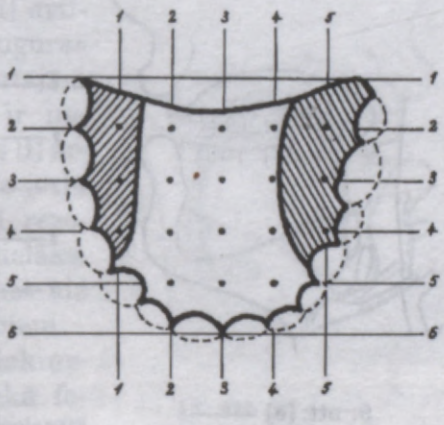

6. att. [ī]

visīsākais priekšējais rezonators latviešu valodas patskaņu sistēmā.

Mēles malas gar abām dzerokļu rindām pieskaras aukslējām. Pieskarei nedaudz sašaurinoties vidusdaļā, veidojas gandrīz vienāda platuma priekšējais un pakaļējais rezonators (sk. 6. att.).

7. att. [ī]

8. att. [ī]

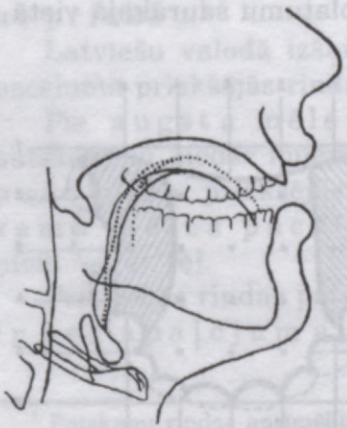

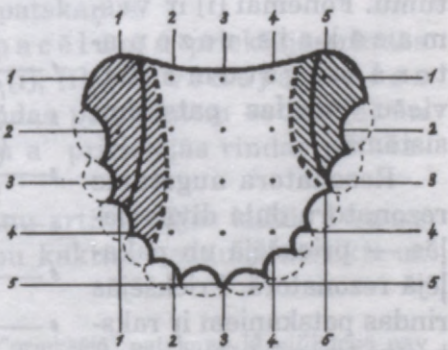

9. att. [ē] ——
[ī] . . . . .

10. att. [ē] ——
[ī] . . . . .

Fonēma [i] ir īsa un tiek artikulēta mazāk spriegi nekā fonēma [ī].

Fonēmas [ī], [i] ir nelabiāli priekšējās rindas patskaņi ar augstu mēles pacēlumu.

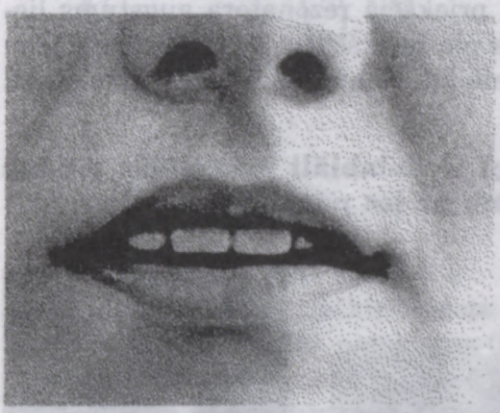

11. att. [ē]

12. att. [ē]

Fonēmu [ē], [e] artikulācija. Fonēmas [ē] artikulācijas laikā mēles ķermenis kopā ar mēles sakni ir izvirzīts uz priekšu, bet mazāk nekā fonēmas [ī] artikulācijas laikā. Mēles muguras vidējā daļa paceļas pret cietajām aukslējām, bet pacēlums ir nedaudz zemāks nekā fonēmas [ī] artikulācijas laikā, rezonatora josla nedaudz platāka, priekšējā rezonatora augstums nedaudz lielāks. Mēles gals vienmērīgi grimst aiz priekšējiem apakšējiem zobiem.

Fonēma [e] ir īsa un tiek artikulēta mazāk spriegi nekā fonēma [ē].

13. att. [ę] ——
[ē] . . . .

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
97-11-127

Fonēmas [ē], [e] ir nelabiāli priekšējās rindas patskaņi ar vidēju mēles pacēlumu.

Fonēmu [ę], [ę] artikulācija. Fonēmas [ę] artikulācijas laikā mēles ķermenis kopā ar mēles sakni ir izvirzīts uz priekšu, bet mazāk nekā fonēmas [ē] artikulācijas laikā. Mēles vidējā daļa paceļas pret cietajām aukslējām, bet pacēlums ir zemāks nekā fonēmas [ē] artikulācijas laikā, rezonatora josla platāka, priekšējā rezonatora augstums lielāks. Mēles gals atrodas pie priekšējiem apakšējiem zobiem. Apakšējais žoklis nolaists ļoti zemu, mutes atvērums plašs. Fonēma [ę] ir īsa.

Fonēmas [ę], [ę] ir nelabiāli priekšējās rindas patskaņi ar zemu mēles pacēlumu.

14. att. [ę]

15. att. [ę]

Pakaļējās rindas patskaņi

Par pakaļējās rindas patskaņiem sauc patskaņus, ko veido mēles p a k a ļ ē j ā s daļas pacēlums, mēles ķermenim līdz ar zemmēles kaulu a t v i r z o t i e s a t p a k a ļ.

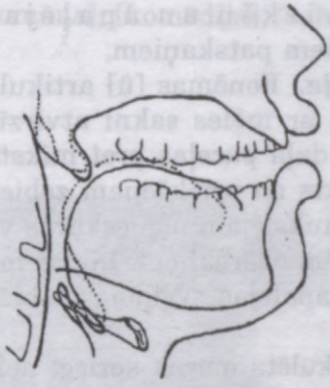

16. att. [ō] ——
[ū] · · · · ·

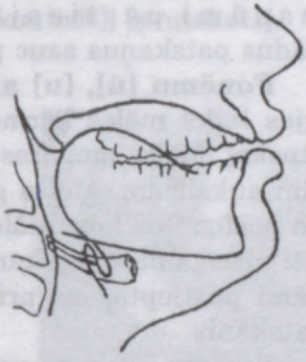

17. att. [ū] ——

Latviešu valodā izšķir augsta un vidēja mēles pacēluma pakaļējās rindas patskaņus (sk. 16. un 17. att.).

Pie augsta mēles pacēluma pakaļējās rindas patskaņiem pieder fonēmas [ū] un [u], pie vidēja mēles pacēluma pakaļējās rindas patskaņiem — [ō], [o].

18. att. [ū]

19. att. [ū]

Pakaļējās rindas patskaņu artikulācijas laikā lūpas manāmi pastiepjas uz priekšu un apaļojas. Tādus patskaņus sauc par labiāliem patskaņiem.

Fonēmu [ū], [u] artikulācija. Fonēmas [ū] artikulācijas laikā mēles ķermenis kopā ar mēles sakni atvirzīts atpakaļ. Mēles muguras pakaļējā daļa paceļas pret mīkstajām aukslējām. Mēles gals atvilkts no priekšējiem zobiem un noslīgst uz leju. Mēles malas aukslējām nepieskaras vai ļoti niecīgā daļā pieskaras pēdējiem dzerokļiem. Lūpas manāmi pastieptas uz priekšu un apaļojas. Veidojas labiāls patskanis.

Fonēma [u] ir īsa un tiek artikulēta mazāk spriegi nekā fonēma [ū].

Fonēmas [ū], [u] ir labiāli pakaļējās rindas patskaņi ar augstu mēles pacēlumu.

Fonēmu [ō], [o] artikulācija. Fonēmas [ō] artikulācijas laikā mēles ķermenis kopā ar mēles sakni ir atvirzīts atpakaļ, bet mazāk nekā fonēmas [ū] artikulācijas laikā. Mēles muguras pakaļējā daļa paceļas pret mīkstajām aukslējām, bet pacēlums ir nedaudz zemāks nekā fonēmas [ū] artikulācijas laikā. Mēles gals nav tik tālu atvilkts no priekšējiem zobiem kā fonēmas [ū] artikulācijas laikā. Mēles konfigurācija tās vidējā un priekšējā daļā ir samērā līdzena. Mēles malas aukslējām nepieskaras. Lūpas manāmi pastieptas uz priekšu un apaļotas, tās veido apaļāku spraugu nekā [ū] artikulācijas laikā.

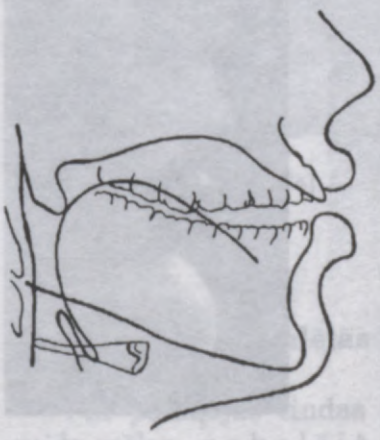

20. att. [ō]

Fonēma [o] ir īsa un tiek artikulēta mazāk spriegi nekā fonēma [ō].

Fonēmas [ō], [o] ir labiāli pakaļējās rindas patskaņi ar vidēju mēles pacēlumu.

Fonēmas [ō], [o] nav latviskas cilmes skaņas, bet ienākušas latviešu valodā ar internacionāliem aizguvumiem, piem.:

[ōda], [prōza], [zōna], [sōlō], [ozōns], [dēmōns]; [šoferis], [romāns], [komēdija], [tolerance], [dominēt], [protokols].

21. att. [ō]

22. att. [ō]

Vidējās rindas patskaņi

Vidējās rindas patskaņus artikulē ar mēles daļu, kas atrodas starp mēles vidējo un pakaļējo daļu. Pie vidējās rindas patskaņiem pieder fonēmas [ā], [a].

Fonēmu [ā], [a] artikulācija. Fonēmas [ā] artikulācijas laikā mēles ķermenis kopā ar mēles sakni atvirzās nedaudz atpakaļ, salīdzinot ar absolūti indiferento runas orgānu stāvokli. Mēles daļa, kas atrodas starp mēles vidējo un pakaļējo daļu, rodoties tikko manāmam izliekumam, mazliet paceļas pret cieto un mīksto aukslēju robežu. Mēles gals vienmērīgi noslīd

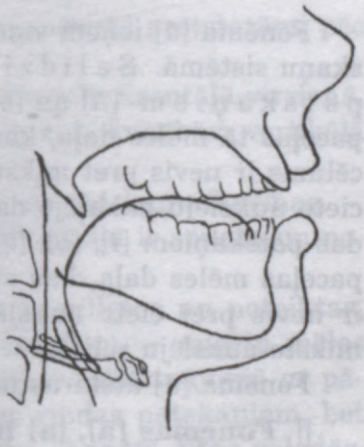

23. att. [ā]

pret priekšējiem zobiem un atrodas vienā līmenī ar apakšējo zobu rindu. Mēles malas aukslējām nepieskaras. Apakšējais žoklis manāmi noslīd uz leju, mute plaši atvērta, atvērums apmēram tāds pats kā fonēmai [ę]. Fonēmas [ā] artikulācijas laikā rodas īpatnēja rezonatora forma — rezonators ir gandrīz vienādi augsts visā garumā, arī priekšējā un pakaļējā rezonatora garums gandrīz vienāds.

24. att. [ā]

25. att. [ā]

Fonēma [ā] ieņem vidēju stāvokli latviešu valodas patskaņu sistēmā. Salīdzinot ar pakaļējās rindas patskaņiem [ū] un [ō], fonēmas [ā] artikulācijas laikā paceļas tā mēles daļa, kas atrodas vairāk uz priekšu. Pacēlums ir nevis pret mīkstajām aukslējām, bet drīzāk pret cieto aukslēju pakaļējo daļu. Salīdzinot ar priekšējās rindas patskaņiem [ī], [ē], [ę], fonēmas [ā] artikulācijas laikā paceļas mēles daļa, kas atrodas vairāk atpakaļ. Pacēlums ir nevis pret cieto aukslēju vidusdaļu, bet pret cieto un mīksto aukslēju robežu.

Fonēma [a] atšķiras no fonēmas [ā] tikai kvantitatīvi.

Fonēmas [ā], [a] ir nelabiāli vidējās rindas patskaņi ar zemu mēles pacēlumu.

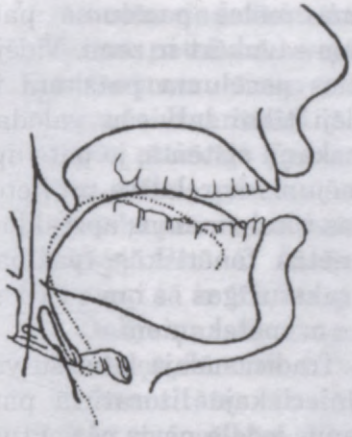

26. att. [ā] —— [ū] · · · · ·

27. att. [ā] —— [ę] · · · · ·

Tā kā fonēmas [ā], [a] ir vidējās rindas patskaņi, tās latviešu valodā var uzlūkot par p a m a t p a t s k a ņ i e m. Salīdzināti ar [a], pārējie patskaņi veido priekšējo un pakaļējo rindu. Ja mēli pavirza nedaudz uz priekšu un ievēro attiecīgo mēles pacēluma pakāpi, veidojas priekšējās rindas patskaņi, bet, ja mēli atvirza nedaudz atpakaļ un paceļ vajadzīgajā augstumā, rodas pakaļējās rindas patskaņi.

Cik pašreiz izpētīts, latviešu valodas patskaņu fonēmām nav kaut cik nozīmīgu sekundāru variantu. Visās pozīcijās saglabājas galvenā varianta kvalitāte.

Latviešu valodas patskaņi fonemātiski pretstatāmi pēc trim galvenajām pazīmēm:

1) pēc rindas, t. i., mēles kustībām horizontālā virzienā,

2) pēc mēles pacēluma pakāpes, t. i., kustībām vertikālā virzienā,

3) pēc kvantitātes: īsas un garas patskaņu fonēmas.

Visu triju rindu patskaņu artikulācija ir spilgta un noteikta.

Arī mēles pacēluma pakāpes ir spilgtas un noteiktas, tuvojas galīgajām artikulācijas iespējām — augsta mēles pacēluma patskaņi ir augsti ne tikai salīdzinājumā ar pārējiem latviešu valodas tās pašas rindas patskaņiem, bet arī salīdzinājumā ar attiecīgā tipa skaņām citās valodās,

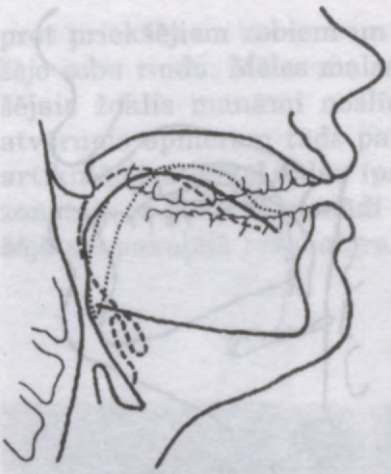

28. att. [ā] ——
[ę] · · · · ·
[ū] - - - -

zema mēles pacēluma patskaņi savukārt ir zemi. Vidēja mēles pacēluma patskaņi ir vidēji tikai latviešu valodas patskaņu sistēmā, jo pats apzīmējums ir relatīvs un lietojams tikai zināmos apstākļos. Minētās fonētiskās īpašības ir raksturīgas simetriskiem patskaņiem.

Tradicionālajā latviešu valodnieciskajā literatūrā patskaņus iedala nevis pēc aktīvā runas orgāna patskaņu rindās, bet pēc pasīvā runas orgāna — palatālos un velāros patskaņos. Ja mēle paceļas pret cietajām aukslējām, kā tas ir priekšējās rindas patskaņu artikulācijas laikā, tad runā par palatāliem patskaņiem. Ja mēle paceļas pret mīkstajām aukslējām, kā tas ir pakaļējās rindas patskaņu artikulācijas laikā, tad patskaņus sauc par velāriem. Zināmas grūtības šāds viedoklis sagādā fonēmu [ā], [a] raksturošanā, jo [a] nav ne īsti velārs, ne palatāls patskanis. Prof. J. Endzelīns pieskaita [a] pie velāriem patskaņiem.[1]

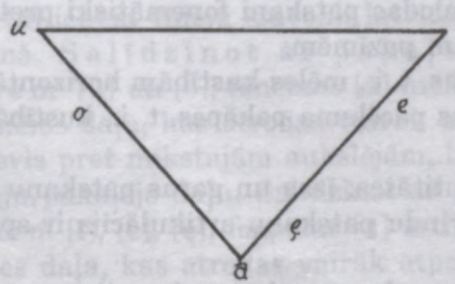

29. att. Patskaņu sistēmas shematisks attēlojums.

[1] Sk. *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. — R., 1951. — 25.— 26. lpp.

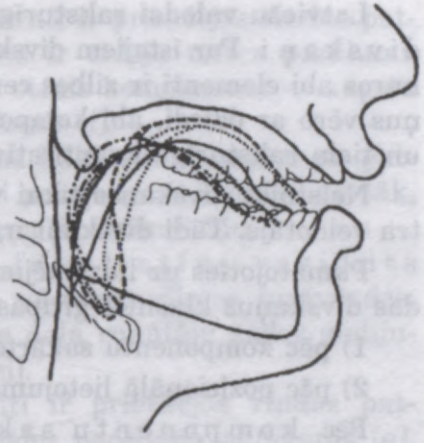

30. att. [ī] - - - - -
[ē] · · · · · ·
[ę] ———
[ū] — · · · ·
[ō] — · — ·
[ā] x x x x

Ikvienas rindas noteikta pacēluma patskanis veido divas fonēmas: vienu īsu, otru garu. Kvantitāti nosaka pēc attiecīgo fonēmu izrunas laika, pēc īso un garo patskaņu izrunas laika attiecības. Pēc A. Ābeles pētījumiem tā ir 2:5,[1] resp., 1:2,5. Dalījums īsās un garās patskaņu fonēmās balstās uz kvantitātes funkcionālām īpašībām. Eksperimentāli ir pierādīts, ka fonemātiskā kvantitāte fonētiski realizējas dažādos kvantitatīvos variantos atkarā no patskaņa artikulārās kvalitātes, uzsvara, zilbes intonācijas un citiem fonētiskiem apstākļiem. Jaunāku pētījumu par šiem jautājumiem ar oscilogrammu metodi ir veicis E. Liepa. Pēc vidējo aritmētisko skaitļu noapaļojuma ir konstatēta šāda vispārīga kvantitātes attiecība: īss neuzsvērts un īss uzsvērts patskanis aptuveni attiecas kā 1:1,5, garš neuzsvērts patskanis un garš uzsvērts patskanis kā 3:3,5.

Patskaņu kvantitāte kā fonemātisks līdzeklis ir viena no raksturīgākajām latviešu valodas vokālisma īpašībām un tiek plaši izmantota kā vārdu, tā vārdu formu veidošanā.

Fonētiski latviešu valodas patskaņiem ir raksturīga samērā spriega un noturīga artikulācija ar niecīgu kvantitatīvu redukciju un kvalitatīvās redukcijas trūkumu.

DIFTONGI

Par diftongiem jeb divskaņiem sauc divu monoftongu savienojumu vienā zilbē. Pēc kvalitātes diftongus iedala īstajos un neīstajos.

[1] Sk. *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. — R., 1951. — 25. lpp.

Latviešu valodai raksturīgais divskaņu tips ir īstie divskaņi. Par īstajiem divskaņiem sauc tādus divskaņus, kuros abi elementi ir zilbes centra veidotāji. Ja šos divskaņus vēro ar dzirdi, abi komponenti liekas vienlīdz skaidri un tiem raksturīga kvantitatīva patstāvība.

Neīstajos divskaņos tikai viens elements ir zilbes centra veidotājs. Tādi divskaņi ir, piem., vācu, angļu valodā.

Pamatojoties uz līdzšinējiem pētījumiem, latviešu valodas divskaņus klasificē grupās pēc diviem principiem:

1) pēc komponentu sakārtojuma,

2) pēc pozicionālā lietojuma.

Pēc komponentu sakārtojuma izšķirami šādi divskaņi:

1) divskaņi ar platu (zema vai vidēja pacēluma) pirmo komponentu un šauru (augsta pacēluma) otro komponentu — [ai], [au], [ei], [eu], [oi], [ou], piem.: [laime], [lauks], [teika], [Seula], [seu] sev, [boikoc] boikots, [ǯouls];

2) divskaņi ar šauriem komponentiem — [iu], [ui], piem.: [pliukšķēt], [puika];

3) divskaņi ar šauru pirmo komponentu un platu otro komponentu — [ie], [uo], piem.: [iela], [ucla].

1. Divskaņi ar platu pirmo komponentu un šauru otro komponentu. Divskaņa [ai] pirmais komponents ir vidējās rindas zema mēles pacēluma patskanis, t. i., plats patskanis [a], otrais komponents — priekšējās rindas augsta mēles pacēluma patskanis, t. i., šaurs patskanis [i].

Divskaņa [ai] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [a] artikulācijas, mēlei virzoties uz priekšu un paceļoties augstāk, pakāpeniski pāriet uz patskaņa [i] artikulāciju.

Divskaņa [au] pirmais komponents ir vidējās rindas zema mēles pacēluma patskanis [a], otrais komponents — pakaļējās rindas augsta mēles pacēluma patskanis [u].

Divskaņa [au] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [a] artikulācijas, mēlei virzoties atpakaļ un paceļoties augstāk, reizē apaļojoties lūpām, pakāpeniski pāriet uz patskaņa [u] artikulāciju.

D i v s k a ņ a [ei] komponenti ir priekšējās rindas patskaņi — pirmais komponents ir vidēja mēles pacēluma (relatīvi plats) patskanis [e], otrais komponents — augsta mēles pacēluma (šaurs) patskanis [i].

Divskaņa [ei] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [e] artikulācijas, mēlei paceļoties nedaudz augstāk, pakāpeniski pāriet uz patskaņa [i] artikulāciju.

Divskaņa fonēmai [ei] ir f a k u l t a t ī v s v a r i a n t s [ęi], ko lieto daļa runātāju vāciskas cilmes īpašvārdos, piem.: [Ęi ϰ e], [Hęine]. Otra daļa runātāju šādos gadījumos lieto galveno variantu [ei].

Divskaņa [ęi] komponenti ir priekšējās rindas patskaņi — pirmais ir zema mēles pacēluma patskanis [ę], otrais — augsta mēles pacēluma patskanis [i]. Divskanis [ęi] atšķiras no divskaņa [ei] ar pirmo komponentu [ę].

Divskaņa [ęi] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [ę] artikulācijas, mēlei paceļoties līdz visaugstākajam stāvoklim, pakāpeniski pāriet uz patskaņa [i] artikulāciju.

D i v s k a ņ a [eu] pirmais komponents ir priekšējās rindas vidēja mēles pacēluma patskanis [e], otrais komponents — pakaļējās rindas augsta mēles pacēluma patskanis [u].

Divskaņa [eu] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [e] artikulācijas, mēlei atvirzoties atpakaļ un tās pakaļējai daļai paceļoties augstāk, reizē apaļojoties lūpām, pakāpeniski pāriet uz patskaņa [u] artikulāciju.

Divskanis [eu] sastopams galvenokārt nelatviskas cilmes vārdos, piem., [Seula]. Latviskas cilmes vārdos tas atrodams tikai divu vietniekvārdu formās — [teu] tev, [seu] sev.

D i v s k a ņ a [oi] pirmais komponents ir pakaļējās rindas vidēja mēles pacēluma (relatīvi plats) patskanis [o], otrais komponents — priekšējās rindas augsta mēles pacēluma patskanis [i].

Divskaņa [oi] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [o] artikulācijas, mēlei pavirzoties uz priekšu un tās vidējai daļai paceļoties augstāk, reizē zūdot lūpu apaļojumam, pakāpeniski pāriet uz [i] artikulāciju.

Divskanis [oi] sastopams nelatviskas cilmes vārdos.

D i v s k a ņ a [ou] komponenti ir pakaļējās rindas patskaņi — pirmais ir vidēja mēles pacēluma (relatīvi plats) patskanis [o], otrais — augsta mēles pacēluma patskanis [u].

Divskaņa [ou] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [o] artikulācijas, mēlei paceļoties nedaudz augstāk, nezūdot lūpu apaļojumam, pakāpeniski pāriet uz [u] artikulāciju.

Divskanis [ou] sastopams nelatviskas cilmes vārdos, galvenokārt īpašvārdos.

2. Divskaņi ar šauriem komponentiem. D i v s k a ņ u [iu] un [ui] komponenti ir augsta mēles pacēluma (šauri) patskaņi: [i] ir priekšējās rindas patskanis, [u] — pakaļējās rindas patskanis.

Divskaņa [iu] artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [i] artikulācijas, mēlei atvirzoties atpakaļ, mēles vidējai daļai nolaižoties un pakaļējai daļai paceļoties, reizē apaļojoties lūpām, pakāpeniski pāriet uz patskaņu [u] artikulāciju.

Divskanī [ui] komponentu kārtība ir pretēja. Tāpēc tā artikulācijas laikā runas orgāni no patskaņa [u] artikulācijas, mēlei pavirzoties uz priekšu, mēles pakaļējai daļai nolaižoties un priekšējai daļai paceļoties, reizē zūdot lūpu noapaļojumam, pakāpeniski pāriet uz patskaņa [i] artikulāciju.

3. Divskaņi ar šauru pirmo komponentu un platu otro komponentu. D i v s k a ņ i [ie] un [uo] atšķiras no pārējiem latviešu valodas divskaņiem ar to, ka otrais komponents ir p l a t s un n a v v i e n d a b ī g s. Šo divskaņu kvalitāte vēl nav pilnīgi izpētīta. Visi līdzšinējie pētnieki vienprātīgi atzīst, ka pirmais komponents divskanī [ie] ir [i] un divskanī [uo] — [u]. Par otro komponentu droši sakāms vienīgi tas, ka šo komponentu veido vidēja un zema mēles pacēluma (platu) patskaņu elementi. Tie pāriet viens otrā un maina savu kvalitāti atkarā no sekojošām skaņām, intonācijas un citiem apstākļiem. Otro komponentu divskanī [ie] veido [e], [ę], [a] elementi, divskanī [uo] — [o], [a] elementi.

Pēc pozicionālā lietojuma visi latviešu valodas divskaņi iedalāmi divās grupās — stabilos un pozicionālos divskaņos.

Divskaņus, kuru otrais komponents nav atkarīgs no pozīcijas, sauc par stabiliem divskaņiem, piem.: [dauʒ], [pārveiduoties], [puika].

Divskaņus, kuru otrais komponents [i] vai [u] radies pozicionālas mijas rezultātā no līdzskaņa [j] vai [v], sauc par pozicionāliem divskaņiem, piem.: [klaiš] klajš, [taus] tavs, [ʒeinieks] dzejnieks, [teu] tev, [diupacmit] divpadsmit.

Visi latviešu divskaņi, izņemot [ie], [uo], var būt stabili un pozicionāli divskaņi.

Par divskaņu pirmo komponentu latviešu valodā var būt visi īsie monoftongi, par otro komponentu — šaurie (augsta mēles pacēluma) monoftongi [i], [u], atskaitot divskaņus [ie] un [uo], kuros otrais komponents ir plats.

Divskaņus, tāpat kā garos patskaņus, atkarā no zilbes intonācijas var dažādi modulēt, piem.: [saũle], [priêks], [gàis:]. Jāpiezīmē, ka zināms intonācijas ierobežojums ir tiem divskaņiem, kas izveidojušies tikai noteiktos pozicionālos apstākļos. Vidus dialekta triju intonāciju apgabalā tie tiek runāti ar krītošo intonāciju, bet divu intonāciju apgabalā — ar krītošo vai lauzto intonāciju.

Arī divskaņu kvantitāte dažādos fonētikas apstākļos nav vienāda. To detalizēti pētījis E. Liepa,[1] pievēršoties galvenokārt vienzilbes vārdiem ar stiepto un nestiepto intonāciju.[2]

Līdzīgi divskaņiem funkcionē arī īsu patskaņu savienojumi ar tautosillabiskiem skaneņiem ([m], [n], [ņ], [l], [ļ], [r]). Īsa patskaņa savienojumu ar tautosillabisku skaneni sauc par diftongisku savienojumu. Zilbes ar diftongiskiem savienojumiem, tāpat kā zilbes ar divskaņiem, tiek dažādi intonētas, piem.: [mañta], [gaĺva], [àlksnis].

[1] Sk. *Liepa E.* Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā. — R., 1979. — 93.—124. lpp. un 212. lpp. 52. parindi.

[2] *Liepa E.* Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā. Rezumējums. — R., 1979. — 105.—106. lpp. un 117.—118. lpp.

KONSONANTI

Līdzskaņus, tāpat kā patskaņus, pēc jaunākajām fonētikas atziņām klasificē, ievērojot skaņu fizioloģisko raksturojumu. Līdzskaņi fizioloģiski raksturojami kā skaņas resp. trokšņi, kas rodas, elpas plūsmai pārvarot kādu šķērsli runas aparātā. Šķērsli rada vai nu divi aktīvi runas orgāni, savstarpēji tuvojoties artikulācijas momentā, vai arī viens aktīvs runas orgāns, tuvojoties kādam pasīvam runas orgānam. Šķērslis ir būtiska līdzskaņu pazīme no to fizioloģijas viedokļa. Līdzskaņu kvalitāti nosaka, pirmkārt, tas, kurš aktīvais runas orgāns veidojis šķērsli, un, otrkārt, tas, kāds ir šķērslis. To ievērojot, izšķir divus galvenos līdzskaņu klasifikācijas principus:

1) pēc aktīvā runas orgāna,

2) pēc artikulācijas veida (ar artikulācijas veidu saprot šķēršļa veidošanas paņēmienu).

Pēc aktīvā runas orgāna latviešu valodas līdzskaņus iedala lūpeņos un mēleņos, mēleņus savukārt iedala priekšējos, vidējos un pakaļējos mēleņos.

Lūpeņi ir fonēmas [p], [b], [m], [f], [v].

Priekšējie mēleņi ir fonēmas [t], [d], [n], [c], [ʒ], [s], [z], [l], [r]. Priekšējie mēleņi ar diviem artikulācijas centriem ir fonēmas [č], [ǯ], [š], [ž].

Vidējie mēleņi ir fonēmas [ķ], [ģ], [ņ], [ļ], [j].

Pakaļējie mēleņi ir fonēmas [k], [g], [x].

Pēc artikulācijas veida latviešu valodā izšķir slēdzeņus un spraudzeņus.

Pie slēdzeņiem pieder līdzskaņi, kas rodas, ja kāds aktīvs runas orgāns, tuvojoties kādam pasīvam runas orgānam, noslēdz eju izelpojamai gaisa plūsmai. Slēguma momentam seko aktīvā runas orgāna atraušanās no pasīvā runas orgāna, un rezultātā rodas attiecīgais līdzskanis. Slēdzeņi ir fonēmas [p], [b], [t], [d], [ķ], [ģ], [k], [g], [m], [n], [ņ], [c], [ʒ], [č], [ǯ].

Pēc īpatnībām slēguma veidojumā slēdzeņus iedala trīs apakšgrupās: eksplozīvos, afrikatīvos un nepārtraukta izturējuma slēdzeņos jeb nazālos slēdzeņos.

Par eksplozīviem slēdzeņiem sauc slēdzeņus, kuru artikulācijas laikā notiek pēkšņs slēguma pārrāvums un rodas eksplozijai līdzīgs troksnis. Tādi ir [p], [b], [t], [d], [ķ], [ģ], [k], [g].

Par afrikatīviem slēdzeņiem sauc slēdzeņus, kuru artikulācijas laikā slēgums pāriet spraugā un nerodas eksploziju atgādinošs troksnis, bet it kā berzes troksnis. Šī afrikatīviem slēdzeņiem raksturīgā īpašība atspoguļota vārdā, kas ir šī slēdzeņu veida internacionālā nosaukuma pamatā (lat. *fricāre* — berzt). Afrikatīvie slēdzeņi ir [c], [ʒ], [č], [ǯ]. (Afrikatīvie slēdzeņi ir tikai priekšējie mēleņi — ar vienu un diviem artikulācijas centriem.)

Eksplozīvo un afrikatīvo slēdzeņu artikulācijas laikā mīkstās aukslējas ir paceltas. Tie ir orālie līdzskaņi (mutes līdzskaņi).

Par nepārtraukta izturējuma slēdzeņiem sauc slēdzeņus, kuru artikulācijas laikā mīkstās aukslējas ir nolaistas, gaiss izplūst pa degunu un slēgums saglabājas visu slēdzeņa fonācijas laiku. Nepārtraukta izturējuma slēdzeņi ir nazāli slēdzeņi. Nazālie slēdzeņi ir līdzskaņi [m], [n], [ņ], [ŋ].

Pie spraudzeņiem pieder līdzskaņi, kas rodas, ja kāds aktīvs runas orgāns, tuvojoties kādam pasīvam runas orgānam, pilnīgi nenoslēdz eju elpas plūsmai, bet veido spraugu, kurai plūst cauri gaiss, un rezultātā rodas attiecīgais līdzskanis. Spraudzeņi ir fonēmas [f], [v], [s], [z], [j], [x], [l], [ļ], [r], [š], [ž].

Pēc spraugas veidošanas vietas spraudzeņus iedala divās apakšgrupās: mediālos spraudzeņos (ar spraugu aktīvā runas orgāna vidusdaļā) un laterālos spraudzeņos (ar spraugu aktīvā runas orgāna sānu daļā). Viss vairums spraudzeņu ir mediāli, laterāli ir līdzskaņi [l], [ļ].

Bez diviem galvenajiem līdzskaņu klasifikācijas principiem lieto vēl citus dalījuma principus: pēc trokšņa un toņa elementu attieksmēm, t. i., pēc sonoritātes (troksneņi un skaneņi), pēc balss saišu darbības (balsīgie un nebalsīgie līdzskaņi), pēc mēles gala stāvokļa (dorsāli, apikāli), pēc pasīvā runas orgāna resp. pēc artikulācijas vietas (dentāli, alveolāri, palatāli, velāri).

Par troksņiem sauc līdzskaņus ar trokšņa elementu pārsvaru, par skaņiem jeb sonantiem — līdzskaņus ar toņa elementu pārsvaru.

Pie troksņiem slēdzeņu grupā pieder līdzskaņi, kuru artikulācijas laikā vienlaicīgi ar slēguma veidošanu paceļas mīkstās aukslējas un noslēdz elpas plūsmai eju uz deguna dobumu. Aktīvajam runas orgānam atraujoties no pasīvā runas orgāna un gaisa spiedienam pārvarot slēgumu, rodas mutes līdzskanis (orāls līdzskanis) ar trokšņa elementu pārsvaru. Visi orālie slēdzeņi ir troksņi. Troksņi ir eksplozīvie slēdzeņi [p], [b], [t], [d], [ķ], [ģ], [k], [g] un afrikatīvie slēdzeņi [c], [ʒ], [č], [ǯ].

Pie troksņiem spraudzeņu grupā pieder mediālie spraudzeņi [f], [v], [s], [z], [j], [x], [š], [ž].

Pie skaņiem slēdzeņu grupā pieder līdzskaņi, kuru artikulācijas laikā mīkstās aukslējas nav paceltas, bet ir nolaistas, par rezonatoru tiek izmantots arī deguna dobums. Veidojas nazāls līdzskanis (nāsenis). Gaisam izplūstot pa degunu, šķēršļa veidošanas vietā nenonāk tik stipra elpas plūsma kā orālo līdzskaņu artikulācijas laikā. Radušos troksni, kas ir vājāks nekā orālo līdzskaņu artikulācijā, apslāpē toņa elementi, kas rodas, vibrējot balss saitēm un rezonējot deguna dobumam. Slēdzeņu skaņu artikulācija nav tik sarežģīta kā troksņu artikulācija. Atšķirībā no slēdzeņu troksņu artikulācijas, izrunājot slēdzeņus skaņus, slēguma momentu var paildzināt un skaņu pagarināt. Skaņi ir nazālie slēdzeņi [m], [n], [ņ], [ŋ].

Pie skaņiem spraudzeņu grupā pieder vibrants [r] un laterālie spraudzeņi [l], [ļ].

Minētie līdzskaņu dalījuma principi ir nevis vienīgie, bet biežāk lietotie principi. Izmantojot vairākus dalījuma principus, var iegūt pilnīgāku līdzskaņa raksturojumu, piem.:

līdzskanis [k]	**līdzskanis [ļ]**
1) pēc aktīvā runas orgāna	
pakaļējais mēlenis	vidējais mēlenis
2) pēc artikulācijas veida	
eksplozīvs slēdzenis	laterāls spraudzenis
3) pēc trokšņa un toņa elementu attieksmēm	
troksnenis	skanenis

4) pēc balss saišu darbības resp. stāvokļa
nebalsīgs līdzskanis — balsīgs līdzskanis
5) pēc mēles gala stāvokļa
dorsāls līdzskanis — dorsāls līdzskanis
6) pēc mēles vidējās daļas funkcijas
cietslīdzskanis — mīksts līdzskanis
7) pēc mīksto aukslēju stāvokļa
orāls līdzskanis — orāls līdzskanis
8) pēc pasīvā runas orgāna
velārs līdzskanis — palatāls līdzskanis

Lūpeņi

Pie lūpeņiem pieder fonēmas [p], [b], [m] — slēdzeņi, [v], [f] — spraudzeņi.

Slēdzeņi. Slēdzeņu [p], [b] un [m] artikulācija ir līdzīga.

Fonēmu [p], [b] artikulācija. Fonēmu [p] artikulē, veidojot slēgumu ar lūpām. Apakšējā un augšējā lūpa, savstarpēji tuvojoties, cieši sakļaujas kopā un noslēdz eju gaisam, kas nāk no plaušām. Šāds stāvoklis paliek tikai ļoti īsu brīdi. Gandrīz tai pašā mirklī lūpas atraujas viena no otras, apakšējais žoklis mazliet nokrīt uz leju un gaiss ar troksni izlaužas ārā. Šis troksnis tiek uztverts par fonēmu [p]. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē.

Fonēma [p] ir nebalsīgs bilabiāls eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

31. att. [p]

32. att. [b]

Fonēma [b] ir balsīga (balss saites vibrē) un citādi tiek artikulēta līdzīgi fonēmai [p].

Fonēma [b] ir balsīgs bilabiāls eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēmas [m] artikulācija. Fonēmu [m] artikulē līdzīgi fonēmai [p], [b], tikai mīkstās aukslējas fonācijas laikā ir nolaistas. Fonēmas [m] artikulācijas laikā apakšējā un augšējā lūpa, savstarpēji tuvojoties, sakļaujas kopā. Slēgums saglabājas visu fonācijas laiku. Balss saites vibrē. Gaisam,

33. att. [m]

34. att. [p]

35. att. [b]

36. att. [m]

kas nāk no plaušām, izplūstot pa degunu, rodas skaņa ar toņa elementu pārsvaru. Šo skaņu uztveram par fonēmu [m].

Fonēma [m] ir bilabiāls nazāls slēdzenis, skanenis.

Visi skaneņi ir balsīgi, tāpēc šo pazīmi definīcijā nenorāda.

Salīdzinot pēc fotogrammām troksneņu [p], [b] artikulāciju savā starpā un ar skaneņa [m] artikulāciju, redzam, ka nebalsīgo troksneni artikulē spēcīgāk nekā balsīgo un balsīgo troksneni spēcīgāk nekā skaneni. Fonēmas [m] artikulācijas laikā lūpu darbība nav tik enerģiska kā orālo līdzskaņu [p], [b] artikulācijas laikā, lūpas nesaspiežas kopā, bet tikai brīvi saskaras.

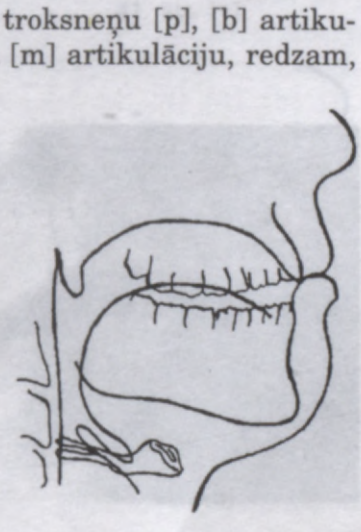

37. att. [p]

Kaut gan fonēmu [p], [b], [m] artikulācijā aktīvais runas orgāns ir lūpas, tomēr arī mēle nav gluži pasīva. Kā rāda rentgenogrammas, mēle ieņem tādu

stāvokli, kāds ir raksturīgs sekojošā patskaņa artikulācijai. Tā kā fonēma [p] 37. attēlā uzņemta vārdā, kur to no abām pusēm ieslēdz patskanis [a], tad mēle ir fonēmai [a] raksturīgajā stāvoklī.

Spraudzeņi. Fonēmas [f] un [v] nav vienas cilmes fonēmas. Fonēma [v] pieder pie latviskas cilmes skaņām, bet fonēma [f] ienākusi latviešu valodā tikai 19. gs. līdz ar aizguvumiem.

Fonēmas [f] artikulācija. Fonēmu [f] artikulē, apakšējai lūpai ar iekšpusi ne visai cieši piekļaujoties augšējo zobu apakšējai malai un veidojot plakanu spraugu. Gaiss, kas nāk no plaušām, plūst cauri šai spraugai un rada troksni, ko uztveram par fonēmu [f]. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē.

Fonēma [f] ir nebalsīgs labiodentāls spraudzenis, troksnenis.

Mēle tāpat kā lūpeņu slēdzeņu artikulācijas laikā ieņem sekojošam patskanim, t. i., [a], raksturīgo stāvokli. (Sk. 40. un 42. att.)

Fonēmas [v] artikulācija. Fonēmu [v] artikulē līdzīgi fonēmai [f], tikai balss saites vibrē. Cik var spriest no

38. att. [f]

39. att. [f]

iegūtajām rentgenogrammām, mēle ieņem nevis sekojošā patskaņa, t. i., [a], stāvokli ([v] rentgenografēts vārdā [vatte]), bet patskanim [u] raksturīgo stāvokli.[1] (Sk. 41. un 43. att.)

Fonēma [v] ir balsīgs labiodentāls spraudzenis, troksnenis.

Līdzskaņa [v] artikulācijas laikā mēles mugura ieņem mazliet zemāku stāvokli un mazliet vairāk izvirzīta uz priekšu nekā patskaņa [u] artikulācijas laikā.

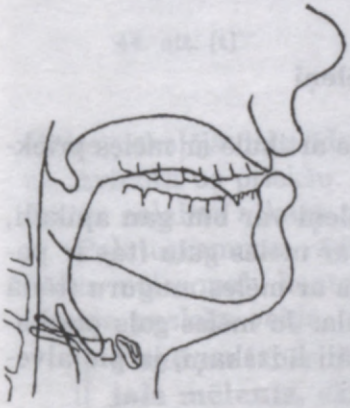

40. att. [f]

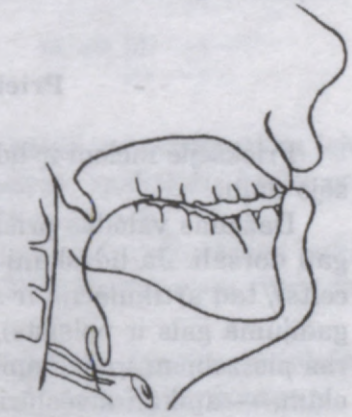

41. att. [v]

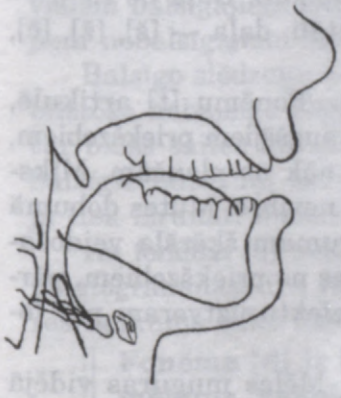

42. att. [ā]

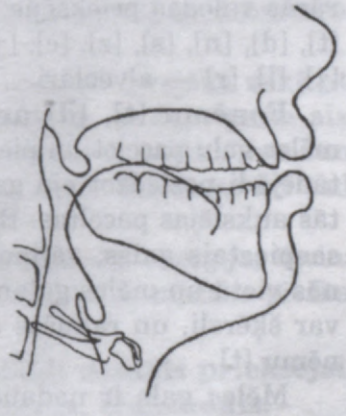

43. att. [ū]

[1] Šāds apgalvojums izvirzīts hipotēzes veidā.

Mēles atrašanās patskanim [u] raksturīgajā stāvoklī fonēmas [v] artikulācijas laikā dod iespēju līdzskanim [v] tautosillabiskā pozīcijā aiz īsa patskaņa mīties ar patskani [u], piem.: [divi], bet [diupacmit] divpadsmit.

Mēleņi

Atkarībā no tā, ar kuru mēles daļu artikulē līdzskani, izšķirami priekšējie, vidējie un pakaļējie mēleņi.

Priekšējie mēleņi

Priekšējie mēleņi ir līdzskaņi, ko artikulē ar mēles priekšējo daļu.

Dažādās valodās priekšējie mēleņi var būt gan apikāli, gan dorsāli. Ja līdzskani artikulē ar mēles galu (tas ir pacelts), tad artikulācija ir apikāla, ja ar mēles muguru (tādā gadījumā gals ir nolaists), — dorsāla. Ja mēles gals pieskaras pie zobiem, rodas apikāli dentāli līdzskaņi, ja pie alveolām, — apikāli alveolāri līdzskaņi.

Pie priekšējiem mēleņiem pieder fonēmas [t], [d], [n], [s], [z], [c], [ʒ], [š]*, [ž]*, [č]*, [ǯ]*, [l], [r].[1] Visi latviešu literārās valodas priekšējie mēleņi ir apikāli. Daļa no tiem — [t], [d], [n], [s], [z], [c], [ʒ] — ir dentāli, daļa — [š], [ž], [č], [ǯ], [l], [r] — alveolāri.

Fonēmu [t], [d] artikulācija. Fonēmu [t] artikulē, mēles galu paceļot un piespiežot pie augšējiem priekšzobiem, tādējādi noslēdzot eju gaisam, kas nāk no plaušām. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē. Mutes dobumā saspiestais gaiss, vājinoties spriegumam šķēršļa veidošanās vietā un mēles galam atraujoties no priekšzobiem, pārvar šķērsli, un radušos akustisko efektu uztveram par fonēmu [t].

Mēles gals ir nedaudz pacelts. Mēles muguras vidējā daļa ir apmēram vienā līmenī ar augšējo zobu smaganām.

[1] Ar * apzīmēti divcentru līdzskaņi.

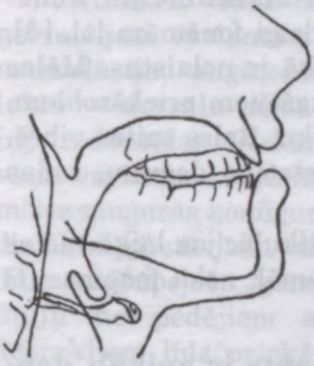

44. att. [t]

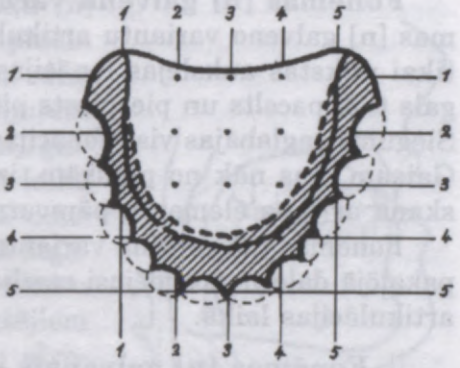

45. att. [d] ——
[t] - - - -

Mēles pakaļējā daļa līdz ar mēles sakni ir noslīdējusi uz leju un izvirzīta uz priekšu. Lūpas pasīvas, apakšējais žoklis nedaudz nolaists atkarā no sekojošā patskaņa.

Palatogrammas rāda, ka fonēmas [t] artikulācijas laikā rodas mēles malu kontakts ar aukslējām gar zobu rindu izstiepta pusloka veidā.

Fonēma [t] ir nebalsīgs apikāli dentāls priekšējais mēlenis, eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēma [d] ir balsīga (balss saites vibrē) un tiek artikulēta līdzīgi fonēmai [t], atskaitot tās atšķirības, kas ir visiem balsīgajiem slēdzeņiem salīdzinājumā ar atbilstošajiem nebalsīgajiem slēdzeņiem.

Balsīgo slēdzeņu artikulācija ir mazliet vājāka nekā atbilstošo nebalsīgo slēdzeņu artikulācija, jo daļu gaisa aiztur balss saites un spiediens uz šķērsli ir vājāks, bez tam balsīgie līdzskaņi sava balsīguma dēļ ir dzirdami arī tad, ja tiek izrunāti mazāk enerģiski.

Ka fonēma [d] tiek izrunāta ar mazāku enerģiju, liecina palatogrammas. Tās rāda, ka fonēmai [d] ir mazāks pieskares laukums nekā fonēmai [t].

Fonēma [d] ir balsīgs apikāli dentāls priekšējais mēlenis, eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēmai [n] ir divi varianti — galvenais variants [n] un sekundārais variants [ŋ].

Fonēmas [n] galvenā varianta artikulācija. Fonēmas [n] galveno variantu artikulē līdzīgi fonēmām [t], [d], tikai mīkstās aukslējas fonācijas laikā ir nolaistas. Mēles gals tiek pacelts un piespiests pie augšējiem priekšzobiem. Slēgums saglabājas visu fonācijas laiku. Balss saites vibrē. Gaisam, kas nāk no plaušām, izplūstot pa degunu, rodas skaņa ar toņa elementu pārsvaru.

Fonēmas [n] galvenā varianta artikulācijas laikā mēles pakaļējā daļa ir noslīdējusi mazliet zemāk nekā fonēmas [t] artikulācijas laikā.

Fonēmas [n] galvenais variants ir apikāli dentāls priekšējais mēlenis, nazāls slēdzenis, skanenis.

Fonēmas [n] sekundārā varianta [ŋ] artikulācija. Fonēmas [n] sekundāro variantu [ŋ] lieto [k], [g] priekšā, piem.: [baŋka], [koŋkurs:], [baŋgas], [buŋgas]. Ja starp fonēmu [n] un fonēmām [k], [g] ir morfoloģiska robeža, tiek paturēts galvenais variants, piem.: [vienkārš:] vienkāršs, [viengabala].

Varianta [ŋ] artikulācijas laikā notiek īpaša veida asimilācija — artikulācijas centrs, piemērojoties sekojošās skaņas artikulācijai, pārvietojas no mēles priekšējās daļas uz pakaļējo daļu. Variantu [ŋ] artikulē līdzīgi atbilstošajiem pakaļējiem slēdzeņiem troksneņiem [k], [g], tikai mīkstās aukslējas fonācijas laikā ir nolaistas. Mēles pakaļējā daļa piekļaujas mīkstajām aukslējām. Slēgums saglabājas visu fonācijas laiku. Balss saites vibrē. Gaisam, kas nāk no plaušām, izplūstot pa degunu, rodas skaņa ar toņa elementu pārsvaru.

Fonēmas [n] sekundārais variants [ŋ] ir pakaļējais mēlenis, nazāls slēdzenis, skanenis.

Augšzemnieku ģialektā fonēmai [n] sekundārā varianta nav, visās pozīcijās lieto galveno variantu. Pakaļējā nazālā slēdzeņa trūkums augšzemnieku dialektā ir skaidrojams ar artikulācijas bāzes īpatnībām — ar atšķirībām no vidus dialekta artikulācijas bāzes, kā arī ar tām atšķirībām, kas vērojamas [n] galvenā varianta artikulācijā starp vidus dialekta un augšzemnieku dialekta pārstāvjiem.

Pirmkārt, vidus dialektā [n] galvenajam variantam ir apikāla artikulācija, augšzemnieku dialektā — dorsāla (abos gadījumos [n] ir dentāls). Otrkārt, [n] galvenā varianta artikulācijas laikā mēles muguras konfigurācija vidus dialekta pārstāvjiem visumā atgādina augšupejošu, gandrīz taisnu līniju no pēdējiem apakšējiem dzerokļiem līdz priekšzobu alveolām, turpretim augšzemnieku dialekta pārstāvju izrunā mēles muguras konfigurācija veido slaidu loku no pēdējiem apakšējiem dzerokļiem līdz apakšējiem priekšzobiem. [n] galvenā varianta artikulācijas laikā mēles muguras pakaļējā un sevišķi vidējā daļa augšzemnieku izrunā ieņem daudz augstāku stāvokli nekā vidus dialekta pārstāvju izrunā. No tā kļūst saprotams, kāpēc vidus dialektā pakaļējo slēdzeņu [k], [g] priekšā rodas sekundārs variants [ŋ], bet augšzemnieku dialektā nerodas.

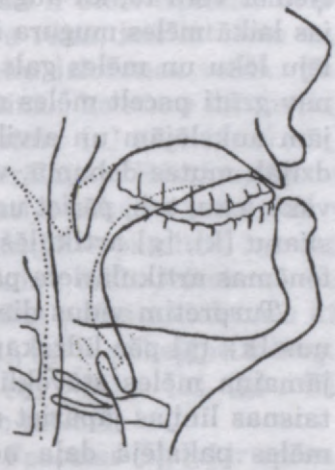

46. att. [n] —— [t] · · · · ·

Lai pēc priekšējā mēleņa [n] artikulētu pakaļējos mēleņus [k], [g], jāpaceļ mīkstās aukslējas un artikulācijas centrs jāpārnes no mēles priekšējās daļas uz pakaļējo daļu.

47. att. [n] · · · · · [ŋ] ——

48. att. [ŋ] —— [k] · · · · ·

Ņemot vērā to, ka augšzemnieku līdzskaņa [n] artikulācijas laikā mēles mugura ir samērā augstu pacelta pret aukslēju loku un mēles gals noslīdējis līdz apakšējiem zobiem, nav grūti pacelt mēles muguras pakaļējo daļu līdz mīkstajām aukslējām un atvilkt mēles priekšējo un vidējo daļu dziļāk mutes dobumā, veidojot no slaida loka mazliet stāvāku loku, t. i., pāriet uz stāvokli, kāds ir nepieciešams līdzskaņu [k], [g] artikulēšanai, tāpēc tas notiek tieši — bez fonēmas artikulāriem pārveidojumiem.

Turpretim vidus dialekta pārstāvjiem izrunāt līdzskaņus [k], [g] pēc līdzskaņa [n] ir daudz grūtāk, jo radikāli jāmaina mēles stāvoklis, tās konfigurācija — no puslīdz taisnas līnijas jāpāriet uz gandrīz pareizi veidotu pusapli, mēles pakaļējā daļa no zema stāvokļa jāpaceļ līdz ļoti augstam stāvoklim, tāpat ievērojami jāpaceļ mēles vidējā daļa un mēles gals jāievelk dziļāk mutes dobumā, ļaujot tam noslīdēt līdz apakšējiem zobiem. Tāpēc fonēmu [k], [g] priekšā [n] galvenais variants tiek artikulāri pārveidots — notiek pāreja no priekšējās artikulācijas uz pakaļējo, lai pēc tam būtu atvieglināta pāreja uz fonēmām [k], [g].

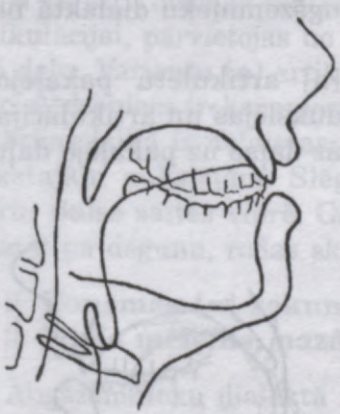

49. att. [n]

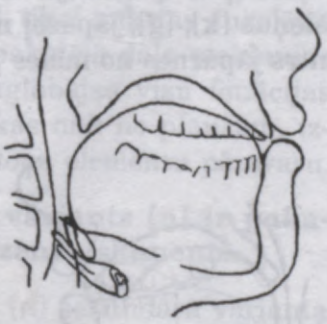

50. att. [n] augšzemnieku dialektā[1]

[1] Rentgenogramma gan uzņemta ekskursijas vai rekursijas stāvoklī, tomēr tas nemaina līdzskanim [n] raksturīgo mēles konfigurāciju.

Sekundārā varianta [ŋ] trūkums ir bieži izplatīta ortofoniska kļūda tādu cilvēku literārā runā, kas latviešu valodu apguvuši kādas augšzemnieku izloksnes veidā. Lai iemācītos artikulēt šo skaņu, jāapzinās, ka starp [ŋ] un [k], [g] ir tādas pašas attieksmes kā starp [n] un [t], t. i., [ŋ] un [n] atšķiras no atbilstošajiem orālajiem līdzskaņiem ar nazalitāti, proti, [ŋ] un [n] artikulācijā mīkstās aukslējas ir nolaistas, [k], [g] un [t], [d] artikulācijā — paceltas. [ŋ]: [k], [g] = [n] : [t], [d] = nazāls līdzskanis : orālu līdzskani. No otras puses, starp [ŋ] un [n] ir tādas pašas attieksmes kā starp [k], [g] un [t], [d], t. i., [ŋ], [k], [g] ir pakaļējie mēleņi, [n], [t], [d] — priekšējie mēleņi. [ŋ] : [n] = [k], [g] : [t], [d] = pakaļējais mēlenis : priekšējo mēleni.

Fonēmu [s], [z] artikulācija. Fonēmas [s], [z] ir spraudzeņi un atšķiras no priekšējiem slēdzeņiem [t], [d] vienīgi ar artikulācijas veidu.

Fonēmu [s] artikulē, mēles vidū (gareniskā virzienā) veidojot renīti un mēles galu paceļot pret augšējiem priekšējiem zobiem. Starp zobiem un mēles galu tā vidusdaļā rodas apaļa sprauga, tādēļ fonēmu [s] sauc par mediālu spraudzeni. Elpas plūsma spiežas cauri šai spraugai (sk. palatogrammu) un, atsizdamās pret zobiem, rada troksni, ko uztveram par fonēmu [s]. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē. Vienlaicīgi ar mēles artikulāciju augšējā lūpa pavelkas nedaudz uz augšu, apakšējā lūpa — uz apakšu un atsedz zobu rindas.

Mēles stāvoklis fonēmas [s] artikulācijas laikā ir līdzīgs stāvoklim fonēmas [t] artikulācijas laikā, tikai fonēmas [s] artikulācijā mēles stāvoklis vidējā un pakaļējā daļā ir mazliet zemāks nekā fonēmas [t] artikulācijā. Fonēmas [s] artikulācija, tāpat kā fonēmas [t] artikulācija, ir apikāli dentāla. Mēles stāvokļu līdzība fonēmu [s] un [t] artikulācijas laikā izriet no tā, ka abi līdzskaņi ir priekšējie

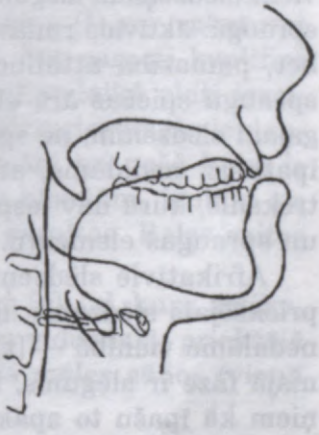

51. att. [s]

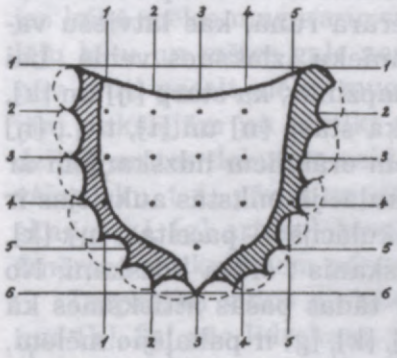

52. att. [s]

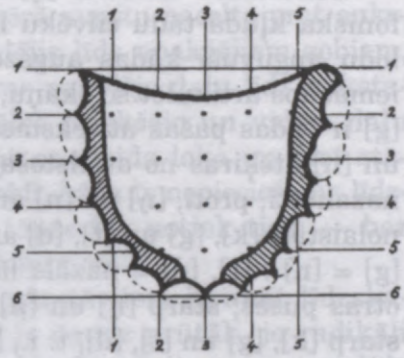

53. att. [z]

mēleņi un tiek saglabātas priekšējo mēleņu izrunas īpatnības neatkarīgi no tā, ka viens ir slēdzenis, otrs — spraudzenis.

Fonēma [s] ir nebalsīgs apikāli dentāls priekšējais mēlenis, spraudzenis, troksnenis.

Fonēma [z] ir balsīga. Sprauga ir nedaudz platāka, artikulācija vājāka nekā fonēmas [s] izrunas laikā.

Fonēma [z] ir balsīgs, apikāli dentāls priekšējais mēlenis, spraudzenis, troksnenis.

Fonēmu [c], [ʒ] artikulācija. Fonēmas [c], [ʒ] pieder pie afrikatīviem slēdzeņiem, kuriem atšķirībā no eksplozīviem slēdzeņiem slēgums netiek pēkšņi pārrauts, bet pāriet spraugā: aktīvais runas orgāns no pasīvā neatraujas pēkšņi, bet, pamazām attālinoties no tā, izveido spraugu. Pa šo spraugu spiežas ārā elpas plūsma, un nerodas ne attiecīgajam slēdzenim, ne spraudzenim raksturīgais troksnis, bet īpatnējs, nedalāms, afrikatīvajiem slēdzeņiem raksturīgs troksnis, kurā nav iespējams noteikt robežu starp slēguma un spraugas elementu.

Afrikatīvie slēdzeņi ir it kā saliktas skaņas, ko veido priekšējais slēdzenis un priekšējais spraudzenis, saplūstot nedalāmā vienībā — [t] + [s] = [c], [d] + [z] = [ʒ]. Tā kā pirmajā fāzē ir slēgums, šos līdzskaņus pieskaita pie slēdzeņiem kā īpašu to apakšgrupu. Afrikatīvos slēdzeņus īsāk sauc par afrikātām.

Fonēmu [c] artikulē[1], mēles galu piekļaujot pie augšējiem zobiem un veidojot slēgumu, kas pēc tam pāriet spraugā. Cauri spraugai spiežas gaiss, kas nāk no plaušām. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē.

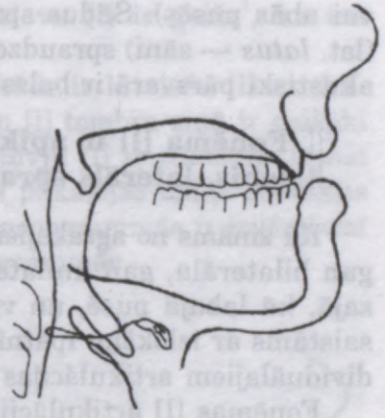

54. att. [c]

Pirmās fāzes artikulācija atgādina fonēmas [t] artikulāciju, vienīgi mēles izliekums ir mazliet vienmērīgāks.

Fonēmas [c] artikulācija ir apikāli dentāla, tāpat kā priekšējam eksplozīvajam slēdzenim [t] un priekšējam spraudzenim [s].

Fonēma [c] ir nebalsīgs apikāli dentāls priekšējais mēlenis, afrikatīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēmu [ʒ] artikulē tāpat kā fonēmu [c], vienīgi balss saites vibrē.

Fonēma [ʒ] ir balsīgs apikāli dentāls priekšējais mēlenis, afrikatīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēmas [l] artikulācija. Fonēmas [l] artikulācija ir īpatnēja. Pēc artikulācijas veida fonēmu [l] var raksturot gan kā slēdzeni, gan kā spraudzeni, bet parasti kvalificē par spraudzeni. Fonēmas [l] artikulācijas laikā plati izveidots mēles gals ar savu vidusdaļu (šķērsgriezumā) piekļaujas alveolām, radot slēgumu. Mēles sāni tai pašā laikā ir viegli pacelti, un gaiss, kas nāk no plaušām, izplūst pa radušos spraugu. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites vibrē.

Atšķirībā no priekšējiem mēleņiem [s], [z], kuru artikulācijas laikā sprauga rodas mēles gala vidusdaļā, priekšējā mēleņa [l] artikulācijā sprauga rodas mēles sānos (vienā

[1] Rentgenografēts slēguma moments.

vai abās pusēs). Šādus spraudzeņus sauc par laterāliem[1] (lat. *latus* — sāni) spraudzeņiem. Laterālajiem līdzskaņiem akustiski pārsvarā ir balss saišu radītie toņa elementi.

Fonēma [l] ir apikāli alveolārs priekšējais mēlenis, laterāls spraudzenis, skanenis.

Kā zināms no agrākajiem pētījumiem, fonēma [l] var būt gan bilaterāla, gan unilaterāla — tiklab ar spraugu kreisajā, kā labajā pusē, un viens vai otrs izrunas veids nav saistāms ar izlokšņu īpatnībām, bet vienīgi ar runātāja individuālajiem artikulācijas paradumiem.[2]

Fonēmas [l] artikulācijas laikā mēles gala stāvoklis ir vienāds visiem diktoriem. Minētā fonēma ir apikāli alveolāra, dažos gadījumos ar noslieci uz apikāli dentālu. Pārējais fonēmas [l] veidojums ir divējāds. Dažu diktoru (Vidzemes pārstāvju) izrunā mēles vidējā un pakaļējā daļa salīdzinājumā ar mēles priekšējo daļu ir stipri noslīdējusi un atrodas vai nu vienā līmenī ar augšējās zobu rindas apakšējo malu, vai pat ar apakšējiem zobiem (55. un 56. att.). Dažu diktoru (Kurzemes pārstāvju) izrunā mēles vidējā un pakaļējā daļa ieņem augstāku stāvokli un pārsniedz augšējo zobu rindu, būdama vienā līmenī ar augšējo zobu smaganām vai pat nedaudz virs tām (57. un 58. att.).

Kā redzams no rentgenogrammu shēmām, mēles konfigurācija latviešu [l] artikulācijas laikā ir visai dažāda, tomēr [l] artikulācijas būtība visos gadījumos ir viena un tā pati, un tai raksturīgs paceltais mēles gals un pārējās daļas noslīdējums. Mēles gala pacēlums, bet vispārējais priekšējās daļas zemais stāvoklis nosaka, ka latviešu [l] tembra ziņā salīdzinājumā ar vācu, franču, angļu [l], īpaši angļu gaišo [l], ir tumšs. Tas, ka mēles sakne nav atvirzīta atpakaļ un mēles pakaļējā daļa nav pacelta, izskaidro to, kāpēc

[1] Tā kā no visiem spraudzeņiem laterāli ir tikai divi — [l] un [ļ], tad to arī īpaši norāda. Ja spraudzenis ir mediāls, iztiek bez norādes, jo mediāla artikulācija spraudzeņiem ir parasta.

[2] Sal. *Ābele A.* Fonētikas sīkumi // Filologu biedrības raksti. — R., 1933. — 13. sēj. — 160. lpp.

latviešu [l] salīdzinājumā ar krievu [l] ir gaišs[1], kā tas konstatējams pēc dzirdes.

No dažādā mēles stāvokļa, kāds ir latviešu [l] artikulācijas laikā, redzams, ka latviešu [l] tembra ziņā ir gaišāki un tumšāki. Tā Kurzemes pārstāvju [l] ir tumšāks (īpaši 58. att.) nekā pārējiem, jo mēles pakaļējās daļas stāvoklis Kurzemes pārstāvju izrunas rentgenogrammās ir ievērojami augstāks nekā pārējās rentgenogrammās.

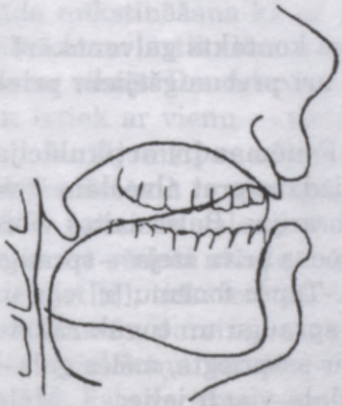

55. att. [l]

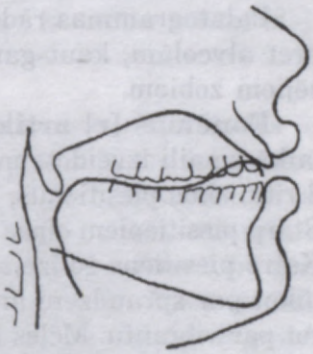

56. att. [l]

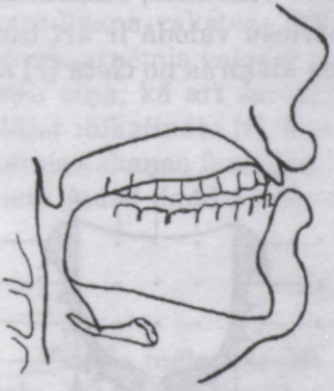

57. att. [l]

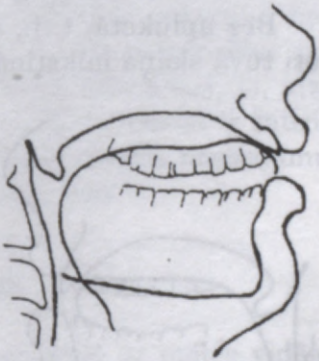

58. att. [l]

[1] Sal. *Plāķis J.* Tautas valoda un rakstu valoda//Domas. — 1914. — Nr. 1. — 103. lpp.

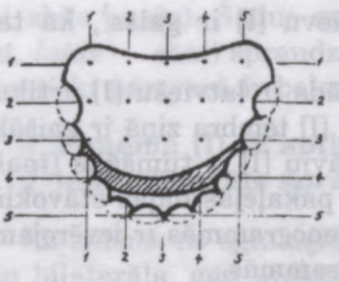

59. att. [l]

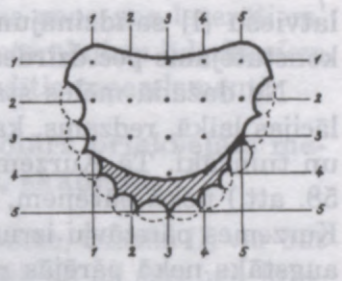

60. att. [l]

Palatogrammas rāda, ka mēles kontakts galvenokārt ir pret alveolām, kaut gan kādreiz arī pret augšējiem priekšējiem zobiem.

Fonēmas [r] artikulācija. Fonēmas [r] artikulācijas laikā smaili izveidots mēles gals izdara pret alveolām 2 vai 3 ritmiskus piesitienus, 2 vai 3 vibrācijas. Balss saites vibrē. Starp piesitieniem elpas plūsmai rodas brīva izeja — sprauga. Katrs piesitiens šo izeju pārtrauc. Tāpēc fonēmu [r] var uzlūkot par spraudzeni ar mainīgu spraugu un tuvāk raksturot par vibrantu. Mēles ķermenis ir saspriegts, mēles gals — elastīgs. Mēles muguras vidējā daļa viegli ieliecas. Mēles sāni cieši piekļauti zobiem. Gaiss plūst pa mēles vidusdaļu.

Fonēma [r] ir apikāli alveolārs priekšējais mēlenis ar mainīgu spraugu — vibrants, skanenis.

Bez aplūkotā, t. i., cietā [r] latviešu valodā ir arī tam ļoti tuvā skaņa mīkstinātais [r], kas atšķiras no cietā [r] ar

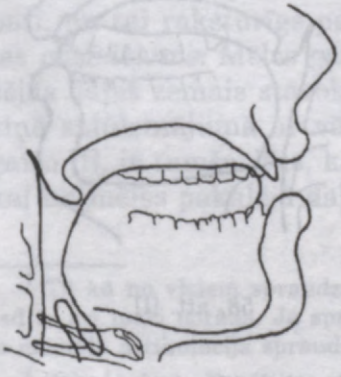

61. att. [r]

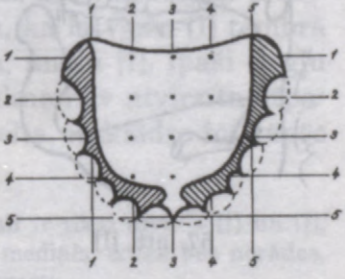

62. att. [r]

palatalizāciju. Pamatos to artikulē tāpat kā cieto [r], tikai nedaudz paceļas arī mēles vidējā daļa un mēles gals izdara mazāk piesitienu.

Fonēma [ŕ] ir palatalizēts apikāli alveolārs priekšējais mēlenis ar mainīgu spraugu — vibrants, skanenis.

Palatalizēts [r] vēsturiski ir radies no cietā [r] mīkstināšanas rezultātā (no savienojuma ar vidējo mēleni [j]). Citāda mīkstināšana kā ar palatalizāciju priekšējam mēlenim vibrantam artikulāri nav iespējama, jo mēles vidējā daļa nevar vibrēt. Daudzi runātāji palatalizēto [r] neprot artikulēt un iztiek ar vienu — cieto [r].

Jautājums par mīkstinātā [r] vietu latviešu valodas fonēmu sistēmā ir sarežģīts, skaņas pastāvēšana ir apdraudēta. Latviešu valodā tā ir vienīgā palatalizētā fonēma un tā ir arī zūdoša skaņa. Literārajā valodā to izmanto retais. Lietojot [ŕ], tiek veiktas fonēmas funkcijas galvenokārt gramatikas un pareizrunas sistēmā. Fonēma [ŕ] dzīva ir tikai rietumizlokšņu pārstāvju runā. Literārajā valodā to galvenokārt lieto vecākās paaudzes runātāji, kuri mācījušies laikā, kad mīkstināto [r] lietoja arī latviešu ortogrāfijā. Šīs fonēmas zušanu ļoti ietekmējis un paātrinājis 1946. gada pareizrakstības likums, ar kuru tika atcelta mīkstinātā [r] uzrādīšana rakstos. Tas ir gan atvieglinājis rakstību, bet daudz atņēmis valodai no tās skaidrības un precizitātes satura ziņā, kā arī sarežģījis pareizrunas likumības, jo, aizstājot mīkstināto [r], kam [e], [ē], [ę], [ę̄] lietošanā ir šaurinātājas skaņas funkcijas, ar cieto [r], pozicionālo nosacījumu vietā jādod daudzi nepozicionāli nosacījumi.[1]

Vidējie mēleņi

Vidējie mēleņi ir līdzskaņi, ko artikulē ar mēles vidējo daļu. Pie vidējiem mēleņiem pieder fonēmas [ķ], [ģ], [ņ], [j], [ļ] un fonēmas [x] fakultatīvais variants [x̧].

[1] Detalizēti par šo jautājumu sk. *Grīsle R.* Kālab mīkstinām r // Karogs. — 1989. — Nr. 4. — 161.—165. lpp.

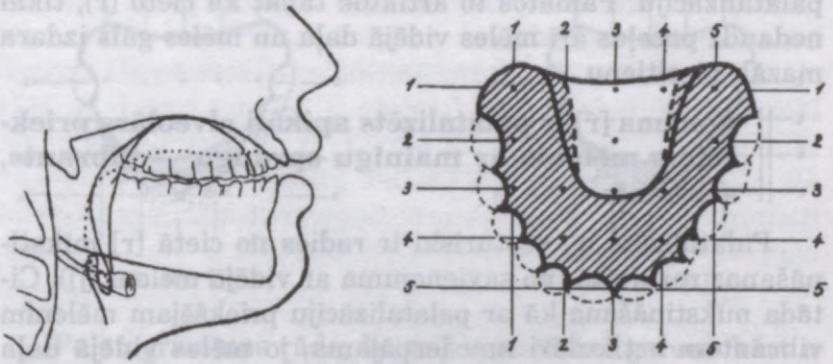

63. att. [k] —— [t] · · · · ·

64. att. [ģ] —— [ķ] - - - -

Fonēmu [ķ], [ģ] artikulācija. Fonēmu [ķ] artikulē, izdarot slēgumu ar mēles muguras vidējo daļu. Mēles vidējā daļa pieskaras cietajām aukslējām to vidus daļā, mēles gals brīvi noslīd vienā līmenī ar apakšējiem zobiem (dorsāla artikulācija). Mēles sakne sakarā ar augsto pacēlumu mēles vidējā daļā padota uz priekšu, pie tam nedaudz vairāk nekā fonēmas [t] artikulācijas laikā. Mēles līnija atgādina diezgan pareizi veidotu pusapli. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē. Slēgumam zūdot un gaisam izplūstot, rodas troksnis, ko uztveram par fonēmu [ķ]. Fonēmas [ķ] artikulācijas laikā lūpas ir pasīvas, apakšējais žoklis nedaudz nolaists atkarā no sekojošā patskaņa veidojuma.

Fonēma [ķ] ir nebalsīgs vidējais mēlenis, eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēma [ģ] ir balsīga un tiek artikulēta līdzīgi [ķ], atskaitot ar balsīgumu saistītās atšķirības. Mēles pieskares laukums fonēmai [ģ] ir mazāks nekā fonēmai [ķ].

Fonēma [ģ] ir balsīgs vidējais mēlenis, eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēmas [ņ] artikulācija. Fonēmu [ņ] artikulē līdzīgi fonēmām [ķ] un [ģ], tikai mīkstās aukslējas fonācijas laikā ir nolaistas. Mēles vidējā daļa piekļaujas cietajām

aukslējām. Slēgums saglabājas visu fonācijas laiku. Balss saites vibrē. Gaisam, kas nāk no plaušām, izplūstot pa degunu, rodas skaņa ar toņa elementu pārsvaru.

Salīdzinot iegūtās rentgenogrammas ar attiecīgu diktoru fonēmas [ķ] rentgenogrammām, redzam, ka mēles stāvoklis abos gadījumos ir vienāds, atšķirības ir tikai mīksto aukslēju stāvoklī. Sakarā ar to, ka fonēmas [ņ] artikulācijas laikā mīkstās aukslējas ir nolaistas, attālums no mēles saknes līdz aukslējām ir mazāks.

65. att. [ņ] —— [ķ] · · · · ·

Fonēma [ņ] ir vidējais mēlenis, nazāls slēdzenis, skanenis.

Bez aplūkotās vidējo mēleņu slēdzeņu [ķ], [ģ], [ņ] artikulācijas vienā gadījumā (Valmieras pārstāvja izrunā) konstatēta relatīvi priekšēja šo līdzskaņu artikulācija (sk. 66. att.). Arī vidējais mēlenis, laterālais spraudzenis [ļ] tika līdzīgi artikulēts (67. att.).

66. att. [ķ] —— [t] · · · · ·

67. att. [l]

68. att. [j] —— [ķ] · · · · ·

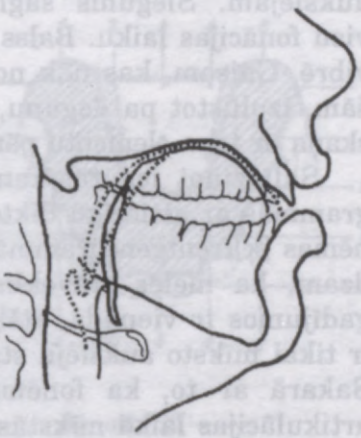

69. att. [j] —— [ķ] · · · · ·

Vidējā mēleņa spraudzeņa [j] artikulācijā atšķirība starp tipisko izrunu (68. att.) un Valmieras pārstāvja izrunu (69. att.) nivelējas — Valmieras pārstāvja [j] ir tipisks vidējais mēlenis.

Sakarā ar Valmieras pārstāvja izrunu izvirzās problēma par vidējo mēleņu izrunu latviešu valodā. Problēmu nozīmīgu padara tas, ka augšzemnieku dialekta vienā daļā vidējo mēleņu, atskaitot [j], nemaz nav.

Fonēmas [ķ], [ģ] latviešu valodā ir skaņas, kas nesaistās nedz ar indoeiropiešu, nedz ar baltu pamatvalodu, bet radušās tad, kad latviešu valoda eksistēja kā patstāvīga valoda. Tāpēc tās kā samērā jaunākas fonēmas ir retāk lietotas. Galvenokārt tās sastopamas aizgūtos vārdos un parasti priekšējās rindas patskaņu priekšā, kur tās aizstāj palatalizētus priekšējos un pakaļējos slēdzeņus un dažas citas latviešu valodā neparastas skaņas vai pakaļējos slēdzeņus [k], [g].[1]

Fonēmas [j] artikulācija. Fonēmu [j] artikulē, paceļot mēles vidējo daļu pret cieto aukslēju loka centrālo daļu.

[1] Sk. *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. — R., 1951. — 162., 164. lpp.

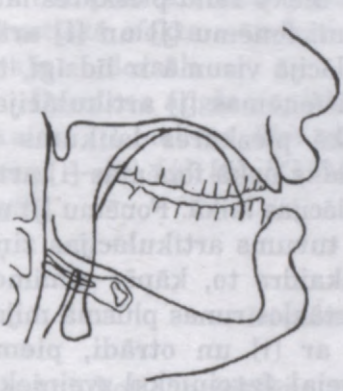

70. att. [j]

71. att. [j] —— [i] .....

Mēles sāni cieši piekļaujas zobiem un cieto aukslēju malām. Vidū starp mēli un aukslējām veidojas neliela sprauga. Gaiss, kas nāk no plaušām, plūstot cauri šai spraugai, rada berzes troksni, kas tiek uztverts par fonēmu [j]. Mēles gals brīvi noslīd līdz apakšējiem zobiem (dorsāla artikulācija). Mēles sakne padodas uz priekšu. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites vibrē.

Fonēma [j] ir balsīgs vidējais mēlenis, spraudzenis, troksnenis.

Tā kā fonēma [j] ir vidējais mēlenis, tad tā pēc artikulācijas ir tuva vidējam mēlenim [ķ] (63. att.) — abas fonēmas tiek artikulētas ar vienu un to pašu mēles daļu, atšķirības ir tikai artikulācijas veidā: fonēma [j] ir spraudzenis, bet fonēma [ķ] — slēdzenis.

No otras puses, fonēma [j] pēc artikulācijas ir ļoti tuva patskanim [i] (71. att.). Atšķirība šeit ir tikai mēles pacēluma pakāpē. Mēles pacēlums fonēmas [j] artikulācijas laikā ir tik augsts, ka gaiss, plūstot cauri spraugai starp aukslējām un mēles muguru, rada berzes troksni, ko uztveram par līdzskani, bet fonēmas [i] artikulācijas laikā mēles pacēlums mazinās tādā mērā, ka gaiss plūst brīvi, zūd līdzskanim raksturīgie trokšņa elementi un rodas patskanim raksturīgie toņa elementi.

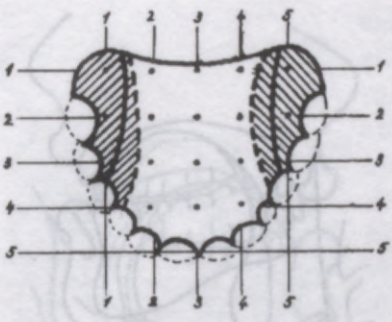

72. att. [ī] ——
[j] - - - -

Mēles sānu pieskares laukumi fonēmu [j] un [i] artikulācijā visumā ir līdzīgi, tikai fonēmas [j] artikulācijas laikā pieskares laukums ir lielāks nekā fonēmas [i] artikulācijas laikā. Fonēmu [j] un [i] tuvums artikulācijas ziņā izskaidro to, kāpēc zināmos apstākļos runas plūsmā mijas [j] ar [i] un otrādi, piem.: [zveja], [zveinieks] zvejnieks, [uppej] upei.

Fonēmas [ļ] artikulācija. Fonēmu [ļ] artikulē, ar mēles muguras vidējo daļu pret cietajām aukslējām veidojot slēgumu un ļaujot gaisam izplūst gar viegli paceltiem mēles sāniem (vienā vai abās pusēs). Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites vibrē.

Pēc artikulācijas veida vidējais mēlenis [ļ] ir līdzīgs priekšējam mēlenim [l] — abi ir laterāli spraudzeņi. No vidējā mēleņa [j], kas ir mediāls spraudzenis, fonēma [ļ] atšķiras ar to, ka sprauga rodas mēles sānos (vienā vai abās pusēs).

Fonēma [ļ] ir vidējais mēlenis, laterāls spraudzenis, skanenis.

73. att. [ļ]

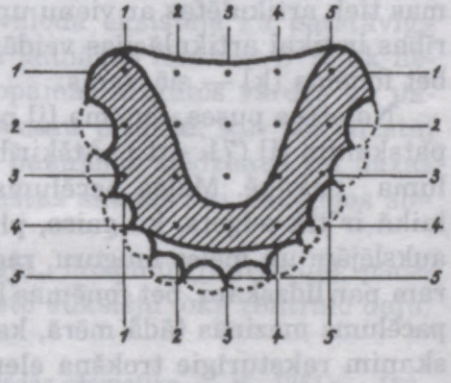

74. att. [ļ]

Pēc pasīvā runas orgāna vidējie mēleņi ir palatāli, pēc akustiskā efekta — mīksti (nevis mīkstināti), pēc mēles stāvokļa — dorsāli.

Daudzas augšzemnieku izloksnes vidējos mēleņus, atskaitot [j], nelieto. Tos aizstāj atbilstoši palatalizēti līdzskaņi — [ķ], [ģ], [ņ], [ļ]. Literārā runā vidējie mēleņi ir obligāti.

Divcentru līdzskaņi

Aplūkotie priekšējie un vidējie mēleņi ir viencentra (unicentrāli) līdzskaņi, bet latviešu valodā ir arī līdzskaņi, ko veido ar diviem artikulācijas centriem (bicentrāli). Pie tādiem pieder spraudzeņi [š], [ž] un afrikatīvie slēdzeņi [č], [ǯ].

Spraudzeņi ar diviem artikulācijas centriem. Spraudzeņi ar diviem artikulācijas centriem ir tāds troksneņu veids, kur šķērslis spraugas veidā rodas divās vietās, citiem vārdiem, — elpas plūsmai jālaužas cauri divām spraugām.

Vienu no šīm spraugām veido ar mēles priekšējo daļu līdzīgi spraugai, kas rodas, kad artikulē priekšējo mēleni spraudzeni ar vienu artikulācijas centru — troksneni [s]. Otru, platāko spraugu veido vai nu ar mēles vidējo daļu, paceļot to pret cietajām aukslējām, vai ar mēles pakaļējo daļu, paceļot to pret cieto aukslēju beigu daļu un mīkstajām aukslējām. Pirmajā gadījumā rodas mēlenis spraudzenis ar otru — vidējo centru, otrā gadījumā — mēlenis spraudzenis ar otru — pakaļējo centru. Vidējais centrs sakrīt ar vidējā mēleņa [j] artikulācijas centru, pakaļējais centrs — ar pakaļējā mēleņa spraudzeņa [x] artikulācijas centru. Spraudzeņi ar otru, vidējo centru ir mīkstāki nekā spraudzeņi ar otru, pakaļējo centru. Latviešu valodā divcentru spraudzeņus veido

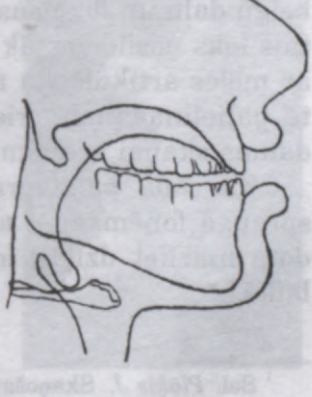

75. att. [š]

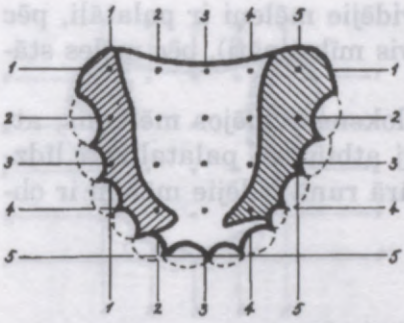

76. att. [š]

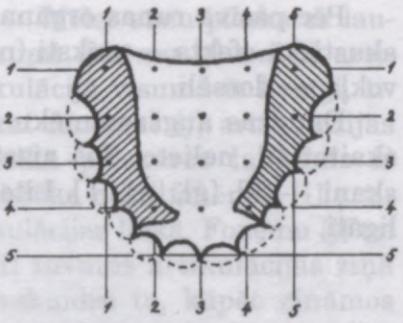

77. att. [ž]

ar otru, vidējo artikulācijas centru, krievu valodā — ar otru, pakaļējo artikulācijas centru.

Fonēmu [š], [ž] artikulācija. Fonēmas [š] artikulācijas laikā mēles gals paceļas pret augšējo zobu alveolām[1] un veido spraugu — priekšējo artikulācijas centru. Tai pašā laikā mēles vidējā daļa paceļas pret cieto aukslēju loku un veido otru spraugu — vidējo artikulācijas centru. Gaiss plūst no spraugas mēles vidējā daļā uz spraugu mēles priekšējā daļā. Gaisam pārvarot šos abus šķēršļus, rodas troksnis, ko uztveram par fonēmu [š]. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē.

Fonēmas [š] artikulācijā ir it kā vienlaicīgi savienota fonēmu [s] un [j] artikulācija. Tāpēc fonēmas [s] artikulācijai raksturīgais mēles gala pacēlums kļūst par lejupslīdošu loka beigu daļu un fonēmas [j] artikulācijai īpatais augsti paceltais loks noslīd zemāk un kļūst daudz slaidāks. Vienlaicīgi ar mēles artikulāciju manāmi pastiepjas uz priekšu lūpas, tā palielinādamas priekšējo mutes rezonatoru un piešķirdamas skaņai zemāku nokrāsu.

Kā rāda palatogrammas (sal. ar 52. att.), priekšējā sprauga fonēmas [š] artikulācijas laikā ir platāka un veidota mazliet dziļāk mutē nekā fonēmas [s] artikulācijas laikā.

[1] Sal. *Plāķis J.* Skaņošanas metode un jaunā ortogrāfija // Domas. — 1913. — Nr. 4. — 428. lpp.

Fonēma [š] ir nebalsīgs apikāli alveolārs priekšējais mēlenis spraudzenis ar otru, vidējo centru, troksnenis.

Fonēmu [ž] artikulē tāpat kā fonēmu [š], vienīgi balss saites vibrē un skaņas artikulācija ir mazliet vājāka: mēles pieskare aukslējām mazliet mazāka, sprauga nedaudz vairāk uz priekšu (sk. 76. un 77. att.).

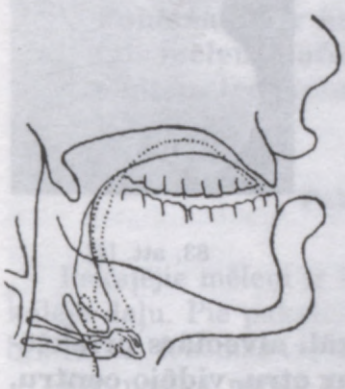

78. att. [š] —— [j] · · · · ·

78. att. [š] —— [s] · · · · ·

80. att. [š]

81. att. [š]

82. att. [ž]

83. att. [ž]

Fonēma [ž] ir balsīgs apikāli alveolārs priekšējais mēlenis spraudzenis ar otru, vidējo centru, troksnenis.

Afrikatīvie slēdzeņi ar diviem artikulācijas centriem. Afrikatīvie slēdzeņi ar diviem artikulācijas centriem veidoti no priekšējiem slēdzeņiem [t], [d] un spraudzeņiem ar diviem artikulācijas centriem [š], [ž]. [t] + [š] = [č], [d] + [ž] = [ǯ].

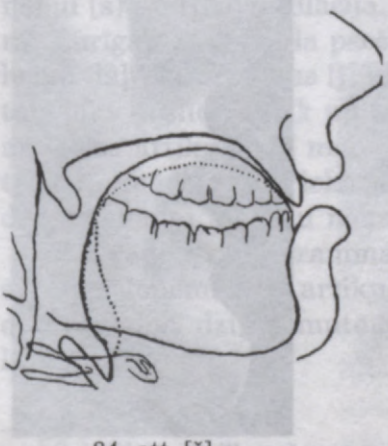

84. att. [č] ——
[š] · · · · ·

Fonēmu [č], [ǯ] artikulācija. Fonēmu [č] artikulē, mēles galu paceļot un piespiežot pie alveolām. Veidojas slēgums, kas tūlīt pāriet spraugā. Tai pašā laikā mēles vidējā daļa paceļas pret cieto aukslēju loku un veido otru artikulācijas centru. Mēles pacēlums ir līdzīgs mēles stāvoklim fonēmas [š] artikulācijas laikā, tikai tas ir mazliet augstāks

un mēles veidotais loks apaļāks. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē. Gaisam izplūstot, rodas fonēma [č].

Fonēma [č] ir nebalsīgs apikāli alveolārs priekšējais mēlenis, afrikatīvs slēdzenis ar otru, vidējo centru, troksnenis.

Fonēmu [ǯ] artikulē tāpat kā fonēmu [č], atskaitot ar balsīgumu saistītās īpatnības.

Fonēma [ǯ] ir balsīgs apikāli alveolārs priekšējais mēlenis, afrikatīvs slēdzenis ar otru, vidējo centru, troksnenis.

Pakaļējie mēleņi

Pakaļējie mēleņi ir līdzskaņi, ko artikulē ar mēles pakaļējo daļu. Pie pakaļējiem mēleņiem pieder fonēmas [k], [g], [x] un fonēmas [n] sekundārais variants [ŋ].

Pēc pasīvā runas orgāna pakaļējos mēleņus raksturo par velāriem līdzskaņiem.

Fonēmu [k], [g] artikulācija. Fonēmu [k] artikulē, izdarot slēgumu ar mēles muguras pakaļējo daļu — piekļaujot to cieto aukslēju beigu daļai un mīksto aukslēju sākuma daļai. Tādā kārtā mīkstās aukslējas tiek atspiestas atpakaļ, un reizē ar to tiek noslēgta eja uz deguna dobumu.

85. att. [k]

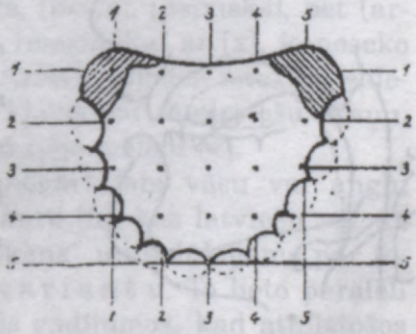

86. att. [k]

Mutes dobuma pakaļējā daļā un faringa dobumā saspiestais gaiss, vājinoties spriegumam šķēršļa veidošanās vietā un mēlei pēkšņi slēgumu atverot, ar troksni izlaužas mutes dobuma priekšējā daļā, un rodas efekts, ko uztveram par fonēmu [k]. Balss saites nevibrē. Mēles ķermenis atvilkts atpakaļ. Mēles mugura pusloka veidā liecas uz leju. Mēles gals ir apakšējo zobu līmenī vai pat nedaudz zemāk un diezgan tālu no priekšējiem zobiem. Lūpas pasīvas, apakšējais žoklis nedaudz nolaists atkarā no sekojošā patskaņa veidojuma.

Fonēma [k] ir nebalsīgs pakaļējais mēlenis, eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Fonēma [g] ir balsīga un tiek artikulēta līdzīgi fonēmai [k], atskaitot ar balsīgumu saistītās atšķirības.

Fonēma [g] ir balsīgs pakaļējais mēlenis, eksplozīvs slēdzenis, troksnenis.

Līdzskaņiem [k], [g] atbilstošā nazālā skaņa ir [ŋ] — fonēmas [n] sekundārais variants.

Fonēmas [x] artikulācija. Fonēmas [x] artikulācijas laikā mēles muguras pakaļējā daļa, paceldamās pret cieto aukslēju beigu daļu un mīksto aukslēju sākuma daļu, veido nelielu spraugu. Gaiss, kas atrodas mutes dobuma pakaļējā daļā un faringā, spiežas cauri šai spraugai un rada

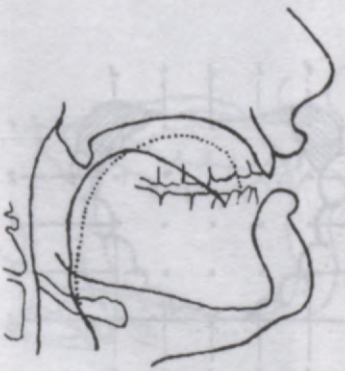

87. att. [x] ——
[x̧] . . . . .

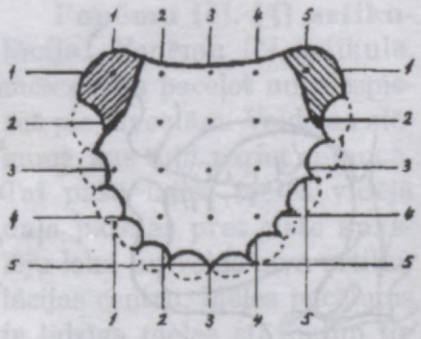

88. att. [x]

fonēmai [x] raksturīgo troksni. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē.

Fonēma [x] ir nebalsīgs pakaļējais mēlenis, spraudzenis, troksnenis.

Pakaļējais mēlenis [x] latviešu valodā ir ienācis ar aizguvumiem. Pēc artikulārās kvalitātes [x] pamatos saskan ar krievu [x], piem., vārdā [xod], un aizstāj vācu uvulāro spraudzeni, piem., vārdā *auch*, kā arī faringālo spraudzeni [h], kas ir parasts vācu un angļu valodā, piem., vārdos *haben, have*. Visbiežāk [x] sastopams internacionālos aizguvumos, piem., [xlōrs], [xorda], [xoleriķis], [xorizonc] horizonts, [xokeis] hokejs, [xumāns].

Fonēmai [x] ir fakultatīvs variants [χ], ko daļa runātāju lieto noteiktā pozīcijā paralēli galvenajam variantam. Fakultatīvo variantu [χ] artikulē līdzīgi fonēmai [j], tikai balss saites artikulācijas laikā nevibrē.

Fonēmas [x] fakultatīvais variants [χ] ir nebalsīgs vidējais mēlenis, spraudzenis, troksnenis.

Vidējais mēlenis [χ] latviešu valodā ir ienācis vācu valodas ietekmē un pēc artikulārās kvalitātes atbilst skaņai, ko vācu valodā lieto, piem., vārdā *ich*. Vidējā mēleņa [χ] lietošanā latviešu valodā ir pārņemti tie paši pozicionālie nosacījumi, kas ir šīs skaņas lietojumā vācu valodā. Vidējo mēleni [χ] lieto aiz priekšējās rindas patskaņiem un priekšējiem mēleņiem, piem., [teχnika], [iχtiōls], [monarχs], kā arī priekšējās rindas patskaņu priekšā, piem., [arχeolōks] arheologs, [arχitekc] arhitekts, [psiχe], [psiχisks], bet [arxaisks], [psixolōks] psihologs, [mexānika] ar [x], jo neseko priekšējās rindas patskanis. Krievu valodas ietekmē vidējais mēlenis [χ] mūsu dienās kļuvis par atmirstošu skaņu, arvien biežāk to aizstāj ar pakaļējo mēleni [x].

Atsevišķi runātāji, galvenokārt labi vācu vai angļu valodas pratēji, lieto vēl variantu [h], kas latviešu valodā guvis nosaukumu "dvesmas skaņa" un uzlūkojams par fonēmas [x] fakultatīvu variantu. To lieto paralēli galvenajam variantam [x] tais gadījumos, kad atbilstošos vārdus vācu vai angļu valodā raksta ar burtu [h], piem.: [hęrcoks] hercogs, [Helēna].

Dvesmas skaņa nav mēlenis, tā ir faringāls līdzskanis, pēc artikulācijas veida spraudzenis. Sprauga veidojas starp atpakaļ atvilktu mēles sakni un uz priekšu pastiepušos faringa sienas apakšējo daļu. Mīkstās aukslējas paceltas. Balss saites nevibrē. Gaisam plūstot cauri spraugai, rodas līdzskanis [h].

Fonēmas [x] fakultatīvais variants [h] ir nebalsīgs faringāls spraudzenis.

Tā kā šī skaņa latviešu valodai artikulācijas ziņā ir sveša, tad latviešu tautas vairums tās vietā parasti lieto pakaļējo mēleni spraudzeni [x].

Saskaņā ar 1957. gada pareizrakstības precizējumiem visi fonēmas [x] varianti ortogrāfijā tiek apzīmēti ar burtu [h].

LĪDZSKAŅU KVANTITĀTE

Latviešu valodas līdzskaņu kvantitāte ir fonētiska. Tā ir atkarīga no pozīcijas. Dažādas kvantitātes līdzskaņi attieksmē viens pret otru veido nevis patstāvīgas fonēmas, bet fonēmu variantus.

Līdzskaņu kvantitātes objektīvs rādītājs ir fonācijas laiks. To precīzi var noteikt ar instrumentālās pētīšanas metodēm. Salīdzinot kāda līdzskaņa fonācijas laiku dažādās pozīcijās, nosaka līdzskaņu garuma attiecību. Par g a r i e m sauc tādus līdzskaņus, kuru izrunas laika attiecība pret citiem tādas pašas kvalitātes līdzskaņiem ir vismaz 2:1, par p u s g a r i e m — tādus, kuru izrunas laika attiecība ir vismaz 1,5:1[1].

Fonēmu sistēmas sakarā aplūkosim tikai vienu morfēmai piederīgo līdzskaņu garumu, morfēmu sadurā radušos līdzskaņu garumu noteiksim sakarā ar pozicionālajām fonēmu pārmaiņām.

[1] Sk. *Liepa E.* Nebalsīgo troksneņu kvantitāte atkarā no pozīcijas mūsdienu latviešu literārajā izrunā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1963. — 35. sēj. — 11. lpp.

Līdzskaņu fonēmu pārskata tabula

Pēc aktīvā runas orgāna				Lūpeņi				Mēleņi								Pēc sonoritātes
								priekšējie				vidējie		pakaļējie		
Pēc pasīvā runas orgāna (pēc artikulācijas vietas)				bilabiāli		labiodentāli		dentāli		alveolāri		palatāli		velāri		
Pēc balss saišu darbības				neb.	bals.	neb.	bals.	neb.	bals.	neb.	bals.	neb.	bals.	neb.	bals.	
Pēc artikulācijas veida	Slēdzeņi		Eksplozīvie	p	b			t	d			ķ	ģ	k	g	Troksneņi
		Afrikatīvie	viencentra					c	ʒ							
			divcentru							č	ǯ	č*	ǯ*			
			Nepārtraukta izturējuma (nazālie)		m				n				ņ		ŋ	Skaneņi
	Spraudzeņi	Mediālie	ar pastāvīgu spraugu — viencentra			f	v	s	z			x̧	j	x		Troksneņi
			ar pastāvīgu spraugu — divcentru							š	ž	š*	ž*			
			ar mainīgu spraugu (vibranti)								r, ŕ					Skaneņi
			Laterālie								l		ļ			

Ar * apzīmēts divcentru līdzskaņa otrs artikulācijas centrs. ŋ — sekundārs variants, x̧ — fakultatīvs variants.

Pētnieku uzmanību visvairāk ir saistījusi vienai morfēmai piederīgo nebalsīgo troksneņu kvantitāte starp uzsvērtu un neuzsvērtu īsu patskani. Tā pētīta divzilbju,[1] trīszilbju un četrzilbju vārdos[2]. Ir pierādīts, ka troksneņu garuma attiecība nav atkarīga no tā, vai troksnenis fiksēts vārda sakarā vai teikuma sakarā, rūpīgā vai vidēji ātrā izrunā.[3]

1. Nebalsīgi troksneņi starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu patskani d i v z i l b j u v ā r d o s parasti ir g a r i, bet sastopami arī p u s g a r i troksneņu varianti, piem.:

[pp] un [p:] — [lappa], [lap:a],
[tt] un [t:] — [matti], [mat:i],
[ķķ] un [ķ:] — [kaķķis], [kaķ:is],
[kk] un [k:] — [akka], [ak:a],
[cc] un [c:] — [accis], [ac:is],
[čč] un [č:] — [tračči], [trač:i],
[ss] un [s:] — [vissi], [vis:i],
[šš] un [š:] — [mušša], [muš:a].

2. Nebalsīgi troksneņi starp īsu uzsvērtu un īsu neuzsvērtu patskani t r ī s z i l b j u un č e t r z i l b j u v ā r d o s parasti ir p u s g a r i gan vārdos ar vaļēju otru zilbi, gan vārdos ar slēgtu otru zilbi, piem.:

[p:] — [cep:ure], [ķep:uruoties], [ap:akšmala],
[t:] — [rit:enis], [gat:avība], [cęt:urdaļa] ceturtdaļa,
[k:] — [lik:umi], [lik:umība],
[c:] — [muc:inieks], [tic:amība],
[s:] — [vas:ara], [vas:arnīca], [ves:elība],
[š:] — [sveš:inieks].

Internacionālismos tādā pašā pozīcijā sastopami gan pusgari, gan īsi troksneņi, piem.:

---

[1] Sk. *Liepa E.* Nebalsīgo troksneņu kvantitāte atkarā no pozīcijas mūsdienu latviešu literārajā izrunā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1963. — 35. sēj. — 27. lpp.

[2] Sk. *Liepa E.* Nebalsīgo troksneņu kvantitāte starp uzsvērtu un neuzsvērtu īsu patskani trīszilbju un četrzilbju vārdos // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1967. — 60. sēj. — 21.—69. lpp.

[3] Sk. turpat, 59. lpp.

[p:] un [p] — [ap:elsīns], [apelsīns], [ap:etīte], [apetīte],
[f:] un [f] — [af:iša], [afiša],
[t:] un [t] — [dat:ele], [datele], [cit:adele], [citadele],
[ķ] — [niķ:elis][1],
[k:] un [k] — [dek:adence], [dekadence], [ak:ustika], [akustika],
[c:] un [c] — [dec:imetrs], [decimetrs],
[č:] un [č] — [reč:itatīvs], [rečitatīvs].

No tā var secināt, ka atsevišķos gadījumos internacionālismi latviešu valodas izrunā vēl nav pilnīgi iekļāvušies.

Nebalsīgo troksneņu kvantitāte trīszilbju un četrzilbju vārdos starp neuzsvērtiem īsiem patskaņiem nav pētīta.

Skaneņu kvantitāte ir atkarīga gan no zilbes intonācijas, gan no vārda cilmes. Tā līdz šim visvairāk pētīta diftongiskos savienojumos ar stiepto intonāciju un aizguvumos intervokālā pozīcijā. Eksperimentāli[2] ir apstiprināti agrākie, uz vērojumu pamata izteiktie atzinumi un iegūti arī daži jauni atzinumi.

1. Skaneņi ir gari stiepti intonētos diftongiskos savienojumos, piem.: [buṃba], [mañta], [liŋga], [fiĪma], [kuŗpe][3].

2. Skaneņi ir pusgari lauzti un krītoši, resp., nestiepti, intonētos diftongiskos savienojumos, piem.: [ņem̂t], [šķel̂t], [jùmti], [bàlsis], [bùrvis].[4]

3. Skaneņi ir gari aizguvumos — gan nacionālos, gan internacionālos, ja tie atrodas starp īsiem patskaņiem, piem.: [paña], [kañna], [ķeṃme], [kreĪles], [eĪļa], [ķęŗra], [toña], [gaṃma], [dileṃma], [buĪla], [ceĪle].

Skaneņa garums saglabājas arī garo galotņu priekšā, piem., [ceĪlē].

---

[1] Eksperimentālajā materiālā konstatēts tikai šāds variants.

[2] Sk. *Liepa E.* Skaneņu kvantitāte // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1970. — 98. sēj. — 39.—88. lpp.

[3] Plašu piemēru klāstu sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā, 1. sēj. — R., 1959 (turpmāk Mllvg, 1. sēj.). — 36. lpp.

[4] Jautājums pirmoreiz aplūkots *E. Liepas* eksperimentālajā pētījumā "Skaneņu kvantitāte" // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1970. — 98. sēj. — 63.—76. lpp.

Zilbei ar šādu skaneni ir stieptā intonācija, zilbes robeža ir garajā skanenī. Stieptā intonācija rada spēcīgāku līdzskaņa izrunu pirmajā zilbē, aiz zilbes robežas izskan līdzskaņa beigas.[1]

Skanenis [l] ir garš intervokālā pozīcijā arī dažos latviskas cilmes vārdos. Tas radies, līdzskaņu kopai [ln] asimilējoties par [ll], piem., [meĪlene] < [melnene], [viĪlaine] < [vilnaine].

Skaneņu kvantitāte nav tik noteikta kā troksneņu kvantitāte. Blakus dominējošiem variantiem sastopami arī nedaudz atšķirīgi varianti — gan garāki, gan īsāki. Tā stiepti intonētos diftongiskos savienojumos skaneņiem ir nosliece uz pusgarumu, skaneņiem uz zilbju robežas — uz pārgarumu.

Garie skaneņi nav identi arī absolūtā izrunas laika ziņā. Skaneņi uz zilbju robežas ir apmēram pusotras reizes garāki nekā tādi paši skaneņi stiepti intonētos diftongiskos savienojumos.[2]

Latviešu valodā ir nedaudz vārdu pāru, kas atšķiras tikai ar skaneņa kvantitāti, piem.: [gali] un [gaĪli], [nule] un [nuĪle]. Šādi pāri ir radušies tā, ka blakus latviskas cilmes vārdam ar īsu skaneni ir ienācis aizgūts vārds ar garu skaneni. No šiem atsevišķajiem gadījumiem tomēr nevar secināt, ka skaneņu kvantitāte latviešu valodā ir fonemātiska.

LĪDZSKAŅU SISTĒMAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

Latviešu valodas līdzskaņi fonemātiski pretstatāmi pēc trim galvenajām pazīmēm:

1) pēc aktīvā runas orgāna,
2) pēc artikulācijas veida,
3) pēc balss saišu darbības.

P ē c a k t ī v ā r u n a s o r g ā n a latviešu valodā izšķir lūpeņus un mēleņus (priekšējos, vidējos un pakaļējos).

[1] Sk. Mllvg, 1. sēj. — 38. lpp.

[2] Sk. *Liepa E.* Skaneņu kvantitāte // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1970. — 98. sēj. — 77. lpp.

Pēc artikulācijas veida latviešu valodā pretstatāmi slēdzeņi un spraudzeņi.

Pēc balss saišu darbības (balsīguma ziņā) visi troksneņi, izņemot [x], sastopami balsīga un nebalsīga līdzskaņa veidā. Skaneņi visi ir balsīgi.

Latviešu valodas līdzskaņiem, tāpat kā patskaņiem, runas plūsmā vērojama liela stabilitāte. Tikai vienai fonēmai ir sekundārs variants, kas kvalitatīvi atšķiras no galvenā varianta. Tas ir fonēmas [n] sekundārais variants [ŋ]. Pārējie sekundārie varianti no galvenā varianta atšķiras tikai kvantitatīvi. Fonēmai [x] ir fakultatīvi varianti [x̣], [h], kas kvalitatīvi atšķiras no galvenā varianta, bet tiem fonēmu sistēmas raksturojumā nav būtiskas nozīmes.

PIEZĪMES PAR LĪDZSKAŅU TERMINOLOĢIJU

Līdzskaņu terminoloģija ir cieši saistīta ar līdzskaņu raksturošanas principiem. Tā kā līdzskaņi raksturoti, ņemot vērā aktīvā runas orgāna darbību, tad arī atsevišķu līdzskaņu nosaukumi, resp., termini, ir veidoti tā, ka tie norāda uz aktīvā runas orgāna darbību. Tā runājam par lūpeņiem un mēleņiem (priekšējiem, vidējiem un pakaļējiem), slēdzeņiem un spraudzeņiem.

Paralēli šiem apzīmējumiem klasiskajā lingvistiskajā literatūrā atrodami apzīmējumi, kuros līdzskaņi raksturoti pēc pasīvā runas orgāna (artikulācijas vietas). Tā priekšējie mēleņi tiek saukti par zobeņiem (zobu līdzskaņiem), vidējie un pakaļējie mēleņi — par aukslējeņiem. Lūpeņi arī tradicionālajā literatūrā apzīmēti pēc aktīvā runas orgāna, tāpēc te nekādas atšķirības terminoloģijā nerodas. Nelielas atšķirības vērojamas terminos, kas norāda uz artikulācijas veidu. Tā spraudzeņi tiek saukti par berzeņiem. Šis apzīmējums līdzskaņus raksturo nevis pēc šķērsļa veida, bet pēc gaisa plūsmas darbības — gaiss spiežas, beržas cauri spraugai. Slēdzeņu apzīmējumā nekādu atšķirību nav.

Atsevišķiem līdzskaņiem ir izveidojušies tradicionāli nosaukumi, kam gan nav sakara ar skaņu fizioloģiju kā līdzskaņu klasifikācijas pamatu, bet kas ir ērti praktiskai

lietošanai sava īsuma dēļ. Tie atspoguļo skaņu psiholoģisko aspektu. Tādi ir plūdeņi — laterālajiem spraudzeņiem [l], [ļ] un vibrantam [r], nāseņi — nazālajiem slēdzeņiem, svelpeņi — viencentra priekšējiem mēleņiem spraudzeņiem [s], [z], šņāceņi — divcentru spraudzeņiem [š], [ž].

FONĒMU PĀRMAIŅAS

Analizējot latviešu valodas fonēmu sistēmu, fonēmas tika aplūkotas izolētā veidā. Šāda analīze nepieciešama, lai noskaidrotu katras fonēmas būtību, tās raksturīgākās īpašības. Tālākais uzdevums ir aplūkot, kā fonēmas funkcionē runas procesā, kur tās, veidodamas vārdus, seko cita citai un atrodas pastāvīgā savstarpējā iedarbībā.

Savstarpējās iedarbības rezultātā var mainīties fonēmas sākotnējā kvalitāte. Tas notiek tāpēc, ka runas orgāni, sagatavojoties nākamās fonēmas artikulācijai, jau iepriekšējās fonēmas artikulācijas beigu daļā (rekursijā) ieņem vajadzīgo stāvokli vai arī nākošās fonēmas artikulācijas sākumā (ekskursijā) saglabā stāvokli, kāds bija vajadzīgs iepriekšējās fonēmas artikulācijā. Tā vārdā [tur], sagatavojoties labiālā patskaņa [u] artikulācijai, labializācija rodas jau līdzskaņa [t] artikulācijas laikā. Labializācijas nav, ja seko nelabiāls patskanis, piem., vārdā [tad].

Fonēmu savstarpējās pielāgošanās pakāpe var būt dažāda. Ir pārmaiņas, kuru rezultātā tikai nedaudz mainās fonēmas galvenā varianta kvalitāte (kā minētajos piemēros), un šādu variantu izdalīšanai nav praktiskas nozīmes. Ir pārmaiņas, kuru rezultātā rodas skaņa, kas tādā mērā atšķiras no fonēmas galvenā varianta, ka tā uzlūkojama par fonēmas sekundāru variantu, piem., [ŋ] vārdā [liŋga] pretstatā galvenajam variantam [n] vārdā [lini]. Ir pārmaiņas, kuru rezultātā viena fonēma tiek aizstāta ar citu, piem., [p] vārdā [darps] darbs aizstāj sākotnējo [b], kas patskaņa priekšā paliek nepārveidots, piem., [darbi]. Visas šīs fonēmu pārmaiņas sauc par pozicionālām jeb fonētiskām (vārda šaurākā nozīmē) pārmaiņām.

Pozicionālās fonēmu pārmaiņas rodas noteiktā pozīcijā, noteiktos fonētiskos apstākļos atkarībā no blakus fonēmām, no vārda uzsvara, no fonēmas vietas zilbē, no zilbju skaita vārdā u. tml. Fonēmu pozicionālo pārmaiņu būtība ir atkarīga no valodai raksturīgajām artikulācijas tradīcijām. Šādu pārmaiņu uzdevums ir atvieglināt artikulācijas procesu, tās cieši saistītas ar artikulācijas bāzi un ir katrai valodai īpatnējas.

Latviešu valodā ir parasts, ka blakus esošie troksneņi ir vai nu balsīgi, vai nebalsīgi, piem.: [spēt], [apse], [zvaigzne], [uzglabāt]. Ja morfēmu sadurā blakus nokļūst balsīgi un nebalsīgi līdzskaņi, iepriekšējais balsīguma ziņā asimilējas nākamajam, piem., [uskāpt] uzkāpt, [abgāst] apgāzt. Izruna bez asimilācijas būtu neparasta un kļūdaina, vārda skanējums būtu izkropļots. Likumības, kas nosaka pozicionālās fonēmu pārmaiņas, ir saistītas ar noteiktā laika posmā dzīvajiem artikulācijas procesiem. Tas nozīmē, ka katra šāda fonēmu pārmaiņa ir artikulācijas nosacīta un tai nav citu funkciju kā tikai atvieglināt izrunu.

Noteiktos fonētiskos apstākļos pozicionālās fonēmu pārmaiņas realizējas bez izņēmumiem. Šāda konsekvence spilgti raksturo pozicionālās fonēmu pārmaiņas kā dzīvu fonētisku procesu.

No pozicionālajām jeb fonētiskajām fonēmu pārmaiņām būtiski atšķiras v ē s t u r i s k ā s jeb p a r a d i g m a t i s k ā s fonēmu pārmaiņas. Šīs pārmaiņas nenosaka dzīvie artikulācijas procesi mūsdienu valodā, to pamatā ir artikulācijas procesi, kas bija raksturīgi valodai senos attīstības posmos. Šo procesu rezultātā radušās fonēmas ir stabili saistījušās vai nu ar gramatiskām formām, vai ar vārdu darināšanu, piem.: [egle] — [egļu], [nest] — [nasta] — [nēši].

Tagadējās vēsturiskās pārmaiņas savā sākotnē ir bijušas pozicionālas, t. i., artikulācijas procesa nosacītas. Tā, piemēram, tālā pagātnē latviešu valodas dzīvās izrunas likumības prasīja pakaļējos mēleņus [k], [g] priekšējās rindas patskaņu priekšā aizstāt ar priekšējiem mēleņiem [c], [ʒ], jo priekšējās rindas patskaņu priekšā ir vieglāk artikulēt priekšējos mēleņus nekā pakaļējos mēleņus. Radās asimilācijas process, kas realizējās visos gadījumos, kad [k],

[g] nokļuva priekšējās rindas patskaņu priekšā. Ka tagadējie [c], [ʒ] ir sākotnēju [k], [g] vietā, uzskatāmi rāda atbilstošie vārdi lietuviešu valodā, kur šādas asimilācijas nav, piem.: liet. *kitur̃* — latv. [cittur], liet. *kélti* — latv. [celt], liet. *gìmti* — latv. [ʒimt], liet. *gelmẽ* — latv. [ʒelme]. Mūsdienu valodā šis pozicionālās asimilācijas likums vairs nav dzīvs. Tā rezultātā radušās pārmaiņas saglabājas kā vēsturiska parādība ar noteiktām leksiski gramatiskām funkcijām. Mūsdienu latviešu valodā vērojami daudzi vēsturiskās mijas gadījumi, kas veidojušies uz pakaļējo mēleņu [k], [g] asimilācijas pamata priekšējās rindas patskaņu priekšā, piem.:

[luoks] — [luociņš] — [luocīt] — [apluoce],
[luoks] logs — [luoʒiņš] — [paluoʒe],
[nākt] — [nāciet] — [nācis],
[aukt] augt — [auʒiet] — [auʒis].

Blakus šāda veida vārdiem un formām mūsdienu valodā ir diezgan daudz gadījumu, kur pakaļējie mēleņi [k], [g] atrodas priekšējās rindas patskaņu priekšā. Mūsdienu artikulācija neprasa obligātu [c], [ʒ] priekšējās rindas patskaņu priekšā. Visspilgtāk tas izpaužas vēlos aizguvumos — internacionālismos, piem.: [kinō], [kefīrs], [giganc] gigants. Daudzi piemēri atrodami arī vēsturiskajā gramatikā. Piemēram, [sakki], [likki] runājam ar [k] tāpēc, ka tai laikā, kad izrunas norma prasīja [i] priekšā [k] aizstāt ar [c], šajās formās [i] aiz [k] nesekoja — **sakai, *likai*. Kad gala zilbju diftongi divzilbju vai vairākzilbju vārdos tika pārvērsti par monoftongiem, likums par [k], [g] pozicionālu asimilēšanos priekšējās rindas patskaņu priekšā vairs nebija dzīvs un tāpēc nebija šķēršļu izrunai [sakki], [likki], tāpat [raugi], [augi]. Arī deklinācijā atrodamas formas, kurās [k], [g] saglabājas priekšējās rindas patskaņu priekšā, piem.: [luoki], [luokiem], [draugi], [draugiem]. Daudzie izņēmumi rāda, ka mija priekšējās rindas patskaņu priekšā ir nevis pozicionāla, bet vēsturiski nosacīta.

No otras puses, ir arī tādi gadījumi, kad [k], [g] mijas ar [c], [ʒ] pozīcijā, kas no mūsdienu valodas viedokļa šādu miju neprasa, piem., [nākam] — [nācām]. Šeit pozicionāla mija ir radusies tai valodas attīstības posmā, kad darāmās

kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās pagātnes formas daļai I konjugācijas verbu tika veidotas ar piedēkli -ē-. Tā, piemēram, mūsdienu forma [nācām] aizstāj senāku [nācēm], kurā sākotnējais [k] priekšējās rindas patskaņa [ē] priekšā ir mijies ar [c]. Kad senos ē-celmus aizstāja ā-celmi, [k] mija ar [c] tika saglabāta kā šo verbu gramatiska pazīme — no pozicionālas mijas tā kļuva par vēsturisku miju. Senajos ā-celmos [k], [g] pagātnē palicis nepārveidots, piem.: [sākām], [bēgām].

Aplūkojot vēsturiskās fonēmu pārmaiņas no mūsdienu valodas viedokļa, jāpievēršas tikai tādām pārmaiņām, ko var pierādīt ar mūsdienu valodas faktiem, piem.: [prieks] — [priecīks] priecīgs — [priecāties], [mest] — [mẹ̄tāt] — [atmata] — [pamac] pamats. Pārmaiņas, kuru pierādīšanai nepieciešami citu valodu fakti, aplūkojamas vēsturiskajā fonētikā. Piem., vārdā [cic] cits mūsdienu valodas skatījumā nevar runāt par [k] miju ar [c] patskaņa [i] priekšā, jo mūsdienu valodā nav vārdu, kur šīs saknes sākumā būtu [k]. Par šādu miju var runāt tikai no vēsturiskās fonētikas viedokļa, salīdzinot latviešu [cic] cits ar lietuviešu *kìtas*, pēc kura var spriest, ka arī latviešu valodā [i] priekšā kādreiz bijis [k]. Tāpat arī vārdā [lācis] no mūsdienu valodas viedokļa nerunājam par [k] miju ar [c], bet tikai par [c] miju ar [č], jo par [k] miju ar [c] var spriest tikai pēc lietuviešu *lokỹs,* bet [c] miju ar [č] pierāda mūsdienu latviešu valodas formas, piem.: [lāča], [lāči], [lāču] utt.

Vēsturisko pārmaiņu pamatošanai atsaukšanās uz latviešu valodas vēsturisko fonētiku vai lietuviešu valodu bieži vien ir nepieciešama, bet pārmaiņas konstatējamas vienīgi pēc mūsdienu valodas faktiem.

VOKĀLISMA POZICIONĀLĀS PĀRMAIŅAS

Pozicionālās pārmaiņas nav latviešu literārās valodas vokālismam raksturīga parādība. Latviešu literārās valodas vokālismam piemīt liela stabilitāte — monoftongu un diftongu artikulācijas noturīgums. Kvalitatīvās redukcijas latviešu literārajā valodā nav. Kā liecina dzirdes vērojumi,

visās pozīcijās tiek saglabāta galvenā varianta kvalitāte, piem.: [adata], [seʒene], [nicini], [usturu] uzturu, [mājā], [ēzē], [duoduos], [ieskatieties], [nuokavēšanuos].

Niecīga kvantitatīvā redukcija vērojama neuzsvērtās zilbēs. Jo tālāk neuzsvērtā zilbe no uzsvērtās, jo redukcijas pakāpe ir lielāka, tomēr robeža starp īsajiem un garajiem patskaņiem nezūd. Kvantitatīvā redukcija latviešu valodā nevar būt spēcīga tāpēc, ka latviešu valodas patskaņu kvantitāte ir fonemātiska (tā diferencē vārdu un formu nozīmes). Kvantitatīvā redukcija var izpausties tikai tādā mērā, ka tā neapdraud patskaņu fonemātisko garumu.

Monoftongu kvantitāte un kvalitāte ir pētīta arī eksperimentāli — gan ar kinogrammu metodi (zilbes intonācijas sakarā)[1], gan ar oscilogrammu metodi (divzilbju vārdos)[2].

Latviešu pirmspadomju valodniecībā ar A. Ābeles un J. Endzelīna darbiem bija nostiprinājies uzskats, ka īsos monoftongus neuzsvērtās gala zilbēs (vaļējās un slēgtās) aiz nebalsīgiem troksneņiem (gariem vai pusgariem) divzilbju vārdos, piem., [vissi], [klęppus], [lakkac] lakats, izrunā nebalsīgi[3]. Šis uzskats atspoguļots arī akadēmiskajā gramatikā[4]. E. Liepa ar eksperimentāliem pētījumiem ir pierādījis, ka rūpīgā un sarunvalodas stila vidēji ātrā runā monoftongi minētajās pozīcijās literārā izrunā ir balsīgi.[5] Līdzīgu atzinumu par monoftongu izrunu Džūkstes un Seseves izloksnē ir izteikusi arī Z. Birzniece.[6]

Nav daudz tādu pozicionālu vokālisma pārmaiņu, kuru rezultātā rodas cita fonēma. Pie tādām pirmām kārtām

---

[1] *Birzniece Z.* Džūkstes, Šķibes un Seseves pagasta intonācijas // Filologu biedrības raksti. — R., 1931. — 11. sēj. — 141.—180. lpp.

[2] *Liepa E.* Daži mūsdienu latviešu literārās valodas fonēmu pareizrunas jautājumi // Rīgas Pedagoģiskā institūta raksti. — R., 1957. — 15. sēj. — 147.—161. lpp.

[3] Sk. turpat, 155. lpp.

[4] Mllvg, 1. sēj. — 66. lpp.

[5] *Liepa E.* Daži mūsdienu latviešu literārās valodas fonēmu pareizrakstības jautājumi // Rīgas Pedagoģiskā institūta raksti. — R., 1957. — 5. sēj. — 151.—156. lpp.

[6] *Birzniece Z.* Džūkstes, Šķibes un Seseves pagasta intonācijas // Filologu biedrības raksti. — R., 1931. — 11. sēj. — 159.—179. lpp.

pieder k o n t r a k c i j a — divu blakus esošu, bet pie dažādām zilbēm piederīgu patskaņu saplūšana vienā garā patskanī vai divskanī. Tā rezultātā divu zilbju vietā rodas viena. Latviešu literārajā izrunā kontrakcija ir reti sastopama, izloksnēs tā plašāk izplatīta. Kontrakcija nav eksperimentāli pētīta. Daži atzinumi izsakāmi vienīgi uz dzirdes vērojumu pamata.

Kontrahētu patskani lieto verba [būt] īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes noliegtajās formās: [nęsmu] neesmu, [nēsi] neesi, [nęsam] neesam, [nęsat] neesat, kā arī atstāstījuma izteiksmes vienkāršajā tagadnē: [nęsot] neesot. Kontrahējot īso šauro priedēkļa patskani [e] un īso plato saknes patskani [ę], rezultātā rodas garais platais patskanis [ę̄]. Ja abi kontrahējamie patskaņi ir šauri, rodas garš šaurs patskanis.

Kontrahēts[1] [ō] ir parasts vārdos [kōperēt], [kōperācija], [kōperatīųs] kooperatīvs, bet gadās arī formas bez kontrakcijas — [kooperēt], [kooperācija], [kooperatīųs]. Parasti ar kontrakciju runā arī vārdus [airodroms] aerodroms, [airoplāns] aeroplāns.

Pie pozicionālajām vokālisma pārmaiņām pieskaitāmi arī tie gadījumi, kad atkarā no pozicionālajiem un nepozicionālajiem lietošanas nosacījumiem vārda formās vai atvasinājumos mijas šaurais patskanis [e], [ē] un platais patskanis [ę], [ę̄], piem.: [rę̦ʒu] — [reʒi] — [rę̦ʒ], [ceļu] — [cel] — [cęltu] — [cēlu], [sęta] — [sētiņa], [dęls] — [dēliņš].

VOKĀLISMA VĒSTURISKĀS PĀRMAIŅAS

Vēsturiskās vokālisma pārmaiņas patskaņu mijas veidā mūsdienu latviešu valodā ir sastopamas daudz plašāk nekā pozicionālās pārmaiņas.

Par p a t s k a ņ u m i j u sauc tādas vēsturiskas fonēmu pārmaiņas, kad dažādos no vienas saknes darinātos vārdos vai vārda formās sākotnējā monoftonga vietā stājas kāds cits monoftongs vai diftongs, piem.: [līt] — [liet] — [laistīt],

[1] Sk. *Liepa E.* Zilbju struktūra, veidi un robežas vārdā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1968. — 86. sēj. — 327. lpp.

[nest] — [nęsāt] — [nasta], [brukt] — [brūk], [prast] — [pruotu]. Patskaņu mija pakļauta stingriem likumiem, t. i., noteikts monoftongs var mīties tikai ar noteiktu monoftongu vai diftongu.

Patskaņu mija tiek izmantota gan vārdu darināšanā, gan vārda gramatisko formu veidošanā. Patskaņu mijas loma jaunu vārdu darināšanā pagātnē ir bijusi lielāka nekā mūsu dienās. Mūsdienu literārajā valodā patskaņu mija kā jaunu vārdu darināšanas līdzeklis nav produktīva. Patskaņu mijai svarīga vieta ir verbu formu veidošanā. Ar patskaņu mijuu tiek veidots I konjugācijas verbu tagadnes celms, piem.: [likt] — [lieku], [rakt] — [ruoku].

Visas latviešu valodā sastopamās patskaņu mijas nav vienāda vecuma, tām nav arī vienāda cilme. Šai ziņā jārunā par divējādām mijām — par mijām, kas mantotas no indoeiropiešu pirmvalodas un tāpēc sastopamas dažādās indoeiropiešu valodās, un par mijām, kas radušās latviešu valodā un sastopamas tikai tajā. Pie pēdējām pieder [n] noteiktā mija.

Mantotās patskaņu mijas ir vecākas par visām pārējām mijām. Šīs mijas ir tik senas, ka to rašanās cēloņi — sākotnējie pozicionālie nosacījumi — mūsu dienās nav vairs īsti izzināmi. Par miju var spriest vienīgi pēc rezultāta. Savdabīgā veidā tā ir saglabājusies daudzās indoeiropiešu valodās: krievu, vācu, angļu, lietuviešu un citās valodās.

Mantotā patskaņu mija jeb alternācija

Klasificējot mantotās patskaņu mijas, mēdz runāt par patskaņu mijas rindām. Latviešu valodā izšķir trīs patskaņu mijas rindas — i-rindu, e-rindu, u-rindu.

i-rindā ietilpst gadījumi, kuros mijas

[i], [ī] — [ei], [ie] — [ai], piem.:

[stiga] — [steikt] steigt — [staigāt],

[līt] — [liet] — [laistīt].

Bez tam šai rindā patskaņa priekšā rodas zināmas modifikācijas. Tā [i], [ī] vietā var būt [ij]; [ei], [ie] vietā — [ej], [ēj], piem.: [lija] — [leju], [lēju].

e-rindā ietilpst gadījumi, kuros mijas
[e], [ę] — [ē], [ę̄] — [a] — [ā] — [uo] — [i], piem.:
[sveru] — [svēru], [svę̄rc] svērts — [svars] — [svārstīt] — [svira],
[nest], [nęsu] — [nēši], [nę̄sāt] — [nasta],
[plēst], [plę̄sc] plēsts — [pluosīt].
Tāpat kā vispār latviešu valodā, e-rindā var pozicionāli mīties [e], [ē] un [ę], [ę̄]. Vēsturiskajā mijā tie funkcionē kā viena vienība. Bez tam e-rindā var būt arī vārdi un vārdu formas ar patskani [i]. Patskanis [i] šai rindā var rasties tikai skaneņu priekšā, piem., vārdos [šķila], [rimt], [vilnis], [viļāt], [virināt][1]. Troksneņu priekšā šāda mija e-rindā nav iespējama.
u-rindā ietilpst gadījumi, kuros mijas
[u] — [ū] — [au], piem.:
[kust] — [kūst] — [kausēt],
[žūt] — [žaut].
Patskaņa priekšā [ū] vietā rodas [uv], piem., [žuva].[2]

Līdzskaņa [n] noteiktā mija

Līdzskaņa [n] noteiktā mija nav mantota, tā radusies latviešu valodā, pārveidojoties īsa patskaņa savienojumam ar tautosillabisku (tās pašas zilbes) [n]. Pārveidojuma rezultātā radās garie patskaņi un divskaņi: *in* > [ī], *un* > [ū], *an* > [uo], *en* > [ie]. Ka tagadējie [ī], [ū], [uo], [ie] īpašos gadījumos nav sākotnēji un aizstāj senākus *in, un, an, en*, uzskatāmi rāda atbilstošie vārdi lietuviešu valodā, kur šādi savienojumi nav pārveidoti, piem.: liet. *krintù* — latv. [krītu], liet. *juntù* — latv. [jūtu], liet. *prantù* — latv. [pruotu], liet. *penkì* — latv. [pieci]. Sakarā ar pārmaiņām, kādām tika pakļauti īsu patskaņu savienojumi ar tautosillabisku [n], mūsdienu latviešu valodā sastopamas šādas [n] noteiktās mijas:
[i] — [ī], piem., [lipt] — [līp], [krist] — [krītu];
[u] — [ū], piem., [drupt] — [drūp], [just] — [jūtu];
[a] — [uo], piem., [plakt] — [pluok], [prast] — [pruotu].

[1] Nav pieņemams akadēmiskās gramatikas mēģinājums iekļaut šos gadījumus i-rindas mijā (sk. Mllvg, 1. sēj. — 49. lpp.).
[2] Plašāku piemēru klāstu visām mantoto miju rindām sk. akadēmiskajā gramatikā (Mllvg, 1. sēj. — 48.—49. lpp.).

Gaidāmo [e] — [ie] miju mūsdienu valodā neatrodam. Pēc i-rindas parauga, kurā [i] — [ie], piem., [likt] — [lieku], [e] vietā nenoteiksmē radies [i], tā ka iznāk senajai i-rindai līdzīga mija [i] — [ie], piem., [tikt] — [tieku]. Lietuviešu valodā attiecīgās formas ir *tèkti — tenkù*.

[n] noteiktā mija sastopama galvenokārt verbu formās. Ar [n] noteikto miju veido tagadnes celmu virknei I konjugācijas verbu (piemēri minēti iepriekš).

Atsevišķos gadījumos mūsdienu latviešu valodā vērojama savienojuma [in] mija ar [ī]. Šo miju var konstatēt nenoteiksmē I konjugācijas verbiem, kuriem sakne beidzas ar [n]. Saknes [n], nokļuvis tautosillabiskā pozīcijā ar iepriekšējo patskani [i], kopā ar to pārveidojas par [ī], piem., [pinu], [pīt]; [ʒinu], [ʒīt]; [pazinu], [pazīt].

[n] noteiktajā mijā atšķirībā no mantotajām mijām ir tikai divi mijas locekļi.[1]

Patskaņu mija latviešu valodā ir plaši izplatīta, tā ir sarežģīta un grūti nosakāma. Lai pareizi noteiktu miju, dažreiz nepietiek ar latviešu valodas faktiem vien, ir vajadzīgi salīdzinājumi ar citām valodām. Patskaņu miju noteikšanu apgrūtina tas, ka mantotā mija var krustoties ar [n] noteikto miju un miju rindā var būt jauninājumi. Tie pa lielākai daļai ir radušies uz analoģijas pamata ar citām rindām. Tā e-rindā pēc i-rindas parauga sastopam locekli ar [ī], piem., [ʒelme] — [ʒiļš] — [ʒīle], tāpat arī ar [ai], piem., [ʒenu] — [ganīt] — [gaiņāt] — [ʒīt]. Patskanis [ī] vārdā [ʒīt] radies no [in] un nav salīdzināms ar [ī] vārdā [ʒīle].

KONSONANTISMA POZICIONĀLĀS PĀRMAIŅAS

Pozicionālās konsonantisma pārmaiņas latviešu literārajā valodā sastopamas daudz biežāk nekā pozicionālās vokālisma pārmaiņas. Pozicionālās līdzskaņu pārmaiņas visbiežāk rodas morfēmu sadurā, jo, vienas morfēmas vietā stājoties citai, ir iespēja mainīties sadurā esošo fonēmu

[1] Līdzšinējā latviešu valodnieciskajā literatūrā [n] noteiktā mija vēsturisko patskaņu miju apskatā nav iekļauta, tas nav darīts arī akadēmiskajā gramatikā.

pozīcijai, piem.: [glāb-a], [glāp-t] glābt; [kāp-a], [kāb-dams] kāpdams; [uz-bēr-t], [us-krā-t] uzkrāt; [pus-tums-a], [puz-dien-a] pusdiena; [divi], [diureiz] divreiz.

Pārmaiņas izpaužas galvenokārt dažādos asimilācijas veidos. Daudzos gadījumos uz asimilācijas pamata rodas pozicionāla skaņu mija. Pēc kvalitātes asimilācija var būt dažāda. Latviešu valodā parastākie asimilācijas veidi ir šādi:

1) asimilācija balsīguma ziņā,
2) vidējā artikulācijas centra rašanās,
3) afrikātas [c] rašanās,
4) vokalizācija,
5) līdzskaņa zudums,
6) līdzskaņa pagarinājums.

Virziena ziņā asimilācija var būt progresīva un regresīva. Asimilācija ir progresīva tad, ja asimilētājas fonēmas ietekme iet uz priekšu, piem., vārdā [druoš:] drošs saknes beigu līdzskanis [š] ir asimilējis sekojošo galotnes līdzskani [s]. Asimilācija ir regresīva tad, ja asimilētājas fonēmas ietekme izplatās atpakaļvirzienā, piem., vārdā [naks] nags galotnes līdzskanis [s] ir asimilējis sākotnējo saknes beigu līdzskani [g]. Regresīvā asimilācija ir vairāk izplatīta nekā progresīvā, iepriekšēja sagatavošanās artikulācijas procesā ir parastāka nekā piemērošanās notikušajai artikulācijai.

Ir arī tādi asimilācijas gadījumi, kad asimilācijas rezultātu reizē nosaka vairākas fonēmas, piem., vārdā [ręc] rets [c] radies, saplūstot fonēmu [t] un [s] artikulācijas elementiem un veidojot kvalitatīvi jaunu skaņu. Dažreiz asimilācija ir atkarīga no fonēmas novietojuma zilbē, piem., [zve-ja], bet [zvei-nieks] zvejnieks.

Asimilācija balsīguma ziņā

Asimilācija balsīguma ziņā izpaužas tā, ka, sagatavojoties balsīga troksneņa artikulācijai, balss saites sāk vibrēt jau iepriekšējā, sākotnēji nebalsīgā troksneņa fonācijas laikā. Sagatavojoties nebalsīga troksneņa artikulācijai, balss saites pārstāj vibrēt jau iepriekšējā, sākotnēji balsīgā

troksneņa fonācijas laikā. Pēc virziena asimilācija balsīguma ziņā ir regresīva.

Balsīgie troksneņi [b], [d], [g], [ģ], [ʒ], [ǯ], [z], [ž], nonākuši nebalsīgu troksneņu priekšā, mijas ar nebalsīgajiem, piem., [dega] — [dekt] degt. Nebalsīgie troksneņi [p], [t], [k], [ķ], [c], [č], [s], [š], nokļuvuši balsīgu troksneņu priekšā, mijas ar balsīgajiem, piem., [kuopa] — [kuobdams] kopdams.

Skaneņi asimilācijai balsīguma ziņā nepakļaujas un arī paši nespēj asimilēt, piem.: [pārbērt], [pārkārtuot], [uzliet], [apliet]. Līdzīgi funkcionē arī fonēmas [v] un [j], piem.: [uzvilkt], [apvilkt], [uzjāt], [apjukt].

Asimilācijai balsīguma ziņā, resp., balsīgu un nebalsīgu troksneņu mija, latviešu valodā ir ļoti parasta un bieži sastopama. Tā vērojama visās morfēmu sadurās, kurās nonāk blakus dažāda balsīguma troksneņi, piem.: [usticēties] uzticēties, [adbildēt] atbildēt, [nāgdams] nākdams, [laps] labs, [guodīks] godīgs, [treždiena] trešdiena. Asimilācija priedēkļa un saknes sadurā, saknes un piedēkļa sadurā, saknes vai piedēkļa un galotnes sadurā un salikteņu komponentu sadurā ir konsekventa un pilnīga, atkāpes vērojamas vienīgi jaunāku salikteņu komponentu sadurā.

Atkāpes asimilācijas ziņā ir salikteņos, kuru pirmajā daļā ir lietvārda ģenitīva bezgalotnes forma, piem.: [grīdsega], [sudrabkļava], [sniegpulkstenīši], [ruʒpuķķe], [ʒegužpuķķe], [ziedpumpurs], [nuovadpētniecība], [pamatduoma]. Šāda tipa salikteņos pirmā komponenta beigu troksnenis vai nu pavisam neasimilējas otra komponenta sākuma troksnenim, vai asimilējas tikai daļēji. Tas tāpēc, ka runātāji apzinās salikteņa sastāvdaļas un vairās tās fonētiski pārveidot. Tādos salikteņos, kur asimilācija komponentu sadurā nav īsti nostabilizējusies, tās pilnīgums ir atkarīgs arī no runas tempa. Vidēji ātrā runā troksnenis pirmā komponenta beigās tiek asimilēts, bet lēnā runā asimilācijas nav.[1]

Kopumā tomēr asimilācija balsīguma ziņā latviešu valodā tiek realizēta konsekventi.

Asimilācija balsīguma ziņā ir par pamatu balsīgu un nebalsīgu fonēmu mijai vienā un tanī pašā morfēmā, piem.:

[1] Sīkāk par šo jautājumu sk. Mllvg, 1. sēj. — 52.—53. lpp.

[laba], bet [laps] labs — [b] ǁ [p], [lūgums], bet [lūkt] lūgt — [g] ǁ [k], [atrast], bet [adbildēt] atbildēt — [t] ǁ [d].

Sakarā ar asimilāciju balsīguma ziņā pieminama vēl šāda latviešu literārajai valodai raksturīga parādība: balsīgie troksneņi vārda beigās balsīgumu saglabā, piem.: [dauʒ], [maz], [sprież], [tad]. Šī parādība skaidrojama ar to, ka latviešu literārajā valodā vārda beigas tiek izrunātas enerģiski. Augšzemnieku dialektā turpretim balsīgie troksneņi vārda beigās balsīgumu zaudē. Šo dialekta artikulācijas paradumu nedrīkst pārnest uz literāro valodu.

Vidējā artikulācijas centra rašanās

Asimilācija artikulācijas centru skaita ziņā, tāpat kā asimilācija balsīguma ziņā, rodas starp blakus esošām skaņām. Asimilācija notiek starp viencentra spraudzeņiem [s], [z] un divcentru spraudzeņiem [š], [ž], kā arī divcentru afrikātām [č], [ǯ]. Asimilācijas rezultātā viencentra spraudzeņa vietā stājas divcentru spraudzenis. Šāda asimilācija rodas divās pozīcijās: pirmkārt, priedēkļa un saknes sadurā, otrkārt, saknes vai piedēkļa un galotnes [s] sadurā. Ja viencentra un divcentru līdzskaņi nav balsīguma ziņā vienādi, starp tiem notiek arī asimilācija balsīguma ziņā.

Priedēkļa un saknes sadurā asimilācija starp viencentra un divcentru līdzskani ir regresīva — sagatavojoties divcentru līdzskaņu [š], [ž], [č], [ǯ] artikulācijai, sākotnējie viencentra spraudzeņi, ko artikulē ar mēles priekšējo daļu, tiek papildināti ar otru artikulācijas centru mēles vidējā daļā. Tā rodas divcentru spraudzeņi, piem.: [uzglabāt], bet [užžaut] vai [už:aut] uzžaut; [uskrāt] uzkrāt, bet [uššaut] vai [uš:aut] uzšaut; [aizʒīt], bet [aižǯiŋkstēt] aizdžinkstēt; [aisklāt] aizklāt, bet [aiščāpuot] aizčāpot.

Saknes vai piedēkļa un galotnes [s] sadurā asimilācija starp divcentru un viencentra līdzskani ir progresīva — pārejot no divcentru spraudzeņu [š], [ž] artikulācijas uz sākotnējo viencentra spraudzeni [s], mēles vidējās daļas pacēlums tiek paturēts, rodas pusgarš divcentru spraudzenis, piem.: [sveš:] svešs, [druoš:] drošs, [zieduoš:]

ziedošs, [daš:] dažs, [spuoš:] spožs. Dažās augšzemnieku izloksnēs šādas asimilācijas nav, bet literārajā valodā tā ir obligāta.

Vidus dialekta izloksnēs spraudzeni [s] vārda galotnē asimilē arī afrikātai [c], piem., [vęc:] vecs, [ac:] acs, [plęc:] plecs, bet literārajā valodā sastopams arī variants bez asimilācijas, piem., [vęcs], [acs], [plęcs]. Spraudzeni [s] asimilē arī afrikātai [č], piem., [Marč:] Marčs.

Afrikātas [c] rašanās

Asimilācija, kuras rezultātā rodas nebalsīgā afrikāta [c], atšķiras no asimilācijas balsīguma ziņā un artikulācijas centru skaita ziņā ar to, ka šai gadījumā divi dažādi līdzskaņi, saplūstot vienā, veido jaunu — trešo līdzskani.

Pozicionāla afrikāta [c] rodas saknes vai piedēkļa un galotnes [s] sadurā, ja galotnes priekšā ir slēdzeņi [t], [d], piem.: [pac] pats, [pirc] pirts, [buǯec] budžets, [nakc] nakts, [cęlc] celts, [gaidīc] gaidīts, [citāc] citāts, citāds, [gac] gads, [savāc] savāds. Līdzskaņi [ds] asimilējas arī balsīguma ziņā.

Afrikātas [c] rašanās izskaidrojama ar kopīgiem elementiem slēdzeņu [t], [d] un spraudzeņa [s] artikulācijā. Asimilāciju veicina pozīcija — starp slēdzeni un spraudzeni nav zilbes robežas. Pāreja no slēdzeņa uz spraudzeni notiek bez eksplozijas, un rezultātā rodas nebalsīga afrikāta [c]. Šāda afrikātas [c] rašanās latviešu valodā ir ļoti parasta un bieži izplatīta.

Priedēkļa un saknes sadurā, kā arī salikteņu komponentu sadurā slēdzeņi [t], [d] un spraudzenis [s] neasimilējas, piem.: [atsūtīt], [atslēkt] atslēgt, [atskriet], [pretspars], [platsliežu], [gadsimc] gadsimts. Asimilāciju kavē tas, ka starp slēdzeni un spraudzeni ir zilbes robeža.

Latviešu valodas izloksnēs plaši izplatīta ir pozicionāla afrikāta vārdos ar nazālo slēdzeni [n] galotnes [s] priekšā, piem.: [ūdens] > [ūdenc], [akmens] > [akmenc], [slavęns] > > [slavęnc]. Lai atvieglotu pāreju no nazālas skaņas uz orālu, starp nazālo slēdzeni [n] un spraudzeni [s] tiek iesprausts

orāls slēdzenis [t]. Tālāk seko literārajai valodai parastais [t] un [s] saplūdums afrikātā. Izruna ar [nc] vārda beigās ir neliterāra.

Līdzīgs [t] iespraudums izloksnēs vērojams arī starp [ņ] un [š] vārda beigās. Tādā gadījumā rodas divcentru afrikāta [č], piem.: [viņš] > [viņč]. Arī šāda izruna ir neliterāra.

Vokalizācija

Vokalizācijai ir pakļauti spraudzeņi [v] un [j]. Nokļūstot tautosillabiskā pozīcijā aiz īsiem monoftongiem, sākotnējais [v] mijas ar [u], [j] — ar [i][1] un kopā ar iepriekšējo monoftongu veido pozicionālu diftongu, piem.: [tava], bet [taus] tavs; [tevi], bet [teu] tev; [divi], bet [diupacmit] divpadsmit; [Petrova], bet [Petrous] Petrovs; [klaja], bet [klaiš] klajš; [ʒeja], bet [ʒeinieks] dzejnieks; [biroji], bet [birois] birojs; [šuju], bet [šuimašīna] šujmašīna.

Asimilācija, kuras rezultātā [v] un [j] vokalizējas, skaidrojama ar kopējiem elementiem [v] un [u], [j] un [i] artikulācijā.

Fonēmas [v] un [u] ir labiālas skaņas: [v] ir labiodentāls lūpenis, spraudzenis, bet [u] — labiāls pakaļējās rindas augsta pacēluma patskanis. Bez tam latviešu [v] artikulācijas laikā mēle ieņem patskanim [u] raksturīgo stāvokli. Fonēma [v], ja tā nonākusi tautosillabiskā pozīcijā ar iepriekšējo patskani, netiek artikulēta tik enerģiski kā heterosillabiskā, t. i., blakuszilbes pozīcijā. Labiodentālā artikulācija tiek aizstāta ar bilabiālu artikulāciju. Tā kā mēle jau atrodas [u] stāvoklī, tad sākotnējā [v] vietā rodas [u].

Fonēmas [j] un [i] tiek artikulētas ar mēles vidējo daļu ([j] ir balsīgs vidējais mēlenis, spraudzenis, [i] — priekšējās rindas augsta pacēluma patskanis). Artikulācija atšķiras tikai ar mēles pacēluma pakāpi, kas līdzskaņa [j] artikulācijā ir mazliet augstāka nekā patskaņa [i] artikulācijā.

[1] Šādā veidā radušies monoftongi latviešu tradicionālajā lingvistikā tiek uzskatīti par nezilbiskiem un fonētiskajā transkripcijā apzīmēti ar [u̯], [i̯]. Būdami diftonga komponenti, tie ir zilbiski, tāpēc šāds apzīmējums maldina.

Tautosillabiskā pozīcijā ar iepriekšējo patskani mazliet vājinās [j] artikulācija — mēle vairs tik augstu nepaceļas, un rodas nevis [j], bet [i].

Tautosillabiskā pozīcijā aiz gariem monoftongiem un diftongiem [ie], [uo] līdzskaņu [v] un [j] asimilācija ir daļēja — to vietā rodas vai nu nezilbiski patskaņi [u̯] un [i̯], vai līdzskanis [v] ar tikko jaušamiem frikatīviem (berzes) elementiem un sonantisks [j], piem.: [stāvēt], bet [stāu̯] stāv; [tēvi], bet [tēu̯s] tēvs; [brīvi], bet [brīu̯s] brīvs; [tievi], bet (tieu̯s] tievs; [guovis], bet [guou̯s] govs; [klāji], bet [klāi̯s] klājs.

Vārda beigās divskaņos [ai], [ei] vērojama pretēja parādība. Šeit [i] kā divskaņa otrs komponents konsonantizējas, piem.: [gaitaj] gaitai, [uppej] upei. Tas skaidrojams ar latviešu valodai raksturīgo paradumu vārda beigas izrunāt enerģiski. Divskaņa komponenta [i] artikulācijas laikā mēle paceļas augstāk nekā parasti un patskaņa [i] vietā rodas līdzskanis [j].

Līdzskaņa zudums

Savdabīga pozicionāla pārmaiņa ir līdzskaņa zudums. Pozicionāls līdzskaņa zudums literārajā valodā sastopams samērā reti. Tam pakļauts nebalsīgais eksplozīvais slēdzenis [t] balsīgā [d] priekšā.

Pozicionāls [t] zudums [d] priekšā rodas vecu, bieži lietojamu salikteņu komponentu sadurā, piem.: [svēdiena] svētdiena, [cęturdiena] ceturtdiena. Šāda veida asimilācija var būt saistīta ar iepriekš esošā līdzskaņa asimilāciju balsīguma ziņā, piem.: [sezdiena] sestdiena, [piegdiena] piektdiena. Jaunākos salikteņos, spriežot pēc dzirdes vērojumiem, [t] saglabājas, piem.: [pamatdarps] pamatdarbs, [simtdaļa].

Pozicionāls [t] zudums rodas arī priedēkļa *at-* un saknes sadurā. Šis jautājums ir eksperimentāli pētīts sakarā ar troksneņu kvantitāti morfēmu sadurā.[1] Priedēkļa un saknes sadurā [d] parasti ir īss, tātad [d] priekšā [t] ir

[1] *Liepa E.* Troksneņu kvantitāte morfēmu sadurā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1967. — 60. sēj. — 71.—113. lpp.

zudis, piem.: [aduot] atdot, [adusa] atdusa. Atsevišķos gadījumos sastopams pusgarš [d], piem.: [ad:uot] atdot, [ad:usa] atdusa. Tas liecina par [t] asimilēšanos balsīgajam [d]. Šādi varianti nav atkarīgi no runas stila. Tie vērojami tiklab rūpīgā izrunā vārdu sakarā, kā vidēji ātrā izrunā teikuma sakarā.[1]

Pārējie troksneņi saglabājas — gan salikteņu komponentu sadurā, gan priedēkļa un saknes sadurā.

Līdzskaņa pagarinājums

Dažādie pozicionālās asimilācijas veidi ir kvalitatīvas konsonantisma pārmaiņas. Kvantitatīvas konsonantisma pārmaiņas rodas, ja morfēmu sadurā blakus nonāk divi vienas kvalitātes līdzskaņi vai līdzskaņi, kas vienu kvalitāti iegūst asimilējoties. Šādi līdzskaņi artikulācijas procesā saplūst kopā un kvantitatīvi atšķiras no līdzskaņiem citās pozīcijās.

Kvantitātes ziņā nav būtiskas atšķirības starp sākotnējiem (neasimilētiem) un ar asimilāciju veidotiem troksneņiem. Priedēkļa un saknes vai salikteņu komponentu sadurā neatkarīgi no runas stila šādi troksneņi ir pusgari vai gari,[2] piem.: [appīt], [lappuse][3], [lap:rāt] un [lapprāt] labprāt; [ab:ērt] un [abbērt] apbērt; [at:āls] attāls, [at:ieksme] attieksme;[4] [līc:ietīks] un [līccietīks] līdzcietīgs; [ais:niekt] un [aissniekt] aizsniegt; [uz:elt] un [uzzelt]; [iš:ūt] un [iššūt] izšūt; [aiž:uoguot] un [aižžuoguot] aizžogot.

Arī skaneņi šādā pozīcijā ir gari, piem.: [pārraut], [caurrẹzams].[5]

Saknes vai piedēkļa un galotnes sadurā vienas kvalitātes troksneņi (sākotnējie un ar asimilāciju veidotie), kā

[1] Sk. *Liepa E.* Troksneņu kvantitāte morfēmu sadurā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1967. — 60. sēj. — 92. lpp.

[2] Sk. turpat, 106. lpp.

[3] Pusgarš [p] šādā pozīcijā nav konstatēts.

[4] [d] parasti ir īss (sakarā ar [t] zudumu), piem., [adāvināt] atdāvināt.

[5] Sk. *Liepa E.* Skaneņu kvantitāte // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1970. — 98. sēj. — 82. lpp.

eksperimentāli konstatēts,[1] ir p u s g a r i, piem.: [as:], [saus:], [mas:] mazs, [sveš:] svešs, [deguoš:] degošs, [spuoš:] spožs.

KONSONANTISMA VĒSTURISKĀS PĀRMAIŅAS

Pie vēsturiskajām konsonantisma pārmaiņām pieder līdzskaņu mija un līdzskaņa zudums.

Vēsturiskā līdzskaņu mija latviešu valodā ir plaši izplatīta. Tā rodas gan lietvārdu, gan verbu formās, kā arī dažādos atvasinājumos.

Līdzskaņu mija

Ar līdzskaņu miju saprot tādas vēsturiskas fonēmu pārmaiņas, kuru rezultātā sākotnējā saknes beigu līdzskaņa vietā vārda gramatiskajās formās vai atvasinājumos stājas cits līdzskanis, piem.: [ʒēst] — [ʒēšu], [nazis] — [naža], [gulēt] — [guļa], [smiltis] — [smilšains].

Mūsdienu latviešu literārajā valodā p ē c k v a l i t ā t e s izšķirami šādi līdzskaņu mijas veidi:

1) [j] n o t e i k t ā l ī d z s k a ņ u m i j a, t. i., mija, kas radusies vidējā mēleņa [j] ietekmē, piem., [l] — [ļ] formās [celt] — [ceļu];

2) p r i e k š ē j ā s r i n d a s p a t s k a ņ u n o t e i k t ā l ī d z s k a ņ u m i j a, t. i., mija, kas radusies priekšējās rindas patskaņu ietekmē, piem., [k] — [c] vārdos [ruoka] — [ruociņa];

3) [t] n o t e i k t ā l ī d z s k a ņ u m i j a, t. i., mija, kas radusies sekojoša [t] ietekmē, piem., [t] — [s] formās [juttu] — [just], [d] — [s] formās [zuda] — [zust];

4) [d] n o t e i k t ā l ī d z s k a ņ u m i j a, t. i., mija, kas radusies [d] ietekmē, piem., [t] — [z] formās [kritta] — [krizdams], [d] — [z] formās [veda] — [vezdams].

---

[1] Sk. *Liepa E.* Daži mūsdienu latviešu literārās valodas fonēmu pareizrunas jautājumi // Rīgas Pedagoģiskā institūta raksti. — R., 1957. — 5. sēj. — 158. lpp.

Pēc kvalitatīvās struktūras līdzskaņu mijas var būt vienkāršas, piem., [t] — [š] ([j] noteiktā mija), un apvienotas, piem., [t] — [š] — [s] — [z] ([j] noteiktā, [t] noteiktā un [d] noteiktā mija).

Pēc mijai pakļauto fonēmu skaita šķir viena līdzskaņa miju, piem., [s] — [š], un līdzskaņu grupu miju, piem., [sl] — [šļ].

Pēc mijas locekļu skaita šķir divlocekļu miju, piem., [n] — [ņ], trīslocekļu miju, piem., [k] — [c] — [ķ], un četrlocekļu miju, piem., [d] — [ž] — [s] — [z].

Līdzskaņu mijas locekļu raksturojums balsīguma ziņā. [j] noteiktajai mijai un priekšējās rindas patskaņu noteiktajai mijai raksturīgs tas, ka mijas locekļi balsīguma ziņā ir vienādi, t. i., balsīgi līdzskaņi mijas ar balsīgiem, nebalsīgi — ar nebalsīgiem līdzskaņiem:

[d] — [ž] — [baluodis] — [baluoža]
[sn] — [šņ] — [apluoksne] — [apluokšņu] } [j] noteiktā mija.

[g] — [ʒ] — [ģ] — [zirgi] — [zirʒiņi] — [zirģeļi]
[k] — [c] — [ķ] — [ruoka] — [ruociņa] — [ruoķele] } priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija.

Ja šo miju rindā gadās kāds balsīguma ziņā atšķirīgs līdzskanis, tad atšķirība ir pozicionāli, nevis vēsturiski nosacīta. Tas izskaidrojams ar līdzskaņu atrašanos neskaidrajā pozīcijā, t. i., ar pozicionālo fonēmu miju balsīguma ziņā, piem., [drauks] draugs — [drauʒība]. Vārdā [drauks] draugs nebalsīgais troksnenis [k] radies pozicionālās mijas rezultātā no [g], atrodoties nebalsīga līdzskaņa priekšā. Pārveidojot vārdu tā, ka līdzskanis atrodas skaidrajā pozīcijā, redzam sākotnējo [g] — [ʒ].

Apvienotajām mijām raksturīgas atsevišķo miju pazīmes, piem.:

[centās] — [cenšas] — [censties] — [cęnzdamies],
[svieda] — [sviež] — [sviest] — [sviezdams].

[j] noteiktā līdzskaņu mija

[j] noteiktās līdzskaņu mijas otrs loceklis vēsturiski radies no līdzskaņa savienojuma ar [j].[1]

Šai mijai ir pakļauti latviskas cilmes lūpeņi [p], [b], [m], [v], priekšējie viencentra mēleņi — [t], [d], [n], [c], [ʒ], [s], [z], [l], [r] un latviskas cilmes pakaļējie mēleņi — [k], [g].[2]

[j] noteiktajai līdzskaņu mijai nepakļaujas vienīgi līdzskaņi ar vidējo artikulācijas centru, t. i., vidējie viencentra mēleņi ([ķ], [ģ], [ņ], [j], [ļ]), priekšējie divcentru mēleņi ([š], [ž], [č], [ʒ]) un aizgūtās fonēmas [x] un parasti arī [f].

Lūpeņu mijai ir raksturīgs tas, ka [j] pievienojas lūpenim, neradot tajā nekādas pārmaiņas.

[p] — [pj], piem.: [uppe] — [upju], [kāpu] — [kāpju],
[b] — [bj], piem.: [gulbis] — [gulbja], [glābu] — [glābju],
[m] — [mj], piem.: [kurmis] — [kurmja], [stumt] — [stumju],
[v] — [vj], piem.: [zivis] — [zivju].

Tas izskaidrojams ar to, ka lūpeņi un mēlenis [j] artikulācijas ziņā ir ļoti atšķirīgas skaņas. Tajās nav kopīgu elementu, uz kuru pamata varētu rasties artikulācijas sakusums, divu skaņu saplūdums vienā skaņā.

Mēleņi mijas rezultātā pārveidojas, maina savu kvalitāti. Mēleņu mijas cēlonis ir vēsturiskās asimilācijas process starp attiecīgajiem priekšējiem vai pakaļējiem mēleņiem un sekojošo vidējo mēleni [j]. Tā kā starp blakus stāvošajām skaņām ir zināms artikulācijas tuvums (tās tiek veidotas ar vienu un to pašu aktīvo runas orgānu — mēli), tad ir iespējama atsevišķo skaņu artikulācijas saliedēšanās, jaunas skaņas rašanās.[3] Latviešu valodai raksturīgais asimilācijas veids bija tāds, ka

[1] Tradicionālajā valodnieciskajā literatūrā līdzskaņa [j] noteikto miju sauc par līdzskaņa mīkstināšanu un mijas rezultātā radušos līdzskaņus par mīkstinātiem līdzskaņiem.

[2] Akadēmiskajā gramatikā pakaļējie mēleņi [k], [g] ir palikuši ārpus [j] noteiktās mijas apskata (sk. Mllvg, 1. sēj. — 59.—61. lpp.).

[3] Akadēmiskajā gramatikā norādītie gadījumi, kad līdzskaņa savienojums ar [j] asimilāciju nepakļaujas (sk. Mllvg, 1. sēj., — 61. lpp.), ir spilgta ilustrācija tam, ka līdzskaņa [j] noteiktā asimilācija ir vēsturiska fonēmu pārmaiņa, kas rodas tikai noteiktās gramatiskās formās, noteiktos atvasinājumos. Kur [j] noteiktās asimilācijas nav, tur nevar būt arī [j] noteiktā līdzskaņu mija.

[tj] > [š], [dj] > [ž],
[nj] > [ņ],
[cj] > [č], [ʒj] > [ǯ],
[sj] > [š], [zj] > [ž],
[lj] > [ļ],
[kj] > [c], [gj] > [ʒ],
[rj] > [ŕ].

No [r] savienojuma ar [j] veidojas nevis jauns līdzskanis (cita artikulāri akustiska kvalitāte), bet tikai palatalizēts (mīkstināts) [r]. Tā kā šī palatalizācija ir gramatiski nosacīta, tad tai ir skaņu mijas funkcija.

Aplūkotās vēsturiskās asimilācijas rezultātā latviešu valodā rodas šādas līdzskaņu mijas:

1. [t] — [š], piem.: [bitte] — [biššu], [pūtu] — [pūšu],
2. [d] — [ž], piem.: [priede] — [priežu], [sviedu] — [sviežu],
3. [n] — [ņ], piem.: [zirnis] — [zirņa],
4. [c] — [č], piem.: [lācis] — [lāča],
5. [ʒ] — [ǯ], piem.: [raʒe] — [raǯu],
6. [s] — [š], piem.: [lūsis] — [lūša], [ʒēsu] — [ʒēšu],
7. [z] — [ž], piem.: [vēzis] — [vēža], [gāzu] — [gāžu],
8. [l] — [ļ], piem.: [zīle] — [zīļu], [kalu] — [kaļu],
9. [k] — [c], piem.: [saukt] — [saucu] (tag.),
10. [g] — [ʒ], piem.: [lūkt] lūgt, kur [k] < [g], — [lūʒu] (tag.),
11. [r] — [ŕ], piem.: [mūris] — [mūŕa], [tvert] — [tveŕu].

Miju [r] — [ŕ] mūsdienu latviešu literārajā valodā lieto tikai atsevišķi runātāji, un tā arvien vairāk zūd. [j] noteiktās mijas rezultātā rodas mēleņi ar vidējo artikulācijas centru, atskaitot [c], [ʒ], [ŕ].

[j] noteiktā līdzskaņu mija kā gramatisku formu veidotājs līdzeklis sastopama gan deklinācijā, gan konjugācijā. Lietvārdos [j] noteiktā mija rodas II deklinācijas vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos, V un VI deklinācijā — daudzskaitļa ģenitīvā. Darbības vārdos [j] noteiktā mija sastopama tagadnes celmā daļai I konjugācijas darbības vārdu. [j] noteiktā mija tagadnes celmā rodas arī dažiem III konjugācijas 2. grupas darbības vārdiem, piem.: [sēžu], [guļu]. [j] noteiktā līdzskaņu mija sastopama arī vārdu darināšanā.

Mijas trūkums. [j] noteiktā līdzskaņu mija nerodas priekšējās rindas patskaņu priekšā, piem.:

[jūs kāpjat], bet [kāpiet]!

[jūs spriežat], bet [spriediet]!

Šo parādību var izskaidrot ar baltu valodu senu izrunas likumu: [j] zūd starp līdzskani un priekšējās rindas patskani. Fizioloģiski ar to tiek panākts zināms artikulācijas atvieglojums, jo [j], tāpat kā priekšējās rindas patskaņi, tiek veidots ar mēles vidējās daļas pacēlumu.

Mijas trūkums lūpeņiem izpaužas vienkāršā [j] zudumā. Mijas trūkuma ziņā sevišķu uzmanību prasa verba formas, jo te bieži sastopamas kļūdas.

[jūs kāpjat] pj — p [kāpiet]!
[jūs glābjat] bj — (-j) — b [glābiet]!
[jūs lemjat] mj — m [lemiet]!

Mijas trūkums mēleņiem izpaužas sākotnējā līdzskaņa saglabāšanā, atskaitot [k], [g]. Skaņu mijas rezultātā radušies mēleņi ar vidējo centru it kā sadalās sastāvdaļās un zaudē komponentu [j]. Rodas sākotnējie viencentra priekšējie mēleņi.

[jūs pūšat] š < tj — t [pūtiet]!
[jūs laižat] ž < dj — d [laidiet]!
[jūs ʒēšat] š < sj — (-j) — s [ʒēsiet]!
[jūs laužat] ž < zj — z [lauziet]!
[jūs ceļat] ļ < lj — l [celiet]!

Palatalizētais [r] zaudē palatalizāciju, piem.: [jūs beŕat], bet [beriet]!

Turpretim [c], [ʒ] saglabājas, piem.:

[jūs braucat], [brauciet]!

[jūs lūʒat], [lūʒiet]!

Tas tāpēc, ka priekšējās rindas patskaņu (divskaņa [ie]) priekšā sākotnējie līdzskaņi [k], [g] ir pakļauti jaunai mijai. Priekšējās rindas patskaņu noteiktā [k], [g] mija dod to pašu rezultātu, ko [j] noteiktā mija, tādēļ [j] noteiktās mijas saglabāšanās ir tikai šķietama.

[jūs braucat] c < kj — k > c [brauciet]!
[jūs lūʒat] ʒ < gj — (-j) — g > ʒ [lūʒiet]!

[j] noteiktās līdzskaņu mijas trūkst arī īstenības un pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personā, piem.:

[kāp]! [ģērb]! [stum]!

[pūt]! [spried]! [ʒēs]! [lauz]! [cel]!

Šai gadījumā mijas trūkumu nosaka aiz līdzskaņa kādreiz sekojusī galotne [i]. Galotne [i] tagad ir zudusi, bet ar to saistītās fonētiskās pārmaiņas ir saglabājušās.

[c], [ʒ] pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personā saglabājas, piem.: [brauc]! [lūʒ]!, jo [k], [g] ir pakļauts priekšējās rindas patskaņu noteiktajai mijai — aiz līdzskaņa zudis galotnes patskanis [i].

Likumam par [j] noteiktās mijas trūkumu ir daži i z ņ ē m u m i. Šo izņēmumu pamatā ir jaunināj umi pēc citu formu parauga. Tā II deklinācijas lietvārdos daudzskaitļa nominatīvā un datīvā līdzskaņu mija ir paturēta pēc citu daudzskaitļa formu parauga, piem.: [brieži], [briežiem]. Reizēm mija ir paturēta atvasinājumos pamatvārda ietekmē, piem.: [ceļš], [ceļinieks], [daļa], [daļiņa].

Priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija

Šai mijai ir pakļauti pakaļējie mēleņi [k], [g]. Līdzskaņi [k], [g] priekšējās rindas patskaņu [i], [ī], [e], [ē] un divskaņa [ie] priekšā mijas ar viencentra afrikātām [c], [ʒ] vai vidējiem mēleņiem [ķ], [ģ].

[k] — [c] — [ķ], piem.: [ruoka] — [ruociņa] — [ruoķele],

[g] — [ʒ] — [ģ], piem.: [zirks] zirgs — [zirʒiņš] — [zirģelis].

Šīs mijas rezultātā artikulācijas centrs no mēles pakaļējās daļas tiek pārnests uz priekšējo vai vidējo daļu. [k], [g] mija priekšējās rindas patskaņu ietekmē sastopama atvasinājumos un konjugācijā, bet nav sastopama deklinācijā. Mija ar [c], [ʒ] ir ļoti parasta un bieži izplatīta, bet mija ar [ķ], [ģ] sastopama tikai nedaudzos atvasinājumos, galvenokārt izskaņu *-elis, -ele* priekšā.

Svarīgi ir ievērot [k] — [c] un [g] — [ʒ] miju I konjugācijas verbu pavēles izteiksmē daudzskaitļa 2. personā, piem.:

[jūs augat] — [auʒiet]!

[jūs sākat] — [sāciet]!

[jūs pę̄rkat] — [pērciet]!
[jūs ruokat] — [ruociet]!

Dažos gadījumos attiecīgais patskanis pēc notikušās līdzskaņu mijas ir zudis vai pārveidojies. Tas apgrūtina mijas noteikšanu. Tā galotne [i] zudusi I konjugācijas verbiem ar [k], [g] saknes beigās tagadnes vienskaitļa 2. personā īstenības un pavēles izteiksmē, tomēr mija saglabājas, piem.:

[lieku] — [liec]!
[bę̄gu] — [bēʒ]!

I konjugācijas verbi ar [k], [g] saknes beigās, kas īstenības izteiksmes vienkāršajā pagātnē mijas ar [c], [ʒ], ir seni *ē*-celmi (*nācām* aizstāj *nācēm* < **nākēme*). Tāpēc pagātnes formās sastopamā [k], [g] mija ar [c], [ʒ], piem.: [saukt] — [sauci], [lūkt] lūgt — [lūʒi], atskaitot vienīgi vienskaitļa 1. personu,[1] ir priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija. [k], [g] mija ar [c], [ʒ] tagadnes formās, piem., [saukt] — [saucu], [lūkt] lūgt — [lūʒu], turpretim ir [j] noteikta, atskaitot vienskaitļa 2. personu īstenības un pavēles izteiksmē, kā arī daudzskaitļa 2. personu pavēles izteiksmē.

Priekšējās rindas patskaņu noteiktajai mijai ir arī daži izņēmumi. Viena daļa šo izņēmumu izskaidrojama ar patskaņu vēsturisko pārveidošanos, otra daļa — ar jauninājumiem pēc citu formu parauga.

[k], [g] mijas trūkums formās, kur patskaņi vēsturiski pārveidojušies.

1) [k], [g] nemijas ar [c], [ʒ] to I konjugācijas verbu pagātnes vienskaitļa 2. personā, kuriem nav šīs mijas pārējās personās, piem.:

[likku], [likki], [likies];
[augu], [augi], [(pa)augies].

Šais formās [i] radies no [ai] un [ie] aizstāj [ai], bet [ai] iepriekšējo līdzskaņu [k], [g] miju neprasa. [k], [g] šais formās kā raksturīga pazīme saglabājās arī pēc [i], [ie] rašanās.

2) [k], [g] nemijas ar [c], [ʒ] III konjugācijas 1. grupas verbu īstenības izteiksmes tagadnes vienskaitļa 2. personā un pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personā, piem.:

[sakku], [sakki], [sakiet]!
[raugu], [raugi], [raugiet]!

[1] Vienskaitļa 1. personā ir [j] noteiktā mija.

Šais formās, tāpat kā iepriekšējās, [i] radies no [ai] un [ie] aizstāj [ai].

3) [k], [g] nemijas ar [c], [ʒ] no adjektīviem atvasinātos adverbos, kas beidzas ar [i], piem.:

[lieks], [lieki],
[smaks] smags, [smagi].

Arī šais formās [i] radies no [ai].

[k], [g] mijas trūkums, kam pamatā analoģija ar citām formām. I deklinācijā pēc citu locījumu parauga, kur [k], [g] mijas ar [c], [ʒ] nav, [k], [g] nemijas ar [c], [ʒ] arī daudzskaitļa nominatīvā un datīvā, piem.:

[lauks], [lauki], [laukiem];
[drauks] draugs, [draugi], [draugiem].

Tāpat šīs mijas nav arī adjektīvos, ko loka pēc I deklinācijas parauga, piem.:

[jauks], [jauki], [jaukiem];
[dārks] dārgs, [dārgi], [dārgiem].

[t] un [d] noteiktās līdzskaņu mijas

Līdzskaņa [t] noteiktajai mijai ir pakļauti priekšējie mēleņi [t] un [d], ja tie nokļūst [t] priekšā. Šāda pozīcija rodas I konjugācijas verbos nenoteiksmes galotnes -t priekšā, ciešamās kārtas pagātnes lokāmā divdabja piedēkļa -t- priekšā un vēlējuma izteiksmes vienkāršajā tagadnē galotnes -tu priekšā, ja verba sakne pagātnē beidzas ar līdzskani [t] vai [d]. Sākotnējie saknes beigu līdzskaņi [t] un [d], kas nepārveidoti vērojami īstenības izteiksmes vienkāršajā pagātnē, līdzskaņa [t] priekšā mijas ar [s], piem.:

[pūta] — [pūst], [t] — [s],
[zuda] — [zust], [d] — [s].

Līdzskaņa [d] noteiktajai mijai ir pakļauti tie paši līdzskaņi, kas līdzskaņa [t] noteiktajai mijai, t. i., priekšējie mēleņi [t] un [d], ja tie nokļūst [d] priekšā. Šāda pozīcija rodas divdabī ar izskaņu -dams, ja tas veidots no I konjugācijas verba, kura sakne pagātnē beidzas ar līdzskani [t]

vai [d]. Sākotnējie saknes beigu līdzskaņi [t] un [d] līdzskaņa [d] priekšā mijas ar [z], piem.:

[pūta] — [pūzdams], [t] — [z],

[zuda] — [zuzdams], [d] — [z].

Abām aplūkotajām līdzskaņu mijām ir raksturīgs tas, ka mija rodas neskaidrā pozīcijā — troksneņu [t] un [d] priekšā. Abi līdzskaņi — tiklab balsīgais [d], kā nebalsīgais [t] — nebalsīgā slēdzeņa [t] priekšā mijas ar nebalsīgu spraudzeni [s] un balsīgā slēdzeņa [d] priekšā — ar balsīgu spraudzeni [z], tā ka veidojas balsīguma ziņā gan vienādi, gan dažādi mijas locekļi: [t] — [s], [d] — [s]; [t] — [z], [d] — [z]. Ar to [t] un [d] noteiktās līdzskaņu mijas atšķiras no visām pārējām latviešu valodas vēsturiskajām mijām.

Te it kā apvienojas vēsturiska mija ar pozicionālu miju un grūti nošķirt vienu no otras vai pateikt, kura radusies vispirms. Par vēsturisku miju liecina citas kvalitātes līdzskaņa rašanās — slēdzenis mijas ar spraudzeni. Par pozicionālu miju liecina balsīguma ziņā dažādu līdzskaņu mija. Likumība šeit ir tāda pati kā parasti: balsīga līdzskaņa [d] priekšā rodas balsīgs līdzskanis [z], nebalsīga līdzskaņa [t] priekšā — nebalsīgs līdzskanis [s]. Tomēr šī nav pozicionāla mija, jo ir saistīta ar līdzskaņu kvalitātes maiņu arī citā ziņā — slēdzenis mijas ar spraudzeni.

Pozicionālā līdzskaņu mija, kuras rezultātā [t] priekšā rodas nebalsīgs līdzskanis [s], vērojama I konjugācijas verbu nenoteiksmē (arī ciešamās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī un vēlējuma izteiksmē), ja to sakne pagātnē beidzas ar [z], piem.:

[lauza] || [laust] lauzt, [lausc] lauzts, [laustu] lauztu — [z] || [s].

Līdzīga parādība vērojama arī verbos, kuru sakne pagātnē beidzas ar [b] vai [g], piem.:

[glāba] || [glāpt] glābt, [glāpc] glābts, [glāptu] glābtu — [b] || [p];

[auga] || [aukt] augt, [auktu] augtu — [g] || [k].

Pozicionāla mija, kuras rezultātā [d] priekšā rodas balsīgs līdzskanis [z], vērojama divdabī ar izskaņu *-dams* I konjugācijas verbiem, ja to sakne pagātnē beidzas ar [s], piem.:

[kussa] ǁ [kuzdams] kusdams — [s] ǁ [z].

Līdzīga parādība vērojama arī verbos, kuru sakne pagātnē beidzas ar [p] vai [k], piem.:

[kāpa] ǁ [kābdams] kāpdams — [p] ǁ [b],

[sāka] ǁ [sāgdams] sākdams — [k] ǁ [g].

Vēsturiskajām līdzskaņa [t] un [d] noteiktajām mijām salīdzinājumā ar pārējām ir šaurs izlietojums. Tās sastopamas tikai verbu I konjugācijā; ne deklinācijā, ne vārdu darināšanā šīs mijas neizmanto.

Apvienotās vēsturiskās līdzskaņu mijas

Aplūkotās vēsturiskās līdzskaņu mijas pēc kvalitatīvās struktūras ir vienkāršas, taču latviešu valodā sastopamas arī apvienotas vēsturiskās līdzskaņu mijas. Tās rodas tad, ja viena vārda gramatisko formu veidošanā tiek izmantotas dažādas kvalitātes mijas. Apvienotās mijas latviešu valodā sastopamas vienīgi I konjugācijas verbos, un tām pakļauti līdzskaņi [t], [d] un [k], [g]. Apvienotās mijas ir ļoti parastas verbos ar [t] vai [d] saknes beigās.

Ja I konjugācijas verba sakne pagātnē beidzas ar [t], tad rodas apvienota [t] un [d] noteiktā mija — nenoteiksmē ir [t] noteiktā mija un divdabī ar izskaņu -dams [d] noteiktā mija, piem.:

[pratta] — [prast] — [prazdams], [t] — [s] — [z].

Tāda pati apvienota mija ar trim mijas locekļiem rodas, ja verba sakne pagātnē beidzas ar [d], piem.:

[brida] — [brist] — [brizdams], [d] — [s] — [z].

Ja I konjugācijas verbiem, kuru sakne pagātnē beidzas ar [t] vai [d], tagadnes celmu veido ar [j] noteikto miju, tad rodas trejādu miju apvienojums ar četriem mijas locekļiem:

[t] — [š] — [s] — [z], piem., [cietu] — [ciešu] — [ciest] — [ciezdams],

[d] — [ž] — [s] — [z], piem., [laidu] — [laižu] — [laist] — [laizdams].

Līdzskaņi [k], [g] var būt pakļauti [j] noteiktajai mijai un priekšējās rindas patskaņu noteiktajai mijai. Tā kā abos gadījumos ir viens rezultāts — [c], [ʒ], tad šīs apvienotās mijas atšķiramas grūtāk nekā iepriekšējās mijas.

Apvienotās mijas sastopamas I konjugācijas verbos ar [k], [g] saknes beigās, ja šo verbu tagadnes celmu veido ar [j] noteikto līdzskaņu miju. Īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes personu formās, izņemot vienskaitļa 2. personu, ir [j] noteiktā mija, piem.: [es braucu], [viņš brauc], [mēs braucam], [jūs braucat], [viņi brauc]. Tagadnes vienskaitļa 2. personā, pavēles izteiksmes vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personā un īstenības izteiksmes pagātnes personu formās (izņemot vienskaitļa 1. personu) ir priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija, piem.: [tu brauc], [brauc]! [brauciet]! [tu brauci], [viņš brauca], [mēs braucām], [jūs braucāt], [viņi brauca].

Ja tagadnes celmu ar [j] noteikto miju neveido, apvienotā mija nerodas.

Līdzskaņu grupu mija

Parasti latviešu valodā skaita ziņā mijas viens līdzskanis ar vienu līdzskani, bet ir arī gadījumi, kad reizē mijas vairāki līdzskaņi, t. i., rodas līdzskaņu grupu mija. Latviešu valodā parasta ir divu līdzskaņu mija.

Ja līdzskaņi [k], [g], [l], [n] nonāk tādos apstākļos, kuros tie pakļauti mijai ar vidējiem mēleņiem [ķ], [ģ], [ļ], [ņ], tad iepriekšējie līdzskaņi [z], [s], [l], [n] mijas ar [ž], [š], [ļ], [ņ], t. i., ar līdzskaņiem, ko veido ar vidējo artikulācijas centru.

Rodas šādas mijas:

[j] noteiktā mija
- [ln] — [ļņ], piem., [vilnis] — [viļņa]
- [sn] — [šņ], piem., [atkusnis] — [atkušņa],
- [zn] — [žņ], piem., [zvaigzne] — [zvaigžņu],
- [sl] — [šļ], piem., [šķērslis] — [šķēršļa],
- [zl] — [žļ], piem., [zizlis] — [zižļa];

priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija
- [ŋk] — [ņķ], piem., [sliŋks] — [sliņķis],
- [ŋg] — [ņģ], piem., [ruŋga] — [ruņģele],
- [lk] — [ļķ], piem., [vilkt] — [viļķis],
- [sk] — [šķ], piem., [skaldīt] — [šķelt], [šķila].

Līdzskaņu grupu mija balstās uz vēsturiskās asimilācijas likumu, kas nosaka, ka vidējo mēleņu [ķ], [ģ], [ļ], [ņ] priekšā līdzskaņi [z], [s], [l], [n] asimilējas par [ž], [š], [ļ], [ņ]. Šī asimilācija radusies tā, ka beidzamā skaņa, kas zināmos apstākļos bija obligāta, ir bijusi par cēloni iepriekšējai mijai. Notiek regresīva asimilācija, kurā vidējais artikulācijas centrs tiek pārnests uz iepriekšējo skaņu. Šīs asimilācijas dēļ latviešu literārajā valodā [ķ], [ģ], [ļ], [ņ] priekšā nevar būt [z], [s], [l], [n], bet tikai [ž], [š], [ļ], [ņ], piem., [šķērsām], [šķiedra], [šķūnis], [sevišķi], [šķiņķis], [leņķis], [peļķe], [režģis], [mežģīt], [aļģe], [āliņģis], [eņģes], [kuošļāt], [lūžņi], [krāšņs].

Nav šādas asimilācijas atvasinātos (arī saliktos) vārdos starp skaņām, ko šķir sastāvdaļu morfoloģiskā robeža, piem.: [vis ļaunākais], [uzģērpt] uzģērbt.

Gandrīz visā augšzemnieku dialektā un dažās vidus dialekta izloksnēs tā kaimiņos savienojumi [šķ] un [žģ] pārvērsti par [šk] un [žg]. Literārajā runā šāda parādība nav pieļaujama.

Savrup stāv [j] noteiktā līdzskaņu grupas [st] mija: [st] — [š]. Tā vērojama deklinācijā un parasti rodas tad, ja [st] priekšā ir līdzskanis [k], piem.: [rīkste] — [rīkšu], [sacīkste] — [sacīkšu], [bārkstis] — [bārkšu]. Ja [st] priekšā ir patskanis vai kāds cits līdzskanis, līdzskaņu mijas parasti nav, piem.: [kaste] — [kastu], [valstis] — [valstu].

Daudzlocekļu mijas

Vienkāršajās līdzskaņu mijās parasti ir divi locekļi — mijai pakļautais līdzskanis un līdzskanis, kas rodas mijas rezultātā. Tikai priekšējās rindas patskaņu noteiktajā mijā dažreiz ir trīs locekļi: [k] — [c] — [ķ], [g] — [ʒ] — [ģ]. Mijas, kurās ir vairāk par diviem locekļiem, sauc par daudzlocekļu mijām. Trīs vai četri mijas locekļi parasti ir apvienotajās mijās: [t] — [s] — [z], [d] — [s] — [z], [t] — [š] — [s] — [z], [d] — [ž] — [s] — [z]. Līdzskaņi [k], [g] apvienoto miju rezultātā veido miju ar diviem locekļiem, jo [k] — [c], [g] — [ʒ] mija rodas tiklab priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas rezultātā, kā [j] noteiktās mijas rezultātā.

Līdzskaņa zudums

Vēsturiskajam zudumam ir pakļauti četri līdzskaņi — [t], [d], [s], [z], ja tie vārda formās vai atvasinājumos nokļūst tāda piedēkļa priekšā, kas sākas ar [s] vai [š].

Līdzskaņa zudums [s] priekšā sastopams I konjugācijas verbu tagadnes celmā, ko veido ar piedēkli -st-. Saknes beigu līdzskaņi [t], [d], [s], [z] zūd īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un visās no tagadnes celma veidotajās formās (atstāstījuma izteiksmes vienkāršajā tagadnē, pavēles izteiksmē, vajadzības izteiksmes vienkāršajā tagadnē, darāmās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, ciešamās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī un nelokāmajos divdabjos ar piedēkļiem -ot un -am), piem.:

[vīt-a] — [vī(t)-st], [vī-st-uot], [vī-st-iet], [jā-vī-st], [vī-st-uoš:] vīstošs, [vī-st-am];

[nīd-a] — [nī(d)-stu], [nī-st-uot], [nī-st-iet], [jā-nī-st], [nī-st-am-s], [nī-st-am];

[aus-a] — [au(s)-st], [au-st-uot], [au-st-i], [jā-au-st], [au-st-uoš:] austošs, [au-st-am];

[lūz-a] — [lū(z)-st], [lū-st-uot], [lū-st-i], [jā-lū-st], [lū-st-uoš:] lūstošs, [lū-st-am].

Līdzskanis zūd arī ar piedēkli -sm- atvasinātos lietvārdos, piem.: [ʒiedāt] — [ʒie(d)-sm-a], [pūt-a] — [pū(t)-sm-a].

Līdzskaņa zudums [š] priekšā rodas verbālsubstantīvos ar izskaņu -šana, ja tie atvasināti no I konjugācijas verbiem, kuru sakne pagātnē beidzas ar [t], [d], [s], [z], piem.:

[sitt-a] — [si(t)-šan-a],
[zud-a] — [zu(d)-šan-a],
[ʒēs-a] — [ʒē(s)-šan-a],
[lauz-a] — [lau(z)-šan-a].

Līdzskaņa zudums [š] priekšā ir arī eksperimentāli pierādīts.[1]

Vēsturiskais līdzskaņa zudums šķirams no pozicionālā līdzskaņa zuduma, piem., [t] zudums [d] priekšā vārda [cetur(t)-diena] ceturtdiena izrunā.

---

[1] *Liepa E.* Troksneņu kvantitāte morfēmu sadurā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1967. — 60. sēj. — 100.—104. lpp.

Pārskats par vēsturiskajām līdzskaņu fonēmu pārmaiņām

Vēsturiskās līdzskaņu fonēmu pārmaiņas ir latviešu valodai raksturīga fonētiska parādība. Fonēmu pārmaiņām pakļauta lielākā daļa no latviešu valodas līdzskaņiem. Tikai līdzskaņi ar vidējo artikulācijas centru (vidējie mēleņi — [j], [ķ], [ģ], [ņ], [ļ], divcentru līdzskaņi — [č], [ǯ], [š], [ž]) un aizgūtie līdzskaņi [x] un parasti arī [f] pārmaiņām nepakļaujas, piem.: [kaķķis], [kaķķa]; [kuģis], [kuģa]. Balsīgie un atbilstošie nebalsīgie līdzskaņi ir pakļauti vienādām fonēmu pārmaiņām, piem., ja balsīgais līdzskanis [d] pakļauts vēsturiskajam zudumam, tad tādam pašam zudumam pakļauts arī nebalsīgais līdzskanis [t]. Vēsturiskās pārmaiņas visplašāk skar I konjugācijas verbus. Verbu formās atrodamas visas latviešu valodā iespējamās vēsturiskās līdzskaņu fonēmu pārmaiņas — gan mijas, gan vēsturiskais līdzskaņa zudums.

Tā kā vēsturiskās pārmaiņas ir radušās no pozicionālajām pārmaiņām, tad formās un vārdos ar vēsturiskajām pārmaiņām tieši vai apslēpti atspoguļojas arī senie pozicionālie nosacījumi. Vispilnīgāk pozicionālie nosacījumi atklājas [t] un [d] noteiktajās mijās un vēsturiskajā līdzskaņa zudumā. [t] noteiktā mija rodas tikai [t] priekšā, [d] noteiktā mija — tikai [d] priekšā, bet pozīcija ir ierobežota ar noteiktām gramatiskām formām, piem., [t] — [z] tikai tāda [d] priekšā, kas atrodas divdabī ar izskaņu -dams, bet nevis jebkura [d] priekšā. Tā vārdā [svēdiena] svētdiena ir nevis [d] noteiktā vēsturiskā mija, bet pozicionāls [t] zudums. Tāpat līdzskaņu [t], [d], [s], [z] zudums [s] vai [š] priekšā ir ierobežots ar noteiktām gramatiskām formām un noteiktiem atvasinājumu tipiem. Pozīcijas ierobežojums ar gramatiskajām formām un atvasinājumu tipiem ir tieši tas, kas šīs pārmaiņas padara par vēsturiskām.

Priekšējās rindas patskaņu noteiktajā mijā ir gadījumi, kad pozicionālie nosacījumi atspoguļojas pilnīgi — priekšējās rindas patskanis ir saglabājies, gadījumi, kad priekšējās rindas patskanis ir zudis, un gadījumi, kad sākotnējais priekšējās rindas patskanis ir pārveidots citas rindas

Vēsturiskās līdzskaņu fonēmu pārmaiņas

Pārmaiņu veids	Līdzskaņu mijas				Līdzskaņa zudums
	līdzskaņa **j** noteiktā mija	priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija	līdzskaņa **t** noteiktā mija	līdzskaņa **d** noteiktā mija	
Pārmaiņu vēsturiskais pamatojums	līdzskanis + **j**	līdzskaņa atrašanās **i, ī, e, ē, ie** priekšā	līdzskaņa atrašanās **t** priekšā	līdzskaņa atrašanās **d** priekšā	līdzskaņa atrašanās **s, š** priekšā
Līdzskaņi, kas pakļauti pārmaiņām	**p, b, m, v t, d, n, c, ʒ, s, z, l, r, k, g**	**k, g**	**t, d**	**t, d**	**t, d, s, z**
Līdzskaņi, kas rodas pārmaiņu rezultātā	**pj, bj, mj, vj š, ž, ņ, č, ǯ, š, ž, ļ, ŕ, c, ʒ**	**c, ʒ ķ, ģ**	**s, s**	**z, z**	zūd
Izlietojums	deklinācija (II, V, VI)	—	—	—	—
	I konjugācijā	I konjugācijā	I konjugācijā	I konjugācijā	I konjugācijā
	atvasinājumos	atvasinājumos	—	—	atvasinājumos

patskanī, piem.: [nāciet]! [nāc], [nācām]. Arī šī mija ir vēsturiska. To apstiprina arī tas, ka ir gadījumi, kad līdzskaņi [k], [g] atrodas priekšējās rindas patskaņu priekšā nepārveidoti, piem.: [saki], [raugies].

[j] noteiktā mēleņu mijā sakars ar pozīciju nav nemaz saskatāms, jo līdzskanis, kas sākotnēji noteicis miju, kopā ar mijai pakļauto līdzskani ir pārveidojies citas kvalitātes līdzskanī. Sākotnējais saknes beigu līdzskanis var atrasties vienādā pozīcijā ar mijas rezultātā radušos līdzskani, piem.: [briedi] — [brieži], [lauzu] — [laužu], [cel] — [ceļ]. [j] noteiktā lūpeņu mija pozīciju atklāj pilnīgi, jo [j] palicis nepārveidots, un ļauj spriest arī par seno mēleņu mijas pozīciju.

ZILBE

Jautājums par zilbi ir viens no sarežģītākajiem fonētikas jautājumiem. Latviešu valodniecībā tas visvairāk pētīts A. Ābeles[1] un E. Liepas darbos.

No fizioloģijas viedokļa[2] zilbi veido elpojamo un runas orgānu muskuļu darbība, kas nepieciešama, lai rastos patstāvīgs elpas izdvesums. Muskuļu darbībā vērojams gan saspriegums, gan vājinājums. Katrs muskuļu saspieguma kāpinājums ar sekojošu vājinājumu veido zilbi. Zilbes robeža ir muskuļu saspieguma vājināšanās moments, kam seko jauns kāpinājums. Saspieguma kulminācija rada zilbes centru. Skaņas, kas rodas šādas kulminācijas rezultātā, sauc par zilbiskām skaņām.

Zilbiska skaņa ir tā, kurai zilbē piemīt kvantitatīva patstāvība,[3] t. i., skaņa, kas spēj neatkarīgi no citām

[1] Sk. *Rudzīte M.* Latviešu ievērojamākai fonētiķei A. Ābelei — 100 // Izglītība. — 1991. — Nr. 17. — 6.—7. lpp.

[2] Par dažādiem viedokļiem zilbes raksturošanā sk. *Liepa E.* Sonantu izruna starp nebalsīgiem troksnеņiem mūsdienu latviešu literārajā valodā // Rīgas Pedagoģiskā institūta raksti. — R., 1957. — 5. sēj. — 164.—165. lpp.; *Liepa E.* Zilbju struktūra, veidi un robežas vārdā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1968. — 86. sēj. — 319.— 335. lpp.

[3] *Ābele A.* Par zilbiskām skaņām latviešu divskaņos // Filologu biedrības raksti. — R., 1921. — 1. sēj. — 42.—43. lpp.

skaņām mainīt savu garumu, stiprumu, augstumu, piem., fonēma [ā] vārdā [māls]. Visas pārējās šīs zilbes fonēmas ir atkarīgas no tās. Ja fonēmu [ā] izrunā stiprāk, arī pārējās fonēmas tiek izrunātas stiprāk. Ja to pagarina, nedaudz pagarinās arī pārējo skaņu fonācija. Ja turpretim mēģina patstāvīgi uzsvērt vai stiept kādu citu fonēmu šai skaņu kopā, piem., fonēmu [l], tad tā kļūst par atsevišķu zilbi, jo tiek izrunāta ar jaunu patstāvīgu izdvesmu — [mā-ļs], un rodas divas zilbes.

Zilbisko skaņu kvalitāte var būt dažāda. Zilbes centru var veidot gan patskaņi, gan līdzskaņi. Zilbes centrs var būt monoftongisks, ja to veido vienas kvalitātes skaņa, un diftongisks, ja to veido divas dažādas skaņas.[1] Monoftongiskas ir zilbes ar īsu vai garu monoftongu un ar zilbisku skaneni, piem.: [lā-pa], [kak:-ļs]. Diftongiskas ir zilbes ar divskani, piem., [dauʒ], ar diftongisku savienojumu, piem., [celt], un zilbes ar īsu patskani un garu zilbisku troksneni, piem., [ak̄], [kaš] Dundagas izloksnē (literārie ekvivalenti — [akka], [kassa]).[2] Pretēji izplatītajam uzskatam zilbiski var būt ne tikai skaneņi, bet arī troksneņi. Latviešu valodai ir raksturīgas diftongiskas zilbes ar divskaņiem, jo latviešu valodas divskaņi ir īstie divskaņi, kuros abi komponenti ir zilbiski.

Ja monoftongiskas zilbes centrā ir patskanis (īss vai garš), tā ir vokāliska. Ja zilbes centrā ir zilbisks skanenis, tā ir konsonantiska. Ja diftongiskas zilbes centrā ir divskanis, tā ir vokāliska zilbe, ja centrā ir diftongisks savienojums vai īsa patskaņa savienojums ar zilbisku troksneni, zilbe ir vokāliski konsonantiska.

P ē c s o n o r o e l e m e n t u k v a n t i t ā t e s zilbes iedala īsās un garās. Īpaša uzmanība pievēršama garajām zilbēm, jo tās latviešu valodā tiek runātas ar dažādu intonāciju — visbiežāk ar stieptu vai nestieptu intonāciju. Zilbe ir gara un tai piemīt intonācija, ja zilbē ir garš patskanis, divskanis vai diftongisks savienojums, piem.: [tāls], [kuoks], [ceļš]. Īsas ir zilbes ar īsiem patskaņiem, piem.: [tas], [te-pat].

---

[1] *Ābele A.* Piezīmes par Dundagas izloksnes fonētiku // Filologu biedrības raksti. — R., 1926. — 6. sēj. — 22.—24. lpp.

[2] Turpat, 24. lpp.

Pēc uzsvara var būt uzsvērtas un neuzsvērtas zilbes, piem.: [lu-ga], [paš-ˈreiz], [pat-ˈla-ban], [ˈdę-la-.dęls].

Pēc pēdējās fonēmas kvalitātes izšķir vaļējas un slēgtas zilbes. Par vaļēju sauc zilbi, kas beidzas ar vokāli, piem.: [ˈla-bi], [ā-rā], par slēgtu sauc zilbi, kas beidzas ar konsonantu, piem.: [nak-tis], [lak-kac] lakats, [mat-ti].

Latviešu valodas zilbes struktūrai[1] ir raksturīgas sonoras skaņas centrā un samērā maz troksneņu zilbes sākumā un beigās. Slēgtās zilbēs parasti ir 2 vai 3 troksneņi, retāk 4—5, piem.: [ʒies-mas], [trauk-ties], [bār-stīt], [lie-lisks], [tau-tisks], [tvīkt], [spraust], [ʒirksc] dzirksts, [rak-stisks]. Slēgtās zilbes ievada ne vairāk par diviem troksneņiem, piem.: [tvaiks], [dvest], [zvans]. Ja zilbe sākas ar 3 līdzskaņiem, tad viens no tiem ir skanenis, piem.: [strādāt], [skriet], [spraiks] spraigs. Latviešu literārajā valodā zilbes sākumā nevar būt vairāk par 3 līdzskaņiem. Lielākais līdzskaņu skaits zilbes beigās ir 4. Troksneņi zilbes beigās var būt tikai 3, piem.: [raksc] raksts, [rieksc] rieksts. Ja zilbes beigu daļā ir 4 līdzskaņi, tad pirmais no tiem ir skanenis, kas parasti ir zilbisks un kopā ar iepriekšējo īso patskani veido diftongisku zilbes centru, piem., [pirksc] pirksts, [ʒirksc] dzirksts. Tikai retos gadījumos skanenis seko aiz gara patskaņa un ir nezilbisks, piem., [bārksc] bārksts.

Nezilbiskās fonēmas zilbē savienojas noteiktā secībā, ko nosaka artikulācijas paradumi un citas latviešu valodas fonētiskās īpatnības. Vārda sākumā latviskas cilmes vārdos lūpeņiem [p], [b] var sekot tikai skaneņi [l], [ļ], [r], piem.: [plūkt], [pļaut], [prast], [blakkus], [bļaut], [briest]. Internacionālismos lūpeņiem var sekot arī citi troksneņi, piem., [psiχe]. Latviešu valodā parasta ir skaņu kopa [st], kas var būt gan zilbes sākumā, gan beigās, piem.: [stumt], [grūst]. Turpretī [t] un [s] nevar atrasties kopā vienā zilbē. Nokļuvušas vienā zilbē, fonēmas [t] un [s] veido afrikātu [c].

Zilbju robeža ir sarežģītākā un vismazāk pētītā problēma zilbes teorijā. Katrā valodā ir īpatnēji zilbju veidošanas un norobežošanas paņēmieni. Kā jau minēts, no

[1] Zilbes struktūras un zilbju robežas raksturojumā izmantots *Liepas E.* raksts "Zilbju struktūra, veidi un robežas vārdā" // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1968. — 86. sēj. — 319.—335. lpp.

fizioloģijas viedokļa zilbes robežojas artikulācijas momentā, kad rodas vislielākais elpojamo un runas orgānu muskuļu atslābums sekojoša saspriguma priekšā, tomēr artikulācija netiek pārtraukta un pauze fonācijā nerodas. Latviešu valodas fonētikā ir noskaidroti tikai daži zilbju robežošanās gadījumi.

1. Ja starp vokāļiem ir viens īss līdzskanis, tas pieder pie nākamās zilbes, piem.: [sę̄-ta], [zie-di], [lai-va], [ga-li].

2. Ja starp vokāļiem ir garš vai pusgarš līdzskanis, zilbju robeža ir līdzskanī, piem.: [up-pe], [vis-si], [eļ-ļa], [kan-na].

3. Ja intervokālā pozīcijā ir divi līdzskaņi, zilbju robeža ir starp līdzskaņiem, piem.: [svę̄t-ki], [kal-ni], [til-ti], [man-ta], [as-ni].

4. Ja skanenis atrodas starp nebalsīgiem troksneņiem, tad zilbes robeža ir pirmajā nebalsīgajā troksnenī, piem., [rit:-ŗs], [put:-ņs], [kak:-ļs], [kat:-ŗs].[1]

Eksperimentāli ir pierādīts,[2] ka šāda tipa vārdu izrunā muskuļu saspriguma pirmais kāpinājums rodas patskaņa artikulācijas laikā; muskuļu saspriguma neliels vājinājums beidzas nebalsīgā troksneņa izturējumā. Otrs muskuļu saspriguma kāpinājums sākas nebalsīgā troksneņa izturējumā un kulmināciju sasniedz skaneņa fonācijā. Tādējādi aplūkotie vārdi tiek izrunāti divās zilbēs, un zilbju robeža ir nebalsīgajā troksnenī. Tātad pretēji tradicionālajam atzinumam latviešu valodā var būt zilbes, kurās ir tikai līdzskaņi.

Par gadījumiem, kad starp vokāļiem ir trīs un četri līdzskaņi, izteikti daži atzinumi uz vērojumu pamata.[3]

Plašu, detalizētu, pirmreizēju eksperimentālu pētījumu E. Liepa ir veicis par zilbju kvantitāti latviešu literārajā valodā.[4] Monogrāfijas ievaddaļā ir risināts jautājums par

---

[1] Sk. *Liepa E.* Sonantu izruna starp nebalsīgiem troksneņiem mūsdienu latviešu literārajā valodā // Rīgas Pedagoģiskā institūta raksti. — R., 1957. — 5. sēj. — 163.—176. lpp.

[2] Sk. turpat.

[3] *Liepa E.* Zilbju struktūra, veidi un robežas vārdā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1968. — 86. sēj. — 327.—328. lpp.

[4] *Liepa E.* Vokālisms un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā. — R., 1979. — 127.—207. lpp.

kvantitātes nozīmi latviešu valodas fonētiskajā struktūrā vispār,[1] I daļā — par vokālisma kvantitāti un II daļā — par zilbju kvantitāti. Pētījumā iekļauti vienzilbes un vairākzilbju (līdz 4 zilbēm) vārdi. Autors aplūko gan uzsvērto, gan neuzsvērto zilbju kvantitāti, gan zilbes ar īsu patskani un garu — stiepti un nestiepti intonētās zilbēs, kā arī uzsvērto un neuzsvērto zilbju kvantitātes attiecības. Gala secinājums ir šāds: ".. jo mazāks ir zilbju skaits vārdā, jo uzsvērtās zilbes kvantitāte ir lielāka; jo zilbju skaits vārdā palielinās, jo uzsvērtās zilbes kvantitāte samazinās."[2]

INTONĀCIJA

Par intonāciju sauc balss modulējumu zilbē intensitātes un toņa ziņā. Kaut gan intonācija ir saistīta ar visas zilbes izrunu, tomēr pilnā mērā tā izpaužas tikai vokāļos un sonantos, t. i., sonorās skaņās, kurās ir tik daudz toņa elementu, ka šo skaņu izrunu iespējams ar balsi modulēt. Intonācija ir katrai zilbei, kurā ietilpst sonoras skaņas, bet par intonāciju runā tikai tais gadījumos, kad intonācijas ir dažādas, atšķirīgas. Dažādi intonē garās zilbes, t. i., zilbes ar gariem monoftongiem, diftongiem un diftongiskiem savienojumiem. Šie elementi ir pietiekami, lai tajos izpaustos intonāciju dažādība. Intonāciju dažādība ir savdabīga, latviešu valodai raksturīga fonētiska parādība, ar ko tā atšķiras no daudzām citām valodām, piem., no krievu, vācu, angļu valodas.

Intonāciju dažādība valodā ir nevis haotiska, bet stingri noteikta, tā veido sistēmu. Intonāciju sistēma latviešu valodā ir parādība, kas saistāma ar noteiktu dialektu, ar noteiktām izloksnēm. Katram dialektam ir sava raksturīga intonāciju sistēma. Vienotas, dialektiem pāri stāvošas literārās valodas intonāciju sistēmas nav. Latviešu valodā vērojama liela intonāciju dažādība. Latviešu valodas izloksnēs sastopamas 7 intonāciju grupas ar

[1] *Liepa E.* Vokālisms un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā. — R., 1979. — 29.—124. lpp.

[2] Turpat, 207. lpp.

Latviešu valodas intonāciju tabula

Grupa	Dialekts	Intonāciju tipi			Izloksnes
1.	Vidus un lībiskais dialekts	stiepā	l a u z t ā		Džūkstes, Dundagas u. c.
2.		stieptā	k r ī t o š ā		Vecates, Braslavas, Straupes u. c.
3.	Vidus dialekts	**stieptā**	**krītošā**	**lauztā**	Valmieras, Blīdenes u. c.
4.	Augšzemnieku dialekts	k r ī t o š ā		lauztā	Alūksnes u. c.
5.		k r ī t o š ā		kāpjošā	Sēliskās (Neretas u. c.)
6.		k r ī t o š ā		stieptā	Sausnējas u. c.
7.		s t i e p t ā		lauztā	Dažas Latgales izloksnes

4 spilgti izteiktiem intonāciju tipiem — s t i e p t o, l a u z t o, k r ī t o š o un k ā p j o š o (sk. intonāciju tabulu). Bez minētajām pamatintonācijām izloksnēs sastopamas arī sekundāras intonācijas, piem., kāpjoši krītoša lībiskajās izloksnēs.

Visbagātākā un reizē visvecākā ir vidus dialekta triju intonāciju sistēma, bet tā ir saglabājusies tikai nelielā vidus dialekta daļā (Vidzemē plašākā apgabalā — ap Cēsīm, Valmieru, Valku, Smilteni, Zemgalē — vairs tikai atsevišķās izloksnēs — Lutriņu, Blīdenes, Jaunpils un citās).

Zilbē ar s t i e p t o intonāciju[1] intensitāte sākumā pieaug, beigās mazinās, toņa virzība ir nedaudz kāpjoša vai

[1] Intonāciju raksturojumam izmantota M. Neilandes filoloģijas zinātņu kandidātes disertācija "Mūsdienu angļu un latviešu valodas diftongu fonēmu fizikālo īpašību salīdzinājums" (manuskripts), Rīgā, 1966.

līdzena, piem.: [māte], [māsa], [brālis], [bērt], [bę̄rzi], [liẽpa], [saũle], [laĩme], [teĩka], [puĩka], [mañta], [stum̃brs], [balc] balts, [pil̃ns], [bir̃t]. Stiepto intonāciju apzīmē ar cirkumfleksu (~) un raksta zilbēs ar garu patskani virs garā patskaņa burta (garumzīme tādā gadījumā netiek rakstīta, tāpat arī punkts virs burta i), zilbēs ar divskani vai diftongisku savienojumu — virs otrā komponenta.

Zilbē ar krītošo intonāciju intensitāte sākumā pieaug, beigās mazinās, toņa virzība ir krītoša, piem.: [brìdis], [cìņa], [klèpis], [spę̀ks], [lùkt] lūgt, [dȁrs:] dārzs, [bę̀rns], [svę̀rt], [strèlnieks], [gàis:], [dìena], [tvèice], [rùoka], [kàuʒe], [zę̀lc] zelts, [sìlc] silts, [tùmš:] tumšs, [šàlkt], [cìrst]. Krītošo intonāciju apzīmē ar gravi (`) un raksta zilbēs ar garu patskani virs garā patskaņa burta (ja aiz gara patskaņa tai pašā zilbē seko skanenis, tad gravi raksta virs garumzīmes), zilbēs ar divskani vai diftongisku savienojumu — virs pirmā komponenta.

Zilbē ar lauzto intonāciju toņa virzība līdz lauzumam ir kāpjoša, aiz lauzuma tā var būt dažāda — kāpjoši krītoša, kāpjoša vai līdzena. Lauzums izpaužas balss saišu saspriegumā (svārstības ir ļoti neregulāras) vai pilnīgā balss pārtraukumā. Intensitāte sākumā pieaug, lauzuma laikā strauji krīt, pēc tam no jauna pieaug, piem.: [kâpt], [tâlu], [bût], [lît], [êst], [kuôst], [plaûkt], [ʒiêsma], [meîta], [gaîlis], [viĵnis], [saf̂kt], [kaf̂sc] karsts, [smeĵʒe], [cęĵms]. Lauzto intonāciju apzīmē ar jumtiņu (^) un raksta zilbēs ar garu patskani virs garā patskaņa burta, zilbēs ar divskani vai diftongisku savienojumu — virs otrā komponenta.

Vidus dialekta trīs intonācijas ir liecība par latviešu valodas intonācijām ļoti tālā senatnē. Visas pārējās intonāciju sistēmas ir jaunākas. Tās radušās, pārveidojoties senajai triju intonāciju sistēmai.

Latviešu valodas intonāciju vēsturiskajā attīstībā vērojama intonāciju nivelēšanās tendence, kas izpaužas divu intonāciju sakritumā. Vidus un lībiskajā dialektā ir sakritusi lauztā un krītošā intonācija (lielākajā izlokšņu daļā ir uzvarējusi lauztā intonācija).

Vārdus, ko triju intonāciju apgabalā runā ar lauzto intonāciju, un vārdus, ko tur runā ar krītošo intonāciju, divu

intonāciju apgabalā runā vienādi — vai nu ar lauzto, vai krītošo intonāciju. Vidus dialekta lielākajā daļā uzvarējusi lauztā intonācija, piem.: [brîdis], [cîņa], [klêpis], [spę̂ks], [lûkt] lūgt, [dârs:] dārzs, [bę̂rns], [svêrt], [strêlnieks], [gaîs:], [diêna], [tveîce], [ruôka], [kaûʒe], [zęl̂c] zelts, [sil̂c] silts, [tum̂š:] tumšs, [šal̂kt], [cir̂st], [kâpt], [tâlu], [bût], [lît], [êst], [kuôst], [plaûkt], [ʒiêsma], [meîta], [gaîlis], [vil̂nis], [sar̂kt], [kar̂sc] karsts, [smel̂ʒe], [cęl̂ms]. Tā runā Rīgā, Rīgas apkārtnē, ap Jelgavu, Liepāju un citur. Ziemeļvidzemē sakrituma rezultātā krītošā intonācija uzvarējusi lauzto intonāciju. Vārdus, ko citur intonāciju sakrituma apgabalā runā ar lauzto intonāciju, Ziemeļvidzemē runā ar krītošo. Sakrituma rezultātā radušos intonāciju pretstatā stieptajai intonācijai, kas saglabājas, sauc par nestiepto. To apzīmē ar jumtiņu un ciparu 2 (^2) aiz vārda vai teksta priekšā.

Augšzemnieku dialektā ir sakritusi s t i e p t ā un k r ī t o š ā intonācija (parasti ir uzvarējusi krītošā intonācija). Vārdus, ko vidus dialekta pārstāvji runā ar stiepto intonāciju, augšzemnieki runā ar krītošo intonāciju, piem.: [màte], [sàule], [mànta]. Augšzemnieku kāpjošā un tai atbilstošā stieptā intonācija ir vecākas par triju intonāciju sistēmas lauzto intonāciju un atspoguļo pārejas pakāpi uz lauzto intonāciju.

Valodnieciskos pētījumos, īpaši salīdzināmi vēsturiskā plāksnē, izmanto galvenokārt vidus dialekta triju intonāciju sistēmu, jo tā ir pilnīgākā un vecākā latviešu valodas intonāciju sistēma, tā ļauj izskaidrot visus pārējos intonāciju sistēmu veidus. Vidus dialekta triju intonāciju sistēma ir fiksēta K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā.

Latviešu valodniecībā ir nodibinājusies tradīcija par literārās valodas intonācijām teorētiski pieņemt vidus dialekta triju intonāciju sistēmu. Valodas praksē turpretim katrs lieto savas vai savu vecāku dzimtās izloksnes intonācijas.

Intonācija pieder pie tiem valodas elementiem, kas ļoti mazā mērā pakļaujas apzinātai veidošanai. Šī iemesla dēļ nav iespējams intonāciju lietošanā ieviest stingras normas, tomēr jāveicina tendences, kas iezīmē vienotas literāras

intonāciju sistēmas veidošanos. Intonāciju lietošanā izvirzāmas vēlamas normas.

Par literārās valodas intonāciju sistēmas pamatu uzskatāmas vidus dialekta intonācijas, jo uz vidus dialekta pamata ir veidojusies latviešu literārā valoda. Par literāru atzīstama tiklab triju intonāciju sistēma, kā divu intonāciju sistēma. Reālajā izrunā jau tagad dominē divu intonāciju sistēma, un nākotnē tās lietošana vēl paplašināsies, jo triju intonāciju sistēma pamazām atmirst. Par literārās valodas intonāciju pamatu kļūst vidus dialekta divu intonāciju sistēma.[1]

Lībiskā dialekta pamatintonācijas neatšķiras no vidus dialekta divu intonāciju sistēmas, tāpēc uzlūkojamas par literārām. Augšzemnieku dialekta pārstāvjiem jācenšas apgūt stieptās intonācijas lietojumu. Prof. J. Endzelīns tiem devis padomu atbrīvoties no kāpjošās intonācijas, ko runā lauztās intonācijas vietā, un no krītošās intonācijas, ko runā stieptās vietā.[2] Latviešu valodas skolotājiem iespēju robežās pacietīgi un neuzbāzīgi būtu jācenšas labot augšzemniekiem īpatnējās intonācijas jau skolā.

Intonācijai latviešu valodā galvenokārt ir fonētiska nozīme, un tikai atsevišķos gadījumos tā tiek izmantota kā fonemātisks līdzeklis, piem.: [rît] (adverbs) un [rīt] (verbs), [zinât] (nenoteiksme) un [zināt] (īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes daudzskaitļa 2. persona), [zāle] (telpa) un [zâle] (augi), [luõks] (sīpolam) un [luôks] logs (istabai), [aũksc] auksts (pretstats siltam) un [aûksc] augsts (pretstats zemam). Lai gan konteksts parasti novērš pārpratumus, tomēr ir jācenšas šķirt stiepto un nestiepto intonāciju tais gadījumos, kur tai ir fonemātiska nozīme.

Senākos valodas attīstības posmos intonācijas ir šķirtas visās garajās zilbēs. Mūsdienās intonācijas šķir tikai uzsvērtās zilbēs un neuzsvērtās saknes zilbēs aiz priedēkļa, piem., [kaĺnā] un [piēkaĺne], citās neuzsvērtās garajās zilbēs intonācijas ir svārstīgas. Kur senāk viena vārda formās

[1] Sk. arī *Grabis R.* Piezīmes par latviešu valodas mācības grāmatu pieaugušajiem // Padomju Latvijas Skola. — 1954. — Nr. 5. — 91. lpp.

[2] *Endzelīns J.* J. A. Dubura Latviešu fonētikas ābece // Dzimtenes Vēstnesis. — 1912. — Nr. 102.

mainījusies stieptā un lauztā intonācija, tagad vispārināta viena vai otra intonācija, kā kurā izloksnē.

Saknes zilbju intonācijas parasti saglabājas arī atvasinājumos, piem., [nākt], [nāciens], [nācējs], [atnākt], [pìenākums], tomēr dažreiz intonācija vienas saknes vārdos mainās, piem.: [kliêkt] kliegt un [klaĩgāt], [vērt] un [vȁrti], [svìlpt] un [sviĪpe]. Intonācijas maiņu vienas saknes vārdos sauc par metatoniju.

Metatonija dažos gadījumos diferencē vārdu nozīmes, piem.: [liēls] (īpašības vārds) un [liêls] (lietvārds), [stāu̯s] stāvs (īpašības vārds) un [stàu̯s] stāvs (lietvārds), [làuks] (īpašības vārds) un [laũks] (lietvārds).

Priedēkļi, kas verbālos atvasinājumos ir krītoši intonēti, nominālos atvasinājumos var būt stiepti intonēti, piem.: [ìenîst] un [iēnaîc] ienaids. Jaunākos vārdos šīs metatonijas nav, piem.: [pìenākt], [pìenācīks] pienācīgs, [pìenākums]; [ìetekmēt], [ìetekme].

VĀRDA UZSVARS

Par uzsvaru sauc zilbes izcēlumu vairākzilbju vārdā. Latviešu valodā izcēlumu panāk ar skaļāku un spēcīgāku attiecīgās zilbes izrunu. No šī viedokļa latviešu valodas uzsvars raksturojams par dinamisku. Pēc uzsvara atrašanās vietas vārdā latviešu valodas uzsvars ir saistīts — tas parasti atrodas pirmajā zilbē. Izņēmuma kārtā uzsvars var būt arī citās zilbēs — otrā, trešajā, ceturtajā zilbē. Šie izņēmumi ir šādi:

1) vispārākā pakāpe jeb superlatīvs ar vis- īpašības vārdos un apstākļa vārdos, piem., [vis'lẹ̄nākais], [vis'lẹ̄nāk], tāpat arī atsevišķos apstākļa vārdos ar vis- bez superlatīva nozīmes, piem.: [vis'maz], [vis'apkārt];

2) daļa salikteņu ar pus- pirmajā daļā, galvenokārt ar skaitļa vārdiem otrajā daļā, piem.: [puz'divi] pusdivi, [pus'uotra], bet arī ar lietvārdiem un citām vārdšķirām, piem.: [pus'pasaules bija sanācis]; ir arī salikteņi ar puspirmajā daļā, kur uzsvērta pirmā zilbe: [pusnakc] pusnakts, [pusceļš], [puslīʒ], [pusēdā];

3) vietniekvārdi un apstākļa vārdi ar ne- un ik- pirmajā daļā, piem.: [ne'kas], [ne'viens], [ne'kad], [ne'kur], [ne'kādi], [ik'viens], [ik'reiz]; vietniekvārdi un apstākļa vārdi ar priedēkli ne- stabilos vārdu savienojumos kopā ar atbilstošajiem bezpriedēkļa vārdiem tiek lietoti ar pirmās zilbes uzsvaru, piem., [kas'nekas], [kad'nekad];

4) daļa apstākļa vārdu, kas veidojušies, prievārdam savienojoties ar attiecīgo locījuma formu, piem.: [pa'visam], [ar'vien];

5) apstākļa vārdu pamazināmās formas, piem.: [klu'sītiņām], [lē'nītiņām], [pama'zītiņām];

6) salikteņi sveicinājuma vārdi, piem.: [lab'rīt], [lab'dien], [lab'vakar], [ar'labvakar], [ar'labunakti], [ar'dievu];

7) daži atsevišķi vārdi, piem.: [vien'alga], [vie'nādi] (ar nozīmi vienmēr), [gan'drīz], [nu'pat], [tā'pat];

8) sveši nelokāmi īpašvārdi un internacionālismi, piem.: [Di'drō], [Zo'lā], [Bi'zē], [Ka'rūzō], [Tol'jati], [Vi'šī], [Bor'neō], [Rio'negrō], [Naga'saki], [Padeka'lē]; [ra'gū], [ka'kaō], [ma'estrō], [atel'jē], [espe'rantō], [komuni'kē].

Latviešu valodā ir tendence lietot oriģinālvalodas uzsvaru arī lokāmos nelatviskas cilmes īpašvārdos, piem.: [Be'ļinskis], [Tur'geņevs], [Fa'dejevs]. Pašreiz vērojama divējāda prakse — attiecīgie īpašvārdi tiek lietoti gan ar pirmās zilbes uzsvaru, gan ar oriģinālvalodas uzsvaru. Abi uzsvēršanas veidi ir atļauti. Nelietojot pirmās zilbes uzsvaru, drīkst lietot tikai oriģinālvalodas uzsvaru, bet nevis patvaļīgi to pārcelt uz kādu citu zilbi.

No aplūkotajiem uzsvaru izņēmumiem jānošķir tie, kad kāda zilbe ir uzsvērta tikai noteiktos gadījumos — sarunvalodā emfātiskā runā, dažās sintaktiskās konstrukcijās, parasti ar frazeoloģismu raksturu.

1. Dažos apstākļa vārdos un citās vārdšķirās otro vai trešo zilbi uzsver, lai attiecīgo vārdu teikumā sevišķi izceltu. Salīdzinājumam piemēri: [galīgi sliņks] un [ga'līgi sliņks], [kāpēc tā?] un [kā'pēc tā?], [neapšaubāms fakc] un [neap'šaubāms fakc]. Te var minēt arī tādus piemērus kā [puz'ʒīņs] pusdzīvs, [pus'miris].

2. Otru zilbi var uzsvērt ar priedēkli atvasināto verbu divdabjos (visbiežāk divdabi ar izskaņu -dams un darāmās

kārtas pagātnes lokāmajā divdabī), ja tie ir saistīti ar verbu un funkcionē par veida apstākli vai ietilpst divdabja teicienā ar veida apstākļa nozīmi, piem.: [aisskrēja pa'lēgdamies], [strādā nuo'svīdis], [skatās, accis ie'plētis], [atskrēja aiz'elsies], [zirks vęlk at'spēries]. Daļa divdabja teicienu ar darāmās kārtas pagātnes lokāmo divdabi ir frazeoloģismi, piem.: [strādā galvu nepa'cēlis], [iet krūtis iz'gāzis], [staigā lūpu uz'metis].

3. Otru zilbi uzsver verba *apžēloties* pavēles izteiksmes formā, ja tas ieguvis izsauciena nozīmi, piem., [ab'žēļuojies, kuo tu dari], bet ['abžēļuojies par mani].

Bez aplūkotā galvenā uzsvara vairākzilbju vārdos ir arī p a l ī g u z s v a r s, t. i., uzsvars, kas ir vājāks par galveno, piem.: ['mā.jā], ['pa.nes], ['nā.kuotne], ['passa.kās].

PAREIZRUNA JEB ORTOĒPIJA

Latviešu literārā valoda radās uz vidus dialekta pamata pagājušā gadsimta otrā pusē sakarā ar kapitālisma attīstību un latviešu nācijas noformēšanos. Latviešu literārās valodas izrunas normas ir veidojušās, balstoties uz to izrunu, kāda ir vidus dialekta runātājiem. Latviešu ortoēpijas pamats ir vidus dialekta izruna. Šī dialekta runātājiem literārās izrunas apgūšanā nav sevišķu grūtību, jo izloksnes fonētika visumā saskan ar literārās valodas fonētiku. Jo vairāk dialekta fonētiskā struktūra atšķiras no literārās valodas fonētiskās struktūras, jo lielākas pūles prasa literārās izrunas apgūšana.

Fonētiskajā ziņā sevišķi spilgti no vidus dialekta atšķiras augšzemnieku dialekts, tāpēc šā dialekta pārstāvjiem ir daudz jāvingrinās, lai savu izrunu padarītu literāru. Fonētiskie dialektismi ir daudz grūtāk pārvarami nekā leksiskie vai gramatiskie dialektismi.

Arī ortogrāfijai ir sava laoma literārās izrunas veidošanā. Ortogrāfijas likumi, regulēdami rakstību, ietekmē arī mutvārdu runu, piem., garumu apzīmēšana patskaņiem nostiprina arī attiecīgu izrunu.

Ortoēpija, tāpat kā jebkura valodas parādība, ir pakļauta attīstībai. Atzīstot valodas attīstības tendences, kādu laiku tiek pieļauta paralēlformu lietošana, līdz ar to ortoēpiskas svārstības. Tā, piemēram, pašreiz tādas svārstības ir mīkstinātā un cietā [r] lietojumā, tāpat arī uzsvara lietošanā svešas cilmes īpašvārdos.

Ortoēpija ir daļa no jautājuma par valodas kultūru, kam ir liela sabiedriski politiska nozīme. Pareiza izruna sekmē vieglu, ātru sazināšanos starp cilvēkiem, nepareiza — to

traucē. Kļūdaini izrunāti vārdi saista klausītāju uzmanību pie skaņu kompleksa un apgrūtina uztvert jēdzienisko pusi.

Izrunas jautājumi bieži vien ir atstāti novārtā, tomēr pareiza izruna ir tikpat nepieciešama kā pareiza rakstība. Izrunas kļūdas nedrīkst uzņemt vienaldzīgi, pret tām jāvēršas. Izrunas kopšanā vislielākā nozīme ir skolotājam. Uzdevums ir mācīt tā, lai cilvēks ar pamatizglītību būtu apguvis arī pareizu izrunu.

Vairums izrunas kļūdu saistās ar nepietiekami pārvarētu dialektu, ar īpatnībām dialekta fonētiskajā sistēmā. Atbrīvoties no tām nav viegli, ir vajadzīga rūpīga vingrināšanās un liela neatlaidība. Tādu cilvēku, kas viegli un ātri, bez īpašas mācīšanās apgūst neparastu izrunu, nav daudz, bet tādu, kas to nevarētu panākt ar sistemātisku vingrināšanos, nav nemaz.

VOKĀLISMS

Vokālismā grūtības literārās valodas runātājiem visbiežāk sagādā šaurā [e], [ē] un platā [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumu ievērošana, daļai arī platā patskaņa [ę], [ę̄] artikulācija, kā arī monoftongu [o], [ō] un pat diftongu [uo] lietošanas gadījumi.

FONĒMAS [E], [Ē] UN [Ę], [Ę̄]

Vislielākās pareizrunas grūtības vokālismā un latviešu literārajā izrunā vispār ir pareizā fonēmu [e], [ē] un [ę] [ę̄] lietošanā. Tas izskaidrojams ar trim apstākļiem:

1) [e], [ē] un [ę], [ę̄] kā patstāvīgas fonēmas latviešu valodā ir jaunākas nekā pārējās latviskās cilmes patskaņu fonēmas;

2) šo fonēmu vai tām atbilstošo skaņu lietojumā latviešu dialektos un izloksnēs ir spilgtas un plaši izplatītas atšķirības;

3) latviešu valodas grafēmikā šīm fonēmām ir viena rakstu zīme.

Patskaņi [e], [ē] un [ę], [ę̄] par patstāvīgām fonēmām izveidojušies no pozicionāliem variantiem. Pēc prof. J. Endzelīna uzskata, baltu pirmvalodā ir bijušas tikai divas fonēmas — [ę] un [ē], t. i., platais patskanis tikai īss un šaurais — tikai garš. Līdzīgi tas ir lietuviešu valodā, kur izveidojušies trīs patskaņi, kas atbilst latviešu valodas [ę] [ę̄] un [ē]. Latviešu valodā fonēmām [ę] un [ē] zināmos pozicionālos apstākļos radās sekundāri varianti — fonēmai [ę] sekundārs variants [e] un fonēmai [ē] — sekundārs variants [ę̄]. Viena vai otra varianta lietošana bija atkarīga no pozīcijas — no sekojošām skaņām (sk. pozicionālos nosacījumus). Divu skaņu vietā izveidojās divi skaņu pāri: īsi patskaņi — šaurs un plats, gari patskaņi — šaurs un plats.

Ja [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanu regulētu tikai pozicionāli nosacījumi, tad šie patskaņi būtu tikai pozicionāli varianti, līdzīgi kā [n] un [ŋ]. Tomēr tā nav, jo šo patskaņu lietošana daudzos gadījumos ir kļuvusi neatkarīga no pozicionālajiem nosacījumiem.

Pozicionālo nosacījumu neievērošanai ir dažādi cēloņi. Viens no tiem ir analoģija un uz tās pamata radušies morfoloģiskie vispārinājumi, piem., I deklinācijas lietvārdos pēc citu locījumu formu parauga, kur patskanis [ę], [ę̄] ir pozicionāli nosacīts, to lieto arī daudzskaitļa nominatīvā un datīvā, kur pozīcija prasītu patskani [e], [ē], piem., [dę̄li], [dę̄liem].

Daudzos gadījumos [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietojums atspoguļo kādu senāku valodas attīstības pakāpi un ir saskaņā ar pozicionālajiem nosacījumiem šai attīstības pakāpē, bet pārkāpj tos no mūsdienu valodas viedokļa. Tā no īpašības vārdiem atvasinātos apstākļa vārdos, kas beidzas ar sufiksālo galotni -i, iepriekšējā zilbē tagad runā patskani [ę], [ę̄], piem., [lę̄ni], jo šis -i aizstāj senāku -ai, kura priekšā nav bijis šaurinātāja līdzskaņa, un tāpēc platais patskanis bija likumīgs.

Pozicionāli nosacīts [e], [ē] vai [ę], [ę̄] mūsu dienās vairs nav arī gadījumos, kad aiz tā sakarā ar vēsturisku patskaņu zudumu seko tikai līdzskaņi, kas nav šaurinātājas skaņas. Nezinot, kāds patskanis ir zudis, nevar spriest par [e], [ē] vai [ę], [ę̄] lietošanu. Ja zudušais patskanis ir šaurinātāja skaņa, vārdā lietojams šaurais patskanis [e], [ē], piem.:

[klēts] < *klētis*, [nest] < *nesti*, [cel] < *celi*; ja zudušais patskanis nav šaurinātāja skaņa, vārdā lietojams platais patskanis [ę], [ę̄], piem.: [dę̄ls] < *dę̄las*, [varęns] < *varęnas*, [męsc] mests < *męstas*, [ņęm] < *ņęma* (3. persona).

Valodai tālāk attīstoties, rodas jaunas iespējas atkāpēm no pozicionālajiem nosacījumiem. Tā pašreiz sakarā ar mīkstinātā [r] zušanu par izņēmumiem kļūst visi tie gadījumi, kur patskaņa [e], [ē] lietojums ir atkarīgs no šīs skaņas, piem., [bēru] (ģenitīvs), [ķeru]. Tagad vairs nepietiek ar pozicionālo nosacījumu, ka mīkstinātā [r] priekšā lietojams šaurais patskanis, bet jāizseko gramatiskajām formām, kur šāds mīkstināts [r] bijis.

Pozicionālie nosacījumi netiek ievēroti arī internacionālos aizguvumos, kuros ir vispārināts patskanis [e], [ē], piem.: [ideāls], [debates], [teksc] teksts.

Tādā kārtā mūsdienu valodā pozicionālo variantu robeža ir pārsniegta, un daudzos gadījumos [e], [ē] un [ę], [ę̄] tiek lietots vienā un tai pašā pozīcijā, piem.: [meli] un [męli], [ēdu] un [ę̄du], [nessu] un [nęssu], [cēli] un [cę̄li], [ēd] un [ę̄d], [nes] un [nęs].

Kļuvuši pozicionāli neatkarīgi, patskaņi [e], [ē] un [ę], [ę̄] ir nevis pozicionāli varianti, bet patstāvīgas fonēmas un spēj diferencēt vārdu un formu nozīmes. Mūsdienu valodā patskaņi [e], [ē] un [ę], [ę̄] ir fonemātiski līdzvērtīgi, t. i., patstāvīgas fonēmas. No mūsdienu valodas viedokļa nav pat iespējams noteikt, kurš no tiem kādreiz bijis galvenais variants, kurš sekundārais. Tomēr gluži brīvi no pozicionālajiem nosacījumiem tie nav. Tādējādi [e], [ē] un [ę], [ę̄] latviešu valodas fonēmu sistēmā ieņem īpatnēju vietu.

Fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumi mūsdienu valodā ir visai sarežģīti, jo sarežģīta ir šo fonēmu attīstības vēsture. No vienas puses, tās ir p o z i c i o n ā l i a t k a r ī g a s skaņas, no otras puses, — p o z i c i o n ā l i n e a t k a r ī g a s. Šo fonēmu lietošanas nosacījumos atspoguļojas abas šīs puses. Fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanu regulē, pirmkārt, pozicionāli, otrkārt, nepozicionāli nosacījumi. Pozicionālie nosacījumi atspoguļo fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] pagātni, pozicionālo atkarību, nepozicionālie nosacījumi — tagadni, fonemātisko patstāvību.

Pozicionālie nosacījumi

Fonēmas [e], [ē] lieto, ja tai pašā vai nākamajā zilbē seko šaurinātājas skaņas, t. i., šaurinātāji patskaņi [i], [ī], [e], [ē] vai divskaņi [ie], [ei] vai šaurinātāji līdzskaņi [j], [ķ], [ģ], [ņ], [ļ], [š], [ž], [č], [ǯ], [ŕ]; fonēmas [ę], [ę̄] lieto, ja neseko šaurinātājas skaņas, t. i., ja nākamajā zilbē ir patskaņi [ę], [ę̄], [a], [ā], [u], [ū] vai divskaņi [ai], [au], [uo] un starpā nav šaurinātāju līdzskaņu.

Piemēri: [secināt], [pētīt], [mellene], [meklēsim], [esiet], [ēdiet], [velciet], [pērciet], [sējums], [zeķķu], [nēģu], [sēņuot], [ceļļ], [svešums], [sēž], [senču], [slēžu], [atspeŕu] u. c.;

[vędękla], [męklętu], [Vęnta], [lęnām], [uzdęvums], [lęmums], [vęstule], [vęsture], [lędains], [tę̄rauc] tērauds, [sękuot] u. c.

Šaurā un platā patskaņa pozicionālais lietojums ir izskaidrojams ar asimilāciju mēles pacēluma pakāpes ziņā. Asimilācijas rezultātā rodas artikulācijas atvieglinājums.

Šauro patskani [e], [ē], kas ir priekšējās rindas vidēja pacēluma patskanis (šīs rindas patskaņus veido ar mēles vidējo daļu), nosaka priekšējās rindas patskaņi ar augstu vai vidēju mēles pacēlumu, t. i., [i], [ī], [e], [ē], divskaņi [ie], [ei] un līdzskaņi ar v i d ē j o artikulācijas centru, t. i., vidējie mēleņi [j], [ķ], [ģ], [ņ], [ļ] un divcentru līdzskaņi [š], [ž], [č], [ǯ], kā arī mīkstinātais [r]. Gatavojoties šo skaņu artikulēšanai, no diviem iespējamiem iepriekšējās vai tās pašas zilbes patskaņiem tiek lietots artikulācijas ziņā tuvākais, t. i., šaurais patskanis [e], [ē].

Ja mēles vidējās daļas pacēluma nākamajā zilbē nav (kā patskaņiem [a], [ā], [u], [ū]) vai tas ir zems (kā patskaņiem [ę], [ę̄]), tad iepriekšējās zilbes patskanis tiek veidots ar zemu mēles pacēlumu. Rodas platais patskanis [ę], [ę̄] kā artikulācijas ziņā tuvākais patskanis.

Šaurinātāja skaņa fonēmu [e], [ē] lietošanu ietekmē tikai tad, ja tā neatrodas tālāk par nākamo zilbi vai nākamās zilbes patskani, piem.: [ǯēš], [ǯēšam], [ǯēsiet], [lemj], [lemjam], [lemiet], bet [dęvuši], [cę̄lājs], [męklętājs]. Šaurinātāji patskaņi un divskaņi ietekmē fonēmu [e], [ē] lietošanu tad, ja

tie atrodas nākamajā zilbē; šaurinātāji līdzskaņi var būt gan tai pašā, gan nākamajā zilbē patskaņa priekšā.

Pozicionālie nosacījumi šaurā patskaņa [e], [ē] noteikšanā ir vienkāršāki — pietiek konstatēt vienu šaurinātāju skaņu (ne tālāk par nākamās zilbes patskani), lai pamatotu [e], [ē] lietojumu.

Platais patskanis [ę], [ę̄] lietojams tikai tad, ja neviena no sekojošām skaņām (līdz nākamās zilbes patskanim ieskaitot) nav šaurinātāja skaņa. Pēc vienas skaņas vien platā patskaņa lietojumu noteikt nevar.

Gadījumi, kad aiz *e*, *ē* neseko patskaņi un sekojošie līdzskaņi nav šaurinātājas skaņas, pakļauti nepozicionāliem nosacījumiem — šaurā patskaņa [e], [ē] vai platā patskaņa [ę], [ę̄] lietošanu tajos nosaka pēc vārda gramatiskās formas, piem.: [mest] un [męsc] mests, [met] un [męt], [telc] telts, [vęcs].

Nepozicionālie nosacījumi

Nepozicionālie nosacījumi [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā ir sarežģīti. Lai vieglāk būtu tajos orientēties, šķirsim divējādas šo nosacījumu grupas. Tās ir

1) nosacījumi, kas saistīti ar vārda cilmi un sastāvu;

2) nosacījumi, kas saistīti ar gramatiskām formām.

Nepozicionālie nosacījumi atkarībā no vārdu cilmes un sastāva ir šādi.

1. Internacionālos vārdos neatkarīgi no pozīcijas parasti lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [perspektīva], [termins], [terminš], [perpendikulārs], [vertikāls], [mērs], [dekāns], [plēnums], [serums], [medūza], [sezōna], [metropolitēns], [perōns], [biļetens], [pretendenc] pretendents, [interesenc] interesents, [violec] violets, [perfekti].

Internacionālu vārdu latviskajos piedēkļos lieto tādu pašu patskani kā attiecīgajā piedēklī latviskas cilmes vārdos, piem.: [diferencēt], [inscenēt], [realizēt], [diferencēju], [diferencēšana], [inscenējums]; [premętu], [debitętu], [realizętājs], [komentętājs], [debatęc] debatēts.

Nedaudzos internacionālos vārdos ar tautosillabisku skaņu kopu -er- vācu valodas ietekmē ir ieviesies platais patskanis [ę], piem., [koncęrc] koncerts, [nęrvs], [nęrvōs:] nervozs, [pęrsōna], [pęrsonāls], [pęrsonāš:] personāžs, [vęrps] verbs, [vęrbāls], tāpat arī īpašvārdos, piem., [Albęrc] Alberts, [Ęrna], [Hęrmanis], [Hęrta], [Robęrc] Roberts.

Krieviskas cilmes īpašvārdos ar skaņu kopu -er- lietojams šaurais patskanis, piem.: [Ščerba], [Perma], [Sverdlovska].

2. Atsevišķos vienzilbes vārdos (personu vietniekvārdos, apstākļa vārdos, partikulās, prievārdos, saikļos) lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [es], [mēs], [sen], [te], [jeb], [jel], [ne], [nē], [vēl], [bez], [pēc], [pret], [bet].

Uz vienzilbes lietvārdiem un citiem vienzilbes deklinējamiem vārdiem, kā arī uz vienzilbes verbu formām šis nosacījums neattiecas, jo tie par vienzilbes vārdiem kļuvuši sakarā ar gala zilbes patskaņu zudumu.

3. Atvasinājumos ar priedēkļiem *ne-, bez-, pēc-, pret-* priedēklī vienmēr ir šaurais patskanis [e], [ē], piem.: [nelaime], [besspēks], [pēcpuzdiena] pēcpusdiena, [pretspēks], [nevaru], [neręžu], [neręžētu], [neręžēc] neredzēts.

Īpaša uzmanība pievēršama šaurajam patskanim priedēklī ne- verbu formās, ja aiz priedēkļa seko zilbe ar [ę], [ē], sevišķi biežāk lietojamos vārdos. Šais gadījumos priedēklī bieži nevietā dzirdams platais patskanis.

4. Salikteņu pirmā daļa runājama tāpat kā attiecīgais vārds ārpus salikteņa, piem.: [sęcvidus] sētsvidus (sētas vidus), [Vęncpils] Ventspils (Ventas pils), [Zęmgale] (zemais gals), [zemkuopis], [vērclieta] vērtslieta, [lętticīks] lētticīgs.

Dažos vecos salikteņos tiek ievēroti pozicionālie nosacījumi, piem.: [svēdiena] svētdiena, [sezdiena] sestdiena, [vectētiņš].

5. Apstākļa vārdos, kas atvasināti no īpašības vārdiem un beidzas ar sufiksālo galotni *-i*, lieto plato patskani [ę], [ē], piem.: [ērti], [lēti], [rętti], [aptuvęni]. Šais formās *-i* aizstāj senāku *-ai*, kura priekšā nav bijis šaurinātāja līdzskaņa.

Apstākļa vārdā [velti] lietojams šaurais patskanis [e], jo apstākļa vārds nav atvasināts no īpašības vārda, bet ir radies no prepozicionāla savienojuma [par velti].

6. Galotnēs lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [egle], [egles], [eglēm], arī vārda beigās, piem.: [kavē], [nule].

7. Dažos atvasinājumos pamatvārdu ietekmē lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [pretuoties], [pretuošanās] — kā [pretī], bet [spēkuoties].

8. Īpašvārdos personu vārdos parasti lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [Ella], [Elza], [Helēna], [Meta], [Tekla], [Velga], [Velta], [Vera], [Veronika], [Zelma], [Zenta], bet [Jēkaps] Jēkabs.

Latviskas cilmes personu vārdos, kas ir sugas vārdu homonīmi, ievēro pozicionālos nosacījumus, piem.: [Gundēga], [Mētra], [Sēlga], [Vēsma].

Nepozicionālie nosacījumi atkarībā no gramatiskām formām aplūkojami atsevišķi lietvārdiem un darbības vārdiem.

Lietvārdu locījumu formās [e], [ē] un [ę], [ę̄] savstarpēji nemijas; vispārināta ir tā fonēma, kas pēc pozicionālajiem nosacījumiem ir locījumu vairumā.

1. I deklinācijas lietvārdos un vārdos, ko loka pēc I deklinācijas parauga, lieto plato patskani [ę], [ę̄], piem.: [mērs], [mēra], [mēri], [mēriem], [audękls], [tēls], [bērs], [cēls], [sęns], [vērc] vērts (īpašības vārds), [vęlc] velts (īpašības vārds), [apsēc] apsēts.

Vienskaitļa nominatīvā plato patskani [ę], [ę̄] noteicis galotnes -s priekšā zudušais patskanis [a], kura priekšā nav bijis šaurinātāja līdzskaņa; pārējos vienskaitļa locījumos un daudzskaitļa ģenitīvā, akuzatīvā, lokatīvā platais patskanis ir pozicionāli nosacīts. Daudzskaitļa nominatīvā un datīvā, kur pozīcija prasītu šauro patskani, platais patskanis ieviests pēc analoģijas ar citiem locījumiem.

2. VI deklinācijas lietvārdos lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [telc] telts, [teltis], [telšu].

Vienskaitļa nominatīvā un ģenitīvā šauro patskani ir noteicis galotnes -s priekšā zudušais šaurinātājs patskanis [i], pārējos vienskaitļa un daudzskaitļa locījumos šaurais patskanis ir pozicionāli nosacīts.

3. II deklinācijas lietvārdos ar [r] saknes beigās [r] priekšā visos vienskaitļa un daudzskaitļa locījumos lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [dienderis], [diendera], [dienderi], [dienderu], [dienderiem], [dienderus], [dienderuos]; [mēris], [mēra]; [skruoderis], [skruodera]; [teteris], [tetera].

Vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos šauro patskani nosaka [j] noteiktās mijas rezultātā radies mīkstinātais [r]. Pārējos vienskaitļa locījumos šauro patskani nosaka šaurinātāji patskaņi.

4. V deklinācijas lietvārdos ar [r] saknes beigās [r] priekšā daudzskaitļa ģenitīvā, tāpat kā citos locījumos, lieto šauro patskani [e], [ē], piem.: [atspere], [atsperu]; [šķēres], [šķēru]; [bēres], [bēru]; [iecere], [iecerū]; [pacere], [paceru]; [vāvere], [vāveru].

Šauro patskani daudzskaitļa ģenitīvā nosaka [j] noteiktās mijas rezultātā radies mīkstinātais [r].

Locījumus, kuros cietais [r] aizstāj mīkstinātu, var noteikt pēc tādiem II un V deklinācijas vārdiem, kas līdzskaņa [j] noteikto miju ir saglabājuši, piem., [vēzis], [vēža], [vēzi], [vēži]; [sēnes], [sēņu]. Īpaša uzmanība pievēršama šaurajam patskanim [r] priekšā V deklinācijas daudzskaitļa ģenitīvā. Šai formā kļūdās biežāk nekā II deklinācijas locījumu formās.

Nosacījumi, kas regulē šaurā un platā [e] lietošanu **darbības vārdos**, ir daudz sarežģītāki nekā nosacījumi, kas regulē šo skaņu lietošanu deklinācijā. Tas tāpēc, ka darbības vārdu formu sistēma ir daudz bagātāka par lietvārdu formu sistēmu. Darbības vārdu formās ļoti bieži mijas fonēmas [e], [ē] un [ę], [ę̄].

1. Šauro patskani [e], [ē] lieto nenoteiksmē I konjugācijas verbu saknē, piem.: [nest], [bērt], [pacelt], II un III konjugācijas verbu izskaņā -ēt, piem., [kavēt], [meklēt], [gribēt], [reʒēt], [sēdēt].

Šauro patskani nenoteiksmē nosaka aiz nenoteiksmes galotnes *-t* zudušais [i].

2. Šauro patskani [e], [ē] lieto I konjugācijas verbu īstenības izteiksmes vienkāršajā

pagātnē, piem.: [nessu], [svēru], [cēlām], [metām], [metāt].

3. Šauro patskani [e] lieto I konjugācijas verbos ar [r] saknes beigās [r] priekšā īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un no tagadnes celma veidotajās formās (vajadzības izteiksmes vienkāršajā tagadnē, atstāstījuma izteiksmes vienkāršajā tagadnē, darāmās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, ciešamās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, nelokāmajos divdabjos ar piedēkļiem *-am* un *-ot*), piem.: [sveru], [sver], [sveram], [sverat], [jāsver], [sveruot], [sverams], [sveram], [sveruos], [sveras].

Šauro patskani šais formās nosaka mīkstinātais [r], kas, tāpat kā lietvārdos, radies [j] noteiktās mijas rezultātā.

Formas, kurās cietais [r] aizstāj mīkstinātu [r], var noteikt pēc tādiem I konjugācijas verbiem, kas līdzskaņa [j] noteikto miju ir saglabājuši, piem.: [ʒēšu], [ʒēš], [ʒēšam].

Mīkstinātā [r] nosacīts šaurais patskanis [e] verbu formās ir sevišķi jāiegaumē. Šais gadījumos ir daudz vairāk kļūdu nekā mīkstinātā [r] nosacītā šaurā patskaņa lietošanā lietvārdos. Tas tāpēc, ka ir diezgan daudz pirmatnīgu šīs grupas verbu, kas var būt gan tieši, gan atgriezeniski, piem.: [vērt], [vērties], un bez tam daudz ar priedēkļiem atvasinātu verbu, piem.: [ussvērt] uzsvērt, [apsvērt], [nuosvērt], [nuosvērties], [paʒerties], [pieķerties], pie tam šie vārdi tiek samērā bieži lietoti. Turklāt nepozicionāli nosacīts šaurā patskaņa lietojums izpaužas veselā formu sistēmā (tagadnē un no tagadnes celma veidotajās formās). Tiem, kuru runā un apziņā vairs nav mīkstinātā [r], ir nopietni jāseko, lai nepakļautos tendencei lietot šais gadījumos plato patskani, kā to prasītu pozīcija.

4. Plato patskani [ę], [ę̄] lieto I un III konjugācijas verbu īstenības izteiksmes tagadnes 3. personā, piem.: [ņęm], [męt], [vęd], [ę̄d], [tęk], [rę̄ʒ], [drębt]. Plato patskani šais formās nosaka vārda beigās zudušais patskanis [a], kura priekšā nav bijis šaurinātāja līdzskaņa. Atgriezeniskajos verbos šis [a] vēl saglabājies, piem.: [cępas], [iedęgas], [sę̄ʒas].

Aplūkotie nepozicionālie fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumi ir nevis vienīgie, bet biežāk izmantojamie. Atsevišķos gadījumos var būt nepieciešamība tiem pievienot vēl citus nosacījumus.

Svārstīgie gadījumi fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā

Vairākos gadījumos [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā vērojamas svārstības.[1] Vienos un tais pašos vārdos un vārdu formās daļa literārās valodas runātāju lieto šauro patskani [e], [ē], daļa — plato patskani [ę], [ę̄]. Svārstību pamats ir izrunas atšķirības dialektos un izloksnēs. Literārās valodas norma vēl nav pilnīgi nostabilizējusies. Atzīstot divējādu izrunu pašreizējā valodas attīstības posmā, tomēr ir jādomā par izrunas unificēšanu nākotnē un jāizvirza vēlamais variants. Regulējot [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanu, būtu jāvairās no visāda veida izņēmumiem un, kur vien iespējams, jārespektē pozicionālie nosacījumi un tie nepozicionālie nosacījumi, kas guvuši morfoloģisku vispārinājumu. Izvirzot vēlamo variantu, jābalstās uz valodas attīstības tendencēm, jāvairās kultivēt atmirstošus izrunas variantus.

Vispirms aplūkosim svārstības dažās verbu grupās.

Svārstības [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā ir īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un no tagadnes celma veidotajās formās III konjugācijas 2. grupas verbos, kas sākotnēji ir bijuši i-celmi. Izlokšņu vairumā lieto formas ar šauro patskani [e], [ē], ko savā laikā noteicis celma patskanis [i], piem.: *redzim, redzit, peldim, sēdim, vēlim.*[2] Literārajā valodā i-celmi ir jau atmiruši,[3] bet celma patskaņa noteiktais šaurais patskanis [e], [ē] ir saglabājies. Nedaudzās izloksnēs (galvenokārt Kurzemē un Zemgalē) sastopamas

[1] Sk. *Laua A.* Par dažām svārstībām šaurā un platā e, ē lietošanā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. — R., 1967. — 60. sēj. — 115.—126. lpp.

Jautājums pētīts, izmantojot Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta izlokšņu materiālus, kas vākti no 1953. līdz 1960. gadam un dod ziņas par 99 lejzemnieku izloksnēm.

[2] Sk. *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. — R., 1951. — 632. §. — 796. lpp.

[3] Turpat, 629. §. — 791. lpp.

jauninātas formas ar plato patskani [ę], [ę̄], kas ir pozīcijas nosacīts, piem.: [vę̄lam], [pę̧ldam], [drębam], [dęram], [cęram]. Šaurā patskaņa lietošanu literārajā valodā balsta izlokšņu formas ar seno i-celmu paliekām, platā patskaņa lietošanu — izloksnes, kurās uzvarējušas jauninātās formas.

Senajos i-celmos varētu pieļaut šauro patskani [e], [ē], jo to lieto izlokšņu vairumā, taču ieteicamākas ir formas ar plato patskani [ę], [ę̄], jo platā patskaņa lietošana šais verbos ir pozicionāli nosacīta. Līdz ar to šie vārdi tiktu pielīdzināti senajam i-celmu verbam [reʒēt], kas jau pilnīgi iekļāvies o-celma verbu sistēmā un literārajā valodā īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes personu formās tiek runāts ar plato patskani.[1] Tāpēc par vēlamākām atzīstamas formas ar plato patskani, piem.: [vę̄lu], [vę̄l], [vę̄lam], [vę̄lat], [vę̄lams], [vę̄luot], [vę̄las], [dęr], [nedęr], [nuodęr], [pęld], [dręb].

Sarežģīts ir īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes formu jautājums tiem III konjugācijas verbiem ar patskani [e] saknē, kuri sākotnēji ir bijuši II konjugācijas verbi. Daļa no šiem verbiem, piem., [pelnīt], iekļāvušies III konjugācijā, daļā verbu, piem., [mērīt], [pētīt], [vēstīt], vēl vērojamas svārstības.[2] Tā kā tie ir III konjugācijas verbi, tad tagadnes formās, atskaitot vienskaitļa 2. personu, tiem vajadzētu būt pozicionāli nosacītam platajam patskanim [ę], [ę̄], piem.: [pę̧lnu], [pę̧lna], [mę̧ru], [mę̧ra], [pę̧tu], [pę̧ta], bet ļoti bieži tiek runāts šaurais patskanis [e], [ē].[3] Tomēr valodā jau saskatāma tendence lietot šais formās plato patskani. Atbalstāmas formas ar plato patskani, jo šai gadījumā lietošanas nosacījumi ir vienkāršāki un variants ar plato patskani saskan ar šo formu attīstības perspektīvu. Akadēmiskā gramatika par normu izvirza formas ar šauro patskani.[4]

Deklinācijā svārstības [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā ir VI deklinācijas lietvārdos, kuriem daudzskaitļa ģenitīvā nav līdzskaņu mijas, piem., *debesu, dzelzu, Cēsu*. Latviešu lingvistikā tradīcija šais formās prasa lietot plato patskani. Tāds ir arī akadēmiskās gramatikas viedoklis.[5] Praksē šais

[1] Sal. Mllvg, 1. sēj., 84. §, 46. lpp.
[2] Sk. turpat, 676., 679., 680. lpp.
[3] Sk. turpat, 1. sēj., 680. lpp.
[4] Sk. turpat, 45. lpp.
[5] Sk. turpat, 1. sēj., 47. lpp.

gadījumos ļoti bieži tiek lietots šaurais patskanis, īpaši formā *debesu*, kur platā patskaņa lietojumu ir gadījies dzirdēt vienīgi tādu cilvēku izrunā, kuri šīs formas apzināti iemācījušies, piem., aktieri. Platā patskaņa lietošana šeit ir pozicionāli nosacīta, šaurā patskaņa lietošana — nepozicionāli nosacīta.

Platā patskaņa [ę], [ē] lietojums aplūkojamās formās ir izņēmums no vispārīgās regulas, ka lietvārdu locījumu formās tiek lietots tāds patskanis, kādu prasa pozīcija locījumu vairumā, piem., [dēļi], [dēļiem] kā [dēļs], [dēļa] utt. Patskaņa [e] lietošana VI deklinācijas lietvārdos, kam daudzskaitļa ģenitīvā nav līdzskaņu mijas, būtu pielīdzināma [e] lietošanai pārējos VI deklinācijas lietvārdos, kur līdzskaņu mijas dēļ daudzskaitļa ģenitīvā ir pozicionāli nosacīts šaurais patskanis, piem., [telšu]. Līdz ar to VI deklinācijas lietvārdi būtu iekļauti tai pašā šaurā un platā patskaņa lietošanas nosacījumu sistēmā, kāda ir visās pārējās deklinācijās. Tradicionālo platā patskaņa lietojumu varētu pieļaut kā fakultatīvu izrunas variantu.

Svārstības [e] un [ę] lietošanā vērojamas apstākļa vārdos *sen, senāk*, īpašības vārdā *sens* un atvasinājumos *senatne, senatnīgs*.[1] Šo vārdu izrunā viena tendence ir apstākļa vārda pārāko pakāpi *senāk* un atvasinājumus *senatne* un *senatnīgs* pakļaut mūsdienu valodas pozicionālajiem nosacījumiem un runāt ar [ę], otra tendence — neatkarīgi no pozīcijas runāt tos ar [e] kā vārdā *sen*. Izloksnēs pārsvarā ir šaurais patskanis [e] visā minētajā vārdu virknē.

Vārdā [sen] par normu uzskatāms šaurais patskanis [e]. Tāds pats patskanis lietojams arī pārākajā pakāpē [senāk], kaut gan pozīcija te prasa plato patskani. Šaurā patskaņa lietošanu balsta vairākums izlokšņu un arī vārds [pēcāk], kurā, tāpat kā vārdā [pēc], tiek lietots šaurais patskanis.

Īpašības vārds *sens* runājams ar plato patskani [ę]. Tas atbilst regulai, ka vārdos, kurus loka pēc I deklinācijas parauga, visos locījumos tiek lietots platais patskanis, piem., vārdos [dēļs], [tēļs], [cēļs], [vēļs]. Arī akadēmiskā gramatika īpašības vārdā [sęns] prasa lietot plato

[1] Sk. arī *Graudiņa M.* Par adverbu sen un senāk un adjektīva sens izrunu // Latviešu valodas kultūras jautājumi. — R., 1976. — 12. laidiens. — 134.—137. lpp.

patskani.[1] Tāpat platais patskanis [ę] lietojams atvasinājumos [sęnatne], [sęnatnīgs], kur to prasa arī pozīcija.

Līdzīgas svārstības [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā vērojamas dažos atvasinājumos, īpaši ar izskaņām *-aine*, *-ains*, -aina, *-ājs, -ēns*. Lielākā daļa runātāju saknē saglabā to patskani, kas ir pamatvārdā, piem.: [eglaine], [eglājs] tāpat kā [egle], [svelmains], [svelmaina] tāpat kā [svelme], [brūklenājs] — kā [brūklenes], [avenājs] — kā [avenes], [vērsēns] — kā [vērsis], [telēns] — kā [teļš], bet otra daļa runātāju ievēro pozicionālos nosacījumus, piem., [ęglaine], [ęglājs], [svęlmains], [svęlmaina], [brūklęnājs], [avęnājs], [vęrsēns], [tęlēns]. Par pareiziem atzīstami abi varianti.[2]

Piezīmes par fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas normu un pareizrunas apgūšanu

Mācot un mācoties [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas normas, pozicionālie nosacījumi jāšķir no nepozicionālajiem nosacījumiem.

Mācot pozicionālos nosacījumus un ilustrējot tos ar piemēriem, jāpievēršas tādiem vārdiem un vārdu formām, kurās mēdz kļūdīties. Piemēram, dažās vidus dialekta izloksnēs verbos ar izskaņu *-ināt(ies)* pretēji pozicionālajiem nosacījumiem tiek lietots platais patskanis [ę], [ę̄]. Mācot pozicionālos nosacījumus šādu izlokšņu pārstāvjiem, jāizceļ verbi ar izskaņu *-ināt(ies)*, piem., [secināt], [deʒināt], [mēģināt].

Nepozicionālie nosacījumi jāmāca ar izvēli un mērķtiecīgi. Lielais nosacījumu skaits apgrūtina to apgūšanu, tāpēc jāizvēlas galvenokārt tie nosacījumi, kuru izmantošanā runātāji kļūdās. Nepozicionālo nosacījumu mācīšanā vajadzīga *diferencēta pieeja* atkarībā no izloksnes, uz kuras pamata ir apgūta literārā valoda. Tā, mācot verbu formu nepozicionālos nosacījumus apvidū, kur nenoteiksmē [e], [ē] vietā lieto [ę], [ę̄], jāizceļ nosacījums par šaurā patskaņa lietošanu nenoteiksmē, piem., [spēt], [auklēt], [cerēt].

Fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā var būt d i v ē j ā d a s k ļ ū d a s:

[1] Sk. Mllvg, 1. sēj., 46. lpp.
[2] Sk. turpat, 45.—47. lpp.

1) fonēmu artikulācija ir pareiza, bet netiek ievērotas šo fonēmu lietošanas normas;

2) nepareizi tiek artikulētas pašas fonēmas.

Kļūdu cēlonis parasti ir nepietiekami pārvarēta izloksne. Kļūdas atspoguļo dzimtās izloksnes likumības [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā. Runātāji kļūdās tais gadījumos, kad kāda vārda vai formas izruna izloksnē atšķiras no atbilstošās vārda vai formas izrunas literārajā valodā. Lai novērstu kļūdas, jāapzinās izloksnes īpatnības [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā. Izloksnes īpatnības prasa diferencētu pieeju ikvienā konkrētā gadījumā.

Ja runātājs kļūdās tikai fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumu ievērošanā, tad vispirms teorētiski jāapgūst attiecīgie nosacījumi un pēc tam jāiemācās tos praktiski izmantot.

Kļūdas, kas rodas tāpēc, ka runātājs fonēmas [e], [ē] vai [ę], [ę̄] neprot pareizi artikulēt, ir daudz grūtāk novēršamas. Šai gadījumā vispirms ir jāiemācās, kā attiecīgās fonēmas artikulējamas. Artikulācija jāapgūst tik pilnīgi, ka tā norit automātiski un runātājam nav jābaiļojas par tās pareizumu. Tālākais uzdevums ir apgūt [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumus.

Pareiza šaurā un platā patskaņa artikulācija un lietošana jānostiprina ar sistemātiskiem fonētiskiem vingrinājumiem.

Vingrinājumu paraugi[1]

[e], [ē]

1. [vedējs], [sējējs], [lējējs], [smēlējs], [pēdējais]; [dvēsele], [zemene], [seģene], [kamene], [vēʒele]; [sēdeklis], [vēdeklis], [kavēklis].

[1] Lai dotu iespēju vingrināties pareizā intonāciju lietošanā, vingrinājumu tekstos tās norādītas pēc *K. Mīlenbaha* un *J. Endzelīna* Latviešu valodas vārdnīcas. Atšķirībā no vārdnīcas intonācija nav norādīta visās garajās zilbēs, bet tikai saknes zilbēs un priedēkļos. Ja intonācija vārdnīcā nav dota, tā noteikta vai nu pēc citiem vārdnīcā atrodamiem tās pašas saknes vārdiem, vai arī pēc izrunas vidus dialekta triju intonāciju apgabalā. Salikteņu intonācija, ja tie vārdnīcā nav atrodami, noteikta katram komponentam atsevišķi.

2. [ceÎt], [veÎt], [smeÎt], [bērt], [svèrt]; [skanēt], [slîdēt], [spîdēt], [cerēt], [derēt], [tecēt], [sêdēt], [vēlēt], [vērtēt].

3. [nemet drēbes zemē!]

4. [mēs ķêrām, cepām un êdām nēģus.]

5. [mēnes: uzlèca ùn pacêlās debesīs.]

6. [spècīgās egles, apses ùn priēdes šàlc vējā.]

7. [celiņš veda ʒiļāk mežā.]

8. [žigli darba rìkus tveŕam,
mājas dùrvis vaļā veŕam,
rîta gàisu màlkiem ʒeŕam,
raītus suôļus tâlāk speŕam,
katru darbu ķeŕtin ķeŕam.]

9. [kad zibens spèŕ, es tveŕu lakatu ùn stèiʒuos mājā, àizveŕu luôgus. drīz liētus pèŕ kâ àr pàtagām, tīrumus ķeŕ spiŕʒinuošas làses. liētus atsvèŕ arāja pūles pavasarī ùn rudenī pìebèŕ apcìrkņus àr graûdiem.]

[ę], [ē]

1. [zēns nęs vęctēvam vèstuli.]

2. [klajumā rędʒamas vęccas ēķas.]

3. [bèrni slidinās pa ęzęra lędu.]

4. [sęnatnē Zèmgales līʒęnumu klâja lędus sęga.]

5. [vēsa vēsma vèlk nùo luôga.]

6. [rakstu pàr Veñcpìls vèsturi.]

7. [lēmumā uzdęvums sękuo uzdęvumam.]

8. [tēņs àr vęcākuo dēlu bràuca uz pìlsētu.]

9. [zēni bija ģērbušies pęlēkuos uzvaĪkuos.]

10. [vēsas ùn ʒęstras bija tēvam vèstules nùo vędęklas ùn vęcākā dēla.]

[e], [ē] un [ę], [ē]

1. [sējējs bèŕ sētuvē sēklu.]

2. [pēc svętkiem ne'kùo vêl nęsam lēmuši.]

3. [vēlu sezdìenas pēcpuzdìenā sacēlās vētra.]

4. [vęcā sēta vējā žēli čīkstēja.]

5. [egles męt uz ceļa męĪnas ēnas.]

6. [zēni sêž cèļmalā ùn vēruo bràucējus.]

7. [rudenī bę̄rzi ìr ʒę̨l̂tęni.]
8. [lę̂zę̨nuo ę̨zę̨ra krastu seʒa pę̄rnā zâle.]
9. [nereʒu ne'viêna vęcāka cìlvę̄ka.]
10. [ę̄nas, sę̄ras; ę̄nu vaĪstība, sę̄ru ziņa; egles, bēres; egļu zari, bèru dìena.]

FONĒMAS [O], [Ō] UN [UO]

Kā aizgūtās fonēmas tās valodas praksē nav pietiekami nostabilizējušās, atsevišķos gadījumos vērojama to aizstāšana ar divskani [uo], pat lietošana divskaņa vietā. Visu to veicina vienādais grafiskais apzīmējums — burts *o* trim dažādām fonēmām un galvenais — nav plašāku teorētisku pētījumu par vēlamo pareizrunas normu sistēmu. Visi līdzšinējie pētījumi balstās uz vērojumiem valodas praksē un aptaujas rezultātiem (1960. g.)[1].

Fonēmu [o], [ō] kvantitāte nav tik spilgti izteikta kā latviskas cilmes fonēmām, nav vārdu, kas atšķirtos tikai ar īsu vai garu [o]. Tomēr divējāda šo skaņu kvantitāte ir apzināta, piem., [opāls], [ōpera], [futbōls], [karbōls]. Attīstības process ir bijis tāds, ka vecos aizguvumos [ō] aizstāts ar [uo], piem., [uodere], [ruoze], arī dažos jaunākos aizguvumos, piem., [muode], [tuonis], [vaguons], un tādos vārdos nekādu svārstību starp monoftongu un diftongu nav. Taču ir arī tādi vārdi, kurus runā gan ar [ō], gan ar [uo], īpaši, ja monoftongi un diftongi atrodas vārda beigu daļā, piem., [balkōns] un [balkuons], [rajōns] — [rajuons]. Gadās arī tā, ka nostabilizējusies izruna ar [uo], vārdam kļūstot neaktīvam, atgriežas pie sākotnējās izrunas ar [ō]. Tā notiek ar vārdu *barons*. Vērojami arī gadījumi, kad gaidāmā [ō], [o] vietā lieto [uo], piem., vārdos [metōde], [direktōrs], [novembris].

Galvenās svārstības tomēr ir vārdos, kuros iespējams vienīgi monoftongs, kam vajadzētu būt vai nu īsam, vai

[1] Pareizrakstības komisijas atzinumi par pareizrunu // Latviešu valodas kultūras jautājumi. — R., 1970. — 6. laidiens. — 169.—174. lpp.; Pareizrakstības komisijas atzinumi par burta o lasījumu // Latviešu valodas kultūras jautājumi. — R., 1985. — 21. laidiens. — 116.—120. lpp.

garam, kā tas mēdz būt latviešu valodā, bet runātāji lieto gan [o], gan [ō], nesajūtot vienu vai otru izrunu kā nepareizu, piem., [loģika] — [lōģika], [kontrole] — [kontrōle].[1]

ZA sagatavotā Pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca (pirmā latviešu leksikogrāfijā) ir autoritatīvs avots, pēc kura apzināti var regulēt pareizrunu un vērtēt arī pašu avotu.

Neregulārais burta o lasījums svešvārdos negatīvi ietekmē arī o lasījumu vārdos, kas nav svešvārdi. Gadās, ka divskaņa [uo] vietā lieto monoftongu, piem., vārdos [uomulība] un [uomulīks] omulīgs, kas atvasināti no pilnīgi asimilēta aizguvuma [uoma]. Sevišķu uzmanību prasa latviski īpašvārdi vietu nosaukumi ar diftongu [uo], piem., [Aluoja], [Gruostuona], [Maduona], [Cuode], [Bruocēņi], [Uokte], [Ruoja], [Puope], [Tuosmare], īpaši tad, ja runātājam vieta nav zināma.

Dažas novirzes dialekta ietekmē

Daudzās augšzemnieku izloksnēs noteiktā pozīcijā priekšējās rindas patskaņa [i] vietā lieto vidējās rindas patskani [y], kas atgādina krievu ы. Literārajā valodā lietojams vienīgi priekšējās rindas patskanis [i], piem., vārdos [likums], [tikums], [vilks], [miza], [cilāt].

Tāpat jāvairās no Vidzemes sēliskajām izloksnēm raksturīgās [a] pārskaņas priekšējās rindas patskaņu priekšā, piem., vārdos [sacīt], [mācīt], [klasse], [valdība], [labība]. Pārskaņojot patskani [a], tas tiek artikulēts ar lielāku vai mazāku priekšējās rindas patskaņu pieskaņu.

Fonēmu kvantitāte konjugācijā

Latviešu valodas vokālismam ir raksturīga kvantitāte kā fonemātisks līdzeklis. Garās un īsās patskaņu fonēmas diferencē gan vārdu leksiskās, gan gramatiskās nozīmes,

[1] Līdzīgas svārstības izrunā vērojamas internacionālos vārdos ar citiem patskaņiem, piem., [radiō] — [rādiō], [kinō] — [kīnō], bet te pareizo skaņu norāda pareizrakstība.

piem., [sakka] un [sāka], [uppe] un [upē]. Garo un īso patskaņu lietošana leksisko nozīmju šķiršanai nekādas grūtības latviešu valodas pārstāvjiem nesagādā, tāpat nav grūtību garo un īso patskaņu lietošanā deklinācijā, bet bieži gadās kļūdas konjugācijā.

Visbiežāk runātāji kļūdās atgriezenisko darbības vārdu īstenības izteiksmes tagadnes 3. personas galotnēs, kurās var būt gan īss patskanis (galotnē -as), gan garš (galotnē -ās).

I konjugācijas darbības vārdi beidzas ar -as, piem.: [sākas], [liekas], [jūtas], [ceļas], [muostas];

II konjugācijas darbības vārdi beidzas ar -as, piem.: [gatavuojas];

III konjugācijas 1. grupas darbības vārdi beidzas ar -ās, piem.: [gadās], [samierinās];

III konjugācijas 2. grupas vārdi beidzas ar -as, piem.: [kaunas], [turas].

Dažādu galotņu pastāvēšana vienās un tais pašās formās ir par cēloni tam, ka šīs galotnes bieži tiek savstarpēji jauktas.

Biežāk vispārina garo galotni. Tas laikam tāpēc, ka 1. un 2. personas galotnes atgriezeniskajiem darbības vārdiem īstenības izteiksmes tagadnē beidzas ar garu zilbi: -os, -ies, -amies (-āmies), -aties (-āties). Tur, kur vienās un tais pašās formās kvantitatīvi atšķirīgu galotņu nav, piem., pagātnes formās, nav arī vērojama galotņu kvantitātes jaukšana. Galotņu -as un -ās pareiza lietošana darbības vārdu tagadnes formās ir viens no grūtākajiem latviešu ortoēpijas jautājumiem, un tam pievēršama īpaša uzmanība.

Otra bieži izplatīta pareizrunas kļūda ir garuma saīsināšana III konjugācijas 1. grupas darbības vārdu īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa 1. un 2. personā. Galotņu -ām(ies), -āt(ies) vietā, piem., vārdos [skatām(ies), [skatāt(ies)], tiek lietotas galotnes ar [a]; tāpat arī nelokāmajā divdabī, kas formas ziņā saskan ar daudzskaitļa 1. personu, piem., [skatām(ies)], un ciešamās kārtas tagadnes lokāmajā divdabī, piem., [skatāms], piedēkļa patskanis [ā] bieži tiek saīsināts. Šīs kļūdas izskaidrojamas ar tendenci III konjugācijas 1. grupas darbības vārdus pielīdzināt pārējiem darbības vārdiem, kam īstenības izteiksmes tagadnes

daudzskaitļa 1. un 2. personā ir galotnes ar īsu patskani [a]: -am(ies) un -at(ies).

Tā īss patskanis ir I konjugācijas darbības vārdu galotnēs, piem., [ceļam(ies)], [ceļat(ies)];

II konjugācijas darbības vārdu galotnēs, piem., [gatavojam(ies)], [gatavojat(ies)];

III konjugācijas 2. grupas darbības vārdu galotnēs, piem., [pęldam(ies)], [pęldat(ies)].

Kļūdas izpausme īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa 1. un 2. personas galotnēs ir vienpusīga — garās galotnes bieži saīsina, bet īsās reti kad pagarina. Tāpēc šī kļūda vieglāk novēršama.

Trešā visvairāk izplatītā pareizrunas kļūda ir garo patskaņu [ā], [ē], [ī], [ū] saīsināšana II un III konjugācijas darbības vārdu formās [j] priekšā, t. i., II konjugācijas īstenības izteiksmes tagadnē un pagātnē, no pagātnes celma atvasinātajā darāmās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī un no šī celma atvasinātajos lietvārdos, piem.:

[jautāju],	[jautājis],	[jautājums],
[kavēju],	[kavējis],	[kavējums],
[pētīju],	[pētījis],	[pētījums],
[dabūju],	[dabūjis],	

tāpat arī III konjugācijas pagātnē un atvasinājumos, piem.:

[salīʒināju],	[salīʒinājis],	[salīʒinājums],
[tecēju],	[tecējis],	[tecējums],
[gadījās],	[gadījies],	[gadījums].

Šī kļūda izskaidrojama ar izloksnēs bieži sastopamo parādību garos patskaņus [j] priekšā saīsināt.

KONSONANTISMS

No pareizrunas viedokļa vispirms prasāma pareiza fonēmu galveno variantu lietošana. Šai ziņā sevišķi jāpievēršas vidējiem mēleņiem [ķ], [ģ], [ņ], [ļ]. Daudzās augšzemnieku izloksnēs šo fonēmu nav, to vietā parasti lieto palatalizētus līdzskaņus [ḱ], [ǵ], [ń], [ĺ]. Augšzemnieku

dialekta pārstāvjiem ir īpaši jāvingrinās, lai iemācītos artikulēt vidējos mēleņus. Vispirms jāapgūst šo skaņu artikulācija, pēc tam ar fonētiskiem vingrinājumiem tā jānostiprina, lai artikulācija noritētu automātiski.

Vingrinājumu paraugi

1. [Ģìrta dȁrziņā aûg puķķes ùn ķiȓši.]
2. [ģeolōks nùoņę̀m ìežu paraũgus.]
3. [šķĩvī bija šķiņķa šķèles.]
4. [kaķķis šķũnī nùoķêra peli.]
5. [neņaũdi, Ņuri, neņem̂šu klèpī.]
6. [viņi ņę̀m deviņus kliņģeŕus.]
7. [Ļena ìr ļùoti liēla uppe.]
8. [pa laũku laũkiem zaķķis àizļiñkā.]
9. [šķèrsām ceļam bija sakraũtas ķiēģeļu grę̀das.]
10. [pāri laîzdamās, pèkšņi ìeķȅrcās vārna. mazais Uģis sabijies àizsskrèja šķę̀rsām pāri lîdumam, kùr pušķiem vêl ziêdēja laũku puķķes. mežmalā cìrtēji kùokus gâza blāķuos. daži egles bluķķi bija jav aptę̀sti, citti saskaĺdīti šķilās; pār tùo šķaûtnēm tecēja sveķķu piles. Uģis mēģināja tās saķert, bet pìrksti ìeķêrās kâ ķitē. Uģis atrâva mazuo rùoķeli nuôst.]

Uzmanība jāpievērš arī pareizai s e k u n d ā r o v a r i a n t u l i e t o š a n a i. Fonēmas [n] sekundārā varianta [ŋ] lietošanā bieži ir grūtības augšzemnieku dialekta pārstāvjiem, jo šai dialektā minētās skaņas nav. Lai nekļūdītos šīs skaņas lietošanā, jāzina tās artikulācija un pozīcija, kurā tā lietojama.

Vingrinājumu paraugi

1. [nevèlc pìeri kruŋ̃kās!]
2. [Jaŋ̃ka sit buŋ̃gas.]
3. [sliŋ̃kais Miŋ̃ka siĺdās saũlē.]
4. [aŋ̃gļu valuodas koŋ̃kursā uzvarēja Iŋ̃ga.]
5. [Aŋ̃glijā runā aŋ̃gliski.]

Plaši izplatītus sekundārus variantus veido gari un pusgari nebalsīgie troksneņi starp uzsvērtu un neuzsvērtu īsu patskani. Rodas īpatnējas, latviešu literārajai valodai raksturīgas slēgtas zilbes, piem.: [rat-ti], [cep-pu-re]. Augšzemnieku dialektā šādā pozīcijā nebalsīgie troksneņi ir īsi un zilbe — vaļēja. Literārajā valodā no šādas izrunas jāvairās.

Vingrinājumu paraugi

1. [vaŕa ratti,
gaŕi, platti,
rattu ratiem gaŕām tràuc:
rìbẹ̄dami,
ripuodami
rit:eņi cic cittam sàuc:
tik pa takku
blakku, blakku!
žvikku žvakku! žvikku žvakku.]

(*V. Plūdonis*)

2. [platta, platta daža lappa.]
3. [gàr paššu māju tęk uppe Missa.]
4. [vissi sakka : žiļa akka.]
5. [uz takkas kritta lappas.]
6. [Ritta, Vitta un Zitta nessa puķķes.]
7. [kaķķis sit àr ķeppu.]

Latviešu valodā sastopami arī gari skaneņi.

Vingrinājumu paraugi

1. [Añnai kañnā meĪlenes.]
2. [NeĪlijai skaīstas kreĪles.]
3. [Añna ķeñmē leĪlei mattus.]

Pareiza fonēmu un to variantu artikulācija ir literārās izrunas pamats, bet runas plūsmā fonēmas ir pakļautas pozicionālām pārmaiņām. Arī to ievērošana ir obligāta literārās izrunas prasība.

Asimilācija balsīguma ziņā literārās valodas runātājiem parasti grūtības nesagādā. Latviešu literārajā valodā balsīgie troksneņi vārda beigās b a l s ī g u m u s a g l a b ā. Tas sevišķi jāievēro augšzemnieku dialekta pārstāvjiem, jo šai dialektā balsīgie līdzskaņi vārda beigās kļūst nebalsīgi. Tāpēc nepieciešami fonētiski vingrinājumi, lai atradinātos vārda beigās balsīgos troksneņus aizstāt ar nebalsīgajiem troksneņiem.

Vingrinājumu paraugi

1. [viņi sêž ùn spriêž, ùn laĩku šķiêž.]
2. [kas tùr tâ zib un miĝ?]
3. [tas nàu neʒ daũʒ, neʒ maz.]
4. [vajag nākt tad, kad lùʒ!]
5. [tâtad šùoreĩz vài ne'kad.]

Vārda beigās dažās augšzemnieku izloksnēs neasimilē viencentra spraudzeni [s] divcentru spraudzenim [š], [ž]. Literārajā valodā šāda asimilācija ir obligāta, piem., vārdos [tumš:] tumšs, [plīstuoš:] plīstošs, [meš:] mežs.

[v] un [j] vokalizācija, tāpat pozicionāla afrikātas rašanās no [t] un [s], no [d] un [s] parasti ir apgūta, piem., vārdos [cic] cits, [gac] gads. Daudzās latviešu valodas izloksnēs afrikātu [c] galotnes [s] vietā lieto aiz līdzskaņa [n], retāk aiz [l]. Literārajā valodā pieļaujama vienīgi izruna bez afrikātas, piem.: [ūdens], [rudens], [zibens], [akmens], [suns], [liels]. Tāpat nedrīkst lietot afrikātu [č] galotnes [š] vietā aiz līdzskaņa [ņ], piem., vārdos [viņš], [maziņš], [ratiņš].

Savdabīga asimilācija ir p a l a t a l i z ā c i j a, kas izpaužas mēles vidējās daļas papildartikulācijā. Ja līdzskanim seko kāds priekšējās rindas patskanis, ko artikulē, paceļot mēles vidējo daļu pret cietajām aukslējām, tad, sagatavojoties šāda patskaņa artikulēšanai, mēles vidējā daļa jau iepriekšējā līdzskaņa artikulācijas laikā nedaudz tiek pacelta cieto aukslēju virzienā. Šāds mēles vidējās daļas papildpacēlums piešķir līdzskanim īpatnēju — gaišāku nokrāsu, ko uztver par līdzskaņa mīkstinājumu. Priekšējās

rindas patskaņu priekšā var mīkstināt visus cietos līdzskaņus, t. i., priekšējos un pakaļējos mēleņus, kā arī lūpeņus. Mīkstos līdzskaņus, t. i., vidējos mēleņus, mīkstināt nav iespējams, jo tie jau pēc dabas ir mīksti. Mīkstinātus līdzskaņus, ievērojot papildartikulācijas vietu, sauc par palatalizētiem (mīkstos līdzskaņus — par palatāliem). Ja cietam līdzskanim seko pakaļējās vai vidējās rindas patskanis, mēles vidējās daļas papildartikulācijas, t. i., palatalizācijas, nav.

Palatalizācija ir raksturīga krievu un lietuviešu valodai. Latviešu literārajā valodā palatalizācija ir tik niecīga, ka tai nav praktiskas nozīmes. Priekšējās rindas patskaņu priekšā līdzskaņi ir gandrīz tikpat cieti kā pakaļējās vai vidējās rindas patskaņu priekšā, piem., [puttas] un [pīle], [labi] un [likt], [kur] un [kinō].

Latviešu valodas dialektos palatalizācija ir plaši izplatīta, īpaši augšzemnieku dialektā. Tās pārnešana literārajā valodā ir viena no spilgtākajām augšzemnieku izrunas kļūdām. Lai to novērstu, jācenšas visus līdzskaņus runāt cieti, jāatradinās no mēles vidējās daļas papildartikulācijas priekšējās rindas patskaņu priekšā. Palatalizācijas novēršana prasa lielu uzmanību un daudz pūļu. Nenovērsta tā ir ļoti traucējoša, jo palatalizācijas pozīcija vārdos ir bieži sastopama.

Vingrinājumu paraugi

1. [liêtus lija vissu dìenu.]
2. [liêtus līst liēlām, slìpām pilēm.]
3. [ûdens līmenis lęnām ceļas.]
4. [lęni liduo divi liēli putni.]
5. [diĪtin dila mēnestiņš.]
6. [liptin lippa liēpu lappa.]

Ātrā runā vērojama konsonantisku zilbju pārvēršana vokāliskās zilbēs. To panāk ar patskaņa [i] iespraudumu starp skaneni un sekojošo troksneni [s], piem., vārdi [kak:ļs], [put:ņs], [nik:ņs], [kat:ŗs] tiek runāti [kaklis], [putnis], [niknis], [katris]. Rūpīgā izrunā zilbiskie skaneņi saglabājami.

Literārā runā jāievēro arī vēsturiskās fonēmu pārmaiņas. Visbiežāk ir kļūdas sakarā ar vēsturisko līdzskaņu mij u. Tās izpaužas divējādi:

1) priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas nelietošanā I konjugācijas darbības vārdu pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas galotnes *-iet(ies)* priekšā, piem., formās [nāciet], [pērciet], [sāciet], [lieciet], [bēʒiet], [auʒiet];

2) [j] noteiktās mijas saglabāšanā I, kā arī dažu III konjugācijas darbības vārdu pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas galotnes *-iet(ies)* priekšā verbos, kam tagadnes celmā ir līdzskaņa [j] noteiktā mija, piem., formās [laidiet], [sēdiet], [atpūtieties], [lauziet], [ʒēsiet], [celiet], [kāpiet], [ģērbiet], [lemiet].

Kā priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas nelietošana pavēles izteiksmes galotnes *-iet(ies)* priekšā, tā [j] noteiktās mijas paturēšana šais formās ir rupjas un ļoti izplatītas kļūdas, kas izskaidrojamas ar to, ka runātāji bieži nešķir īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes daudzskaitļa 2. personu ar galotnēm *-at(ies), -āt(ies)* no pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas ar galotni *-iet(ies)*. Daļa runātāju kā pavēles, tā īstenības izteiksmē lieto tikai galotni *-iet(ies)*, daļa — galotnes *-at(ies), -āt(ies)*, daļa šīs galotnes lieto vienu otras vietā, bet atsevišķi runātāji pavēles izteiksmes galotni *-iet(ies)* lieto pat īstenības izteiksmes pagātnes daudzskaitļa 2. personas galotnes *-āt(ies)* vietā. Pareizas formas ir, piemēram, šādos teikumos:

Vai jūs kādu gaidāt?

Ejiet ātrāk!

Kur jūs bijāt?

Nešķirot un neapzinoties īstenības un pavēles izteiksmes formu nozīmes, netiek semantizētas un apzinātas arī šo formu fonētiskās pazīmes, rodas tieksme pēc fonētiska vispārinājuma — galotnes *-iet(ies)* priekšā saglabāt to pašu līdzskani, kas ir galotnes *-at(ies)* vai *-āt(ies)* priekšā.

Kurš līdzskanis lietojams pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas galotnes *-iet(ies)* priekšā, to rāda pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personas forma — kāds līdzskanis ir vienskaitļa 2. personā, tāds ir arī daudzskaitļa 2. personā, piem.: [kāp] —

[kāpiet], [ģērbies] — [ģērbieties], [spraud] — [spraudiet], [atpūties] — [atpūtieties], [velc] — [velciet], [brauc] — [brauciet], [ber] — [beriet], [nes] — [nesiet], [sakki] — sakiet], [raugies] — [raugieties].

Īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa 2. personas formā (reizē arī pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personas formā) priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija, tāpat arī [j] noteiktās mijas trūkums un šaurā patskaņa [e], [ē] lietojums tiek konsekventi ievērots, jo īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 2. personas formas un to fonētiskās pazīmes (īpaši attieksmē pret 3. personu) ir pietiekami semantizētas un apzinātas.

Svarīgi pareizrunas elementi ir vārda uzsvars un zilbes intonācija. Arī to lietošanā jāievēro literārās valodas normas (sk. attiecīgās nodaļas).

LATVIEŠU VALODAS GRAFĒMIKA UN ORTOGRĀFIJAS PRINCIPI

Valodas rakstu un runas formas attieksmes

Blakus valodas mutvārdu formai pastāv arī otrs valodas izpausmes veids — valodas rakstu forma, kas ir valodas atspoguļojums vizuāli tveramās zīmēs. Valodas atspoguļojums rakstveidā ir sens cilvēku kultūras sasniegums. Mūsu dienās neviena civilizēta tauta nav domājama bez visai sabiedrībai pieejamas rakstības. Rakstības loma vēsturiskās attīstības gaitā arvien pieaug. Tomēr nav jāaizmirst, ka valodas runas forma ir primāra, rakstu forma — sekundāra. Runas valoda pastāv neatkarīgi no rakstības, rakstība ir nosacīts runas valodas atspoguļojums. Bez runas valodas bāzes nav iespējama nekāda rakstība.

Kā valoda, tā rakstība attīstās, bet to attīstības raksturs nav vienāds. Valoda attīstās pēc saviem likumiem, rakstība — pēc saviem. Starp šiem likumiem ir būtiska atšķirība. Valodas attīstība savos pamatos ir iekšēji nosacīta, to regulē valodas attīstības iekšējie likumi. Rakstība ir ārēji regulēta parādība, tās attīstību nosaka cilvēki paši, apzināti izraugoties noteiktu rakstības veidu.

Atšķirības ir arī runas valodas un rakstības apgūšanas veidā. Valodas mutvārdu formu apgūst bērnībā neapzināti. Bērns mācās runāt, atdarināt dzirdēto. Cik pareizu valodu bērns dzird sev apkārt, tādu arī iemācās. Šai gadījumā pietiek ar labu paraugu, lai bērna valoda būtu pareiza. Lai apgūtu rakstību, ir nepieciešams apzināts mācīšanās darbs. Tāpēc notiek tā, ka valodas lietotāja apziņā rakstības jautājumi aizēno dzīvo vārdu. Mēs ļoti labi zinām, kā vārds rakstāms, bet reti domājam par to, kā tas skan. Par vārdu sākam spriest pēc rakstījuma, nevis pēc skanējuma.

Risinot dažādus jautājumus, kas saistīti ar rakstību, nedrīkst aizmirst, ka primārā ir valodas runas forma, rakstu forma ir tikai tās atspoguļojums. Tāpēc visi skaidrojumi un pamatojumi rakstībā jāizdara, orientējoties uz valodas runas formu, uz tās fonētisko veidojumu. Bez fonētikas jautājumu izpratnes nav iespējams risināt nevienu rakstības jautājumu. Fonētikas zināšanas ir nepieciešamas gan grafēmikas, gan ortogrāfijas problēmu apskatā.

Lai varētu kaut ko uzrakstīt, ir nepieciešama attiecīga grafēmika — noteiktu rakstu zīmju kopums. Grafēmika ikvienai valodai ir īpatnēja. Tā tiek veidota atbilstoši katras konkrētas valodas skaniskajai struktūrai. Katrā valodā līdzās grafēmikas likumiem ir arī citi likumi — ortogrāfijas likumi, pēc kuriem tikai viens vārda rakstījuma veids ir atzīts par pareizu.

Par ortogrāfiju sauc grafēmikas izmantojumu vārdu rakstībā saskaņā ar noteiktiem ortogrāfijas principiem. Ortogrāfija ir kādā valodā vispārpieņemtā un vispārlietojamā vārdu rakstības sistēma. Grafēmiskās iespējas kāda vārda uzrakstīšanā var būt dažādas, bet ortogrāfiski pareizs ir tikai viens rakstījums. Piemēram, latviešu grafēmika atļauj šādus rakstījumus — *cic, cits, cids*, bet ortogrāfija tikai šādu — *cits*.

Ortogrāfija nav atsevišķa rakstītāja, bet visas sabiedrības lieta. Saprātīgi veidota ortogrāfija palīdz izplatīt un nostiprināt arī runas valodas formas. Ortogrāfijas masveida izlietojums veicina vienotas literārās valodas veidošanos vispār, palīdz unificēt literāro runu. Piemēram, patskaņu garuma apzīmēšana latviešu ortogrāfijā nostiprina pareizu garumu lietošanu runā.

LATVIEŠU VALODAS GRAFĒMIKA

Tagadējā latviešu valodas grafēmika, tāpat kā daudzu citu valodu grafēmika, ir izveidota uz latīņu grafēmikas pamata. Papildinot latīņu burtus ar dažādām diakritiskām zīmēm, ir izveidots latviešu valodas alfabēts.

Latviešu alfabētā ir 33 lielie un mazie burti: A a, Ā ā, B b, C c, Č č, D d, E e, Ē ē, F f, G g, Ģ ģ, H h, I i, Ī ī, J j, K k, Ķ ķ, L l, Ļ ļ M m, N n, Ņ ņ, O o, P p, R r, S s, Š š, T t, U u, Ū ū, V v, Z z, Ž ž.

Alfabētā nav ietilpinātas burtu kopas jeb saliktas grafēmas dz, dž.

Burts ir vispārpieņemta grafiska zīme, kas viena vai kopā ar kādu diakritisku (diferencējošu) zīmi rakstībā apzīmē fonēmu. Izšķir lielos un mazos burtus, drukātos un rakstītos.

Atsevišķu burtu kā mazāko patstāvīgo grafēmikas elementu sauc par grafēmu. Burtus var veidot gan vienkāršas, gan saliktas grafēmas.

Viss vairums burtu latviešu grafēmikā ir vienkāršas grafēmas bez diakritiskām zīmēm, piemēram, k, g, l, a, i.

Vienkāršu grafēmu ar diakritisku zīmi, ko sauc par garumzīmi, izmanto garo monoftongu apzīmēšanai, piemēram, ā, ū.

Vienkārša grafēma un diakritiska zīme veido arī dažus līdzskaņu burtus: ķ, ģ, ļ, ņ, š, ž, č.

Dažu fonēmu apzīmēšanai latviešu valodā lieto saliktas grafēmas jeb burtu kopas.

Ar saliktām grafēmām vokālismā apzīmē diftongus, piemēram, ai, ei, ie. Izņēmums ir vienīgi diftongs [uo], ko apzīmē ar vienkāršu grafēmu o. Parasti diftonga apzīmējumu

veido divas vienkāršas grafēmas, kas atbilst diftonga komponentiem, piemēram, divskani [au] apzīmē ar grafēmām a un u resp. au. Šāds apzīmējuma veids latviešu valodas diftongiem ir ļoti piemērots, jo latviešu valodas diftongi pieder pie īstajiem diftongiem, kuros abi komponenti ir vienādā mērā zilbes veidotāji un vienlīdz skaidri. Pēc savas kvalitātes tie atbilst attiecīgajiem īsajiem monoftongiem. Mazliet citāda struktūra ir vienīgi diftongiem [uo] un [ie]. Otrais komponents šais divskaņos nav viendabīgs. Diftongu [ie] nosacīti apzīmē ar grafēmām i un e, diftongam [uo] tradicionāli nostiprinājies apzīmējums ar vienkāršu grafēmu o.

Ar saliktām grafēmām konsonantismā apzīmē balsīgās afrikātas ʒ un ǯ. Viencentra afrikātu apzīmē ar dz, divcentru — ar dž (salikta grafēma ar diakritisku zīmi).

Fonēma valodā ir primārs elements, burts — sekundārs. Fonēma ir mazākā patstāvīgā valodas vienība. Fonēmas eksistē neatkarīgi no burtiem, burti jēgu iegūst tikai kā fonēmu rakstveida apzīmējumi.

Kā zināms, fonēmām var būt vairāki varianti. Burts latviešu grafēmikā apzīmē fonēmu kopumā, nenorādot uz atsevišķiem variantiem. Kurš variants lietojams, to nosaka ortoēpijas normas; burts rāda vienīgi to, uz kuru fonēmu tas attiecas, piemēram, vārdā *runāt* n apzīmē fonēmas [n] galveno variantu, vārdā *runga* — [n] fonēmas sekundāro variantu [ŋ], vārdā *arhaisks* h apzīmē fonēmas [x] galveno variantu, vārdā *arheologs* — fonēmas [x] fakultatīvo variantu [x̣].

Fonēmas uztveram ar dzirdi, burtus — ar redzi. Kā fonēmām, tā burtiem ir savi nosaukumi, un tie ir šķirami. Fonēmas ir, piemēram, [p], [b], [k], [g], [n], [l], burti — pē, bē, kā, gā, en, el. Fonēmu resp. to variantu nosaukumi ir izolēti izrunātas skaņas, burtu nosaukumi ir vārdi, tos veido skaņu savienojumi vai skaņas.

1. Burtu nosaukumi var būt identi ar fonēmu nosaukumiem. Tā tas parasti ir patskaņu burtiem: a — [a], ā — [ā], u — [u], ū — [ū], i — [i], ī — [ī].

2. Burtu nosaukumi līdzskaņiem vienmēr atšķiras no fonēmu nosaukumiem. Latviešu valodā līdzskaņu burtu nosaukumi tiek veidoti no fonēmas nosaukuma, kam

a) līdzskaņa priekšā pievieno [e] vai [ę]: ef, el, eļ, em, en, eņ, eš, er; b) aiz līdzskaņa pievieno [ē]: bē, cē, čē, dē, ģē, jē, ķē, pē, tē, vē, zē, žē; c) aiz līdzskaņa pievieno [ā]: gā, hā, kā.

Praksē diezgan bieži vērojama nepareiza fonēmu un burtu nosaukumu lietošana. Fonēmu nosaukumu vietā mēdz lietot burtu nosaukumus vai otrādi. Tāda parādība ir skaužama. Ja runa ir par fonētiskām parādībām — valodas skaņām (fonēmām) un skaņu pārmaiņām, jālieto fonēmu nosaukumi, piemēram, vārdā [laps] labs balsīgais līdzskanis [b] nebalsīgā līdzskaņa [s] priekšā mijas ar atbilstošo nebalsīgo līdzskani [p]. Ja runa ir par rakstību un burtiem, jālieto burtu nosaukumi, piemēram, par z (zē) un s (es) lietošanu vārda [lûst] rakstībā.

Rakstot ejam no fonēmas uz burtu, lasot — no burta uz fonēmu. Ideālas attieksmes starp fonēmām un burtiem lasīšanas un rakstīšanas ziņā ir tad, ja katrai fonēmai atbilst savs burts. Latviešu valodas grafēmikā pamatos fonēmu un burtu atbilstības princips ir ievērots. Atkāpes no šī principa ir tikai atsevišķos gadījumos.

V o k ā l i s m ā tādas atkāpes ir fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] apzīmējumā, kā arī diftonga [uo] un monoftongu [o], [ō] apzīmējumā.

Patskaņu fonēmām [e], [ę], tāpat arī [ē], [ę̄] latviešu valodas grafēmikā ir tikai burti e, ē. Tie apzīmē gan šauro patskani, piemēram, vārdos *mēs, mopēds, vēl,* gan plato patskani, piemēram, vārdos *tomēr, sens, persona*. Tātad apgrūtināta ir burtu e, ē pareiza lasīšana.

Diftongu [uo] un monoftongus [o], [ō] apzīmē viens burts — o. Te arī rodas grūtības šo burtu pareizā izlasīšanā, piemēram, vārdos *oma, omulīgs* burts o jālasa par diftongu [uo], vārdā *foto* — burts o pirmajā zilbē lasāms par [o], otrajā — par [ō].

Ne visai ideālas attieksmes starp fonēmām un burtiem ir tajos gadījumos, kad fonēmu apzīmē ar saliktu grafēmu. Arī saliktu grafēmu pastāvēšana var radīt grūtības pareizā skanējuma uztveršanā.

Konsonantismā saliktas grafēmas ir dz un dž. Šīs grafēmas var apzīmēt gan balsīgas afrikātas, piemēram, formās *dadzis, dadža*, gan arī morfēmu sadurā fonēmas [d]

un [z], piemēram, *slidzābaki, papildziņas*. Tomēr tādu gadījumu nav daudz un pareizu vārda izlasīšanu latviešu valodas pratējam tas sevišķi neapgrūtina.

Arī divskaņus apzīmē ar saliktām grafēmām. Atsevišķos gadījumos divi patskaņu burti var apzīmēt arī divus monoftongus, un rodas grūtības pareiza lasījuma noteikšanā, piemēram, vārdā *saira*. Arī šādu gadījumu nav daudz. Ir nedaudz internacionālismu, kuri apzīmē divus patstāvīgus monoftongus, piemēram, *hieroglifs, hierarhija*, tāpat arī daži īpašvārdi, kuros no diviem blakus esošiem patskaņiem katrs pieder savai zilbei (neveido diftongu), piemēram, *Aida*.

LATVIEŠU VALODAS ORTOGRĀFIJA

Katru sistēmu veido, balstoties uz noteiktiem principiem. Pazīstamākie ortogrāfijas principi ir fonētiskais, morfoloģiskais un tradicionālais jeb vēsturiskais.

Latviešu valodas ortogrāfija pamatos balstās uz diviem principiem: uz fonētiskā un morfoloģiskā ortogrāfijas principa. Fonētiskais princips ortogrāfijā šķirams no fonētiskās transkripcijas. Fonētiskā transkripcija ir īpašs rakstījuma veids, kam nav sakara ar ortogrāfiju.

Rakstīt vārdu pēc fonētiskā principa nozīmē rakstīt pēc principa fonēma — burts. Kādu fonēmu dzirdam, tādai fonēmai atbilstošu burtu rakstām. Ikvienu fonēmu vienmēr apzīmē ar vienu un to pašu burtu vai burtu kopu. Fonētiskais princips nosaka tādu rakstījumu, kurā katrai fonēmai atbilst vienmēr viens un tas pats burts, piemēram: [ùn], [sèn], [sęns], [sę̄kla], [sētiņa], [accis], [viŋgri], un sen, sens, sēkla, sētiņa, acis, vingri. Lai kādu vārdu uzrakstītu pēc fonētiskā ortogrāfijas principa, jāprot noteikt, kuras fonēmas veido vārdu un kurš burts atbilst katrai fonēmai. Grafēmikas nepilnības fonēmu un burtu savstarpējā atbilstībā netraucē fonētiskā ortogrāfijas principa izmantošanu (pareizu lasījumu gan tās apgrūtina). Fonētiskais princips ir vienkāršs un viegli apgūstams.

Fonētisko principu lieto šādos gadījumos:

1) ja fonēma ir skaidrajā pozīcijā, piemēram: [kaĵni] kalni, [briêdis] briedis, [briêži] brieži;

2) ja fonēma ir neskaidrajā pozīcijā un vārdu nav iespējams pārveidot tā, lai attiecīgā fonēma būtu skaidrajā pozīcijā (tā tas ir tad, ja fonēma atrodas morfēmas iekšienē, nevis beigās), piemēram: [lìksme] līksme, [slìeksnis] slieksnis, [pìrksti] pirksti;

3) ja fonēma ir neskaidrajā pozīcijā un tā ir radusies vai zudusi vēsturisku pārmaiņu rezultātā, piemēram: [spriêst] spriest, [juzdams] juzdams (vēsturiskā līdzskaņu mija), [lûsti] lūsti, [jàlûst] jālūst (vēsturisks līdzskaņa [z] zudums);

4) veidojot pārbaudes formu (pirmrakstu) rakstījumam pēc morfoloģiskā principa, piemēram: [lap-s], lab-i — labs.

Fonētiskā ortogrāfijas principa veiksmīgas izmantošanas priekšnoteikums ir pareiza izruna. Ja izruna ir pareiza, tad kļūdas sakarā ar šī principa izmantošanu nerodas. Kļūdas rodas tikai tad, ja izruna neatbilst literārās valodas normām.

Visbiežāk šādas kļūdas sastopamas īso un garo patskaņu lietošanā darbības vārdu formās, piemēram, galotņu *-as* un *-ās* lietošanā atgriezenisko darbības vārdu īstenības izteiksmes tagadnes 3. personā, galotņu *-ām(ies), -āt(ies)* lietošanā darbības vārdu īstenības izteiksmes daudzskaitļa 1. un 2. personā, kā arī piedēkļa *-ām* lietošanā ciešamās kārtas tagadnes lokāmajā un nelokāmajā divdabī. Reizēm kļūdas gadās arī īso un garo patskaņu lietošanā internacionālos vārdos, jo šādu vārdu izruna atsevišķos gadījumos vēl nav nostabilizējusies, piemēram, [tradīcija] — ar garu otrās zilbes patskani (bieži dzird lietojam īsu), [stabils] — ar īsu [i] (šo vārdu bieži runā ar garu patskani). Šāda tipa vārdos tad arī gadās ortogrāfijas kļūdas.

Fonētiskā ortogrāfijas principa būtība ir vārda skanējuma atspoguļojums pēc formulas fonēma — burts. Grafēmikas iespēju robežās tiek atspoguļota vārda izruna (labi, vēl, vēls, roka). Lai rakstītu pēc fonētiskā ortogrāfijas principa, ir jānosaka, kuras fonēmas veido vārdu un ar kuriem burtiem tās atspoguļojamas.

Morfoloģiskais ortogrāfijas princips ir sarežģītāks. Lai rakstītu pēc morfoloģiskā ortogrāfijas principa, ir jāapzinās vārda morfoloģiskā sastāva robežas, jāapzinās pozicionālās

fonēmu pārmaiņas, kas rodas morfēmu sadurā. Jāapzinās tāpēc, lai izvairītos no to atspoguļojuma rakstībā pēc fonētiskā principa. Rakstījums pēc morfoloģiskā ortogrāfijas principa pozicionālās fonēmu pārmaiņas neatspoguļo. Morfoloģiskā ortogrāfijas principa būtība ir vienveidīgs morfēmas rakstījums visos gadījumos. Par izejas punktu šim rakstījumam ir morfēma tādos apstākļos, kad visas fonēmas ir skaidrajā pozīcijā. Šādu morfēmas rakstījumu sauc par pirmrakstu. Morfēmu pirmrakstu veido pēc fonētiskā principa. Piemēri:

[uz] uz	[labi] labi
[uzâr̂t] uzart	[laps] labs
[uzglabāt] uzglabāt	[ʒeja] dzeja
[usklàusīt] uzklausīt	[ʒèinieks] dzejnieks
[užžaût] uzžaut	[tava] tava
[ušša͡ût] uzšaut	[tàus] tavs
[skùopi] skopi	[lę̀ti] lēti
[skùops] skops	[lę̀c] lēts

Morfoloģiskā ortogrāfijas principa pamats ir vārdu morfoloģiskā sastāva atspoguļošana, balstoties uz morfēmu pirmrakstu pēc fonētiskā ortogrāfijas principa. Pirmrakstu sauc arī par pārbaudes formu. Vārda morfoloģiskās sastāvdaļas jeb morfēmas visās vārda formās, atvasinājumos un salikteņos raksta vienādi — bez pozicionālo fonēmu pārmaiņu atspoguļošanas, piemēram:

nāk-am, nāk-t, nāk-dams
bēg-am, bēg-t, bēg-dams
lab-a, lab-s, lab-vēlis, lab-prāt, lab-sirdīgs
sav-a, sav-ēji, sav-starpējs
[dìupacmit] div-pa-dsmit (divi pa desmit)
[sezdìena] sest-diena (sestā diena)

Tā kā katra rakstījuma pamats ir runātais vārds, tad der noskaidrot arī pēc morfoloģiskā ortogrāfijas principa rakstīto vārdu un izrunas attieksmes.

Rakstījums pēc morfoloģiskā ortogrāfijas principa var saskanēt un var arī nesaskanēt ar izrunu, galvenā prasība te ir morfēmas vienādais rakstījums visos gadījumos.

Ja neskaidrajā pozīcijā pozicionālo pārmaiņu nav, tad rakstījums pēc morfoloģiskā principa saskan ar izrunu resp.

sakrīt ar rakstījumu pēc fonētiskā principa un abus principus nošķirt ir grūti, piemēram: *nākt, bēgdams, labvēlis*.

Ja neskaidrajā pozīcijā fonēma ir pakļauta pozicionālām pārmaiņām, tad rakstījums pēc morfoloģiskā principa ar izrunu nesaskan un nesakrīt arī ar rakstījumu pēc fonētiskā principa, piemēram: [nâgdams] nākdams, [bêkt] bēgt, [lapklâjība] labklājība.

Morfoloģiskā principa lietošana no rakstītāja viedokļa ir sarežģītāka nekā fonētiskā principa lietošana. Tā prasa krietni daudz zināšanu. Mācot skolā ortogrāfiju, galvenais uzdevums ir iemācīt praktiski lietot morfoloģisko ortogrāfijas principu. Ortogrāfiju māca fonētikas daļā un sakarā ar morfoloģiju līdztekus atsevišķām vārdu šķirām.

Morfoloģiskajam ortogrāfijas principam, salīdzinot ar fonētisko, ir dažas priekšrocības. Rakstījumi pēc morfoloģiskā principa atvieglina uztvert vārda (morfēmas) grafisko tēlu, jo morfēmu rakstījumi visos gadījumos ir vienādi, piemēram:

[uzaŕt]	**uz**art
[uzglabāt]	**uz**glabāt
[usklàusīt]	**uz**klausīt
[užžaût]	**už**žaut
[ušša͡ût]	**už**šaut

Pret morfoloģisko ortogrāfijas principu var iebilst, ka tas apgrūtina vārda pareizu izlasīšanu, bet nevajag aizmirst, ka pozicionālās pārmaiņas realizējas automātiski, tās apgūst neapzināti, bērnībā mācoties runāt. Tāpēc īpašas grūtības lasīšanā nerodas.

Atsevišķos gadījumos rakstījums pēc morfoloģiskā ortogrāfijas principa ļauj atšķirt vienādi runātus, bet pēc nozīmes dažādus vārdus un formas, piemēram:

[raks] < raks, rags

[liêkt] < liekt

lìekt < liegt

[kâc] < kāts, kāds

Dažreiz vienādi runātus vārdus diferencē tas, ka vārdi rakstāmi pēc dažādiem ortogrāfijas principiem, piemēram:

[lûst] < lūzt (nenoteiksme)
lūst (tagadne).

Nenoteiksmes *lūzt* rakstībā ir izmantots morfoloģiskais ortogrāfijas princips, jo vārdā ir pozicionāla pārmaiņa balsīguma ziņā, bet tagadnes formā *lūst* lieto fonētisko ortogrāfijas principu, jo piedēkļa *-st-* priekšā ir vēsturisks līdzskaņa [z] zudums.

Morfoloģisko principu lieto, ja fonēma ir neskaidrajā pozīcijā un vārdu ir iespējams pārveidot tā, lai attiecīgā fonēma būtu skaidrajā pozīcijā, citiem vārdiem, ja ir iespējams atrast pārbaudes formu resp. pirmrakstu. Tā tas ir tad, ja attiecīgā fonēma atrodas morfēmu sadurā vai vārda beigās. Fonēma neskaidrajā pozīcijā var būt radusies vai nu pozicionālu pārmaiņu rezultātā, vai būt sākotnēja. (Sk. iepriekšējos piemērus!) Ja fonēma ir sākotnēja, teorētiski varētu lietot arī fonētisko ortogrāfijas principu, bet praktiski lieto morfoloģisko principu, jo orientējas nevis pēc skanējuma, bet pēc pārbaudes formas. Tas obligāti jādara, jo ir jāpārbauda, vai nav jāraksta cits burts, nekā prasa fonētiskais ortogrāfijas princips. Tas tāpēc, ka latviešu valodā ir divi ortogrāfijas principi. To nedarot, var rasties pārcenšanās (hipernormālisma) kļūdas morfoloģiskā principa lietošanā, piemēram, *nāgt*.

GRŪTĀKIE FONĒTISKĀ UN MORFOLOĢISKĀ ORTOGRĀFIJAS PRINCIPA LIETOŠANAS GADĪJUMI

Kad lieto fonētisko, kad morfoloģisko ortogrāfijas principu, ļoti skaidri rāda I konjugācijas verbi, kuru sakne beidzas ar troksneņiem [p], [b], [k], [g], [s], [z], [t], [d]. Salīdzinājumam noder nenoteiksme un divdabis ar izskaņu -dams:

Pozicionālas mijas — morfoloģiskais princips:

[slâpa] slāpa, [slâpt] slāpt, [slâbdams] slāpdams
[glâba] glāba, [glâpt] glābt, [glâbdams] glābdams
[vìlka] vilka, [vìlkt] vilkt, [vìlgdams] vilkdams
[stiga] stiga, [stikt] stigt, [stigdams] stigdams

[plêsa] plēsa, [plêst] plēst, [plę̂zdams] plēsdams
[laûza] lauza, [laûst] lauzt, [laûzdams] lauzdams

Vēsturiskas mijas — fonētiskais princips:

[cìeta] cieta, [cìest] ciest, [cìezdams] ciezdams
[grûda] grūda, [grûst] grūst, [grûzdams] grūzdams

Visvairāk grūtību sagādā to verbu rakstība, kuru sakne beidzas ar līdzskaņiem [s], [z], [t], [d]. Visiem šī tipa verbiem nenoteiksmē galotnes [t] priekšā tiek runāts [s], bet divdabja izskaņas *-dams* priekšā — [z]. Skaņu pārmaiņu rezultāts attiecīgajās formās ir vienāds, bet dažādi tā cēloņi. Vienā gadījumā attiecīgā skaņa radusies pozicionālas mijas dēļ, kā tas ir vārdos [laûst] un [plêzdams], kur balsīgā [z] vietā [t] priekšā rodas [s] un nebalsīgā [s] vietā [d] priekšā rodas [z]; otrā gadījumā attiecīgā skaņa radusies vēsturiskas mijas dēļ, kā tas ir vārdos [cìest] — [cìezdams], [grûst] — [grûzdams], kur nenoteiksmes galotnes [t] priekšā [t] — [s], [d] — [s] ([t] noteiktā mija) un divdabī — izskaņas *-dams* priekšā [t] — [z], [d] — [z] ([d] noteiktā mija); trešajā gadījumā saglabājas sākotnējais saknes beigu līdzskanis — [plêst], [laûzdams], jo nekādu pārmaiņu šais formās nav. Ar šiem fonētiskajiem procesiem ir saistīta ortogrāfijas principu izvēle. Pozicionālās mijas rakstībā atspoguļo pēc morfoloģiskā ortogrāfijas principa, vēsturiskās — pēc fonētiskā. Tāpēc arī vienai un tai pašai fonēmai ir divējādi apzīmējumi — burti s un z.

Šo formu rakstību sarežģī, pirmkārt, tas, ka nenoteiksmes galotnes [t] priekšā šāda tipa vārdos tiek runāts viens līdzskanis — [s], bet ortogrammas ir dažādas — s un z (plēst, lauzt, ciest, grūst), tāpat arī divdabja izskaņas *-dams* priekšā, kur arī runā vienu līdzskani — [z], bet raksta

dažādus burtus — s un z (plēsdams, lauzdams, ciezdams, grūzdams).

Otrkārt, rakstību sarežģī tas, ka I konjugācijas verbiem ar sākotnēju [t], [d] saknes beigās neskaidrajā pozīcijā saknes morfēmā ir dažādas ortogrammas — nenoteiksmē s, divdabī z. Parasti morfēmai ir vienādas ortogrammas neskaidrajā pozīcijā (labs, labsirdīgs, labklājība, salabt utt.).

Treškārt, s un z rašanās pozicionālu un vēsturisku pārmaiņu rezultātā neskaidrajā pozīcijā ir izolēta un tāds fonētiskā un morfoloģiskā ortogrāfijas principa savstarpējs saistījums, kāds ir verbos ar [s], [z], [t], [d] saknes beigās, citur nav sastopams.

Šos jautājumus izprotot, rakstībā nekādu grūtību nav.

Verbi ar [s], [z] saknes beigās rakstībā saglabā sākotnējo saknes beigu līdzskani resp. rakstāmi pēc tā paša principa kā verbi ar [p], [b], [k], [g] saknes beigās (t. i., morfoloģiskā), bet verbi ar sākotnēju [t], [d] — rakstāmi pēc izrunas (pēc fonētiskā principa).

Otrs tikpat spilgts piemērs morfoloģiskā un fonētiskā principa izlietojumam ir to I konjugācijas verbu pareizrakstība, kuriem sakne beidzas ar [z] un tagadnes celmu veido ar piedēkli *-st-*. Šai gadījumā jāsalīdzina nenoteiksmes un tagadnes formas, piemēram:

[lûza] lūza — [lûst] < lūzt (nenoteiksme) / lūst (tagadne)

Nenoteiksmes [s] rodas fonētiskas mijas rezultātā, tāpēc rakstība to neatspoguļo. Tagadnes [s] ir piedēkļa sastāvdaļa, līdzskanis [z] ir vēsturiski zudis piedēkļa *-st-* priekšā. Rakstība vēsturisko zudumu atspoguļo. Dažādi fonētiski procesi dod vienu rezultātu, bet šis rezultāts tiek atspoguļots dažādi. Tāpēc rakstībā ir atšķirības, kaut arī izrunā to nav.

TRADICIONĀLAIS ORTOGRĀFIJAS PRINCIPS

Bez aplūkotā fonētiskā un morfoloģiskā ortogrāfijas principa latviešu rakstībā izņēmuma kārtā lieto principu, ko nosacīti varētu saukt par tradicionālo ortogrāfijas principu.

Šo principu lieto atsevišķu latīniskās grafēmikas citvalodu vārdu vai teicienu rakstībā[1], proti, noteiktus citvalodu vārdus vai to latinizētos transkribējumus neraksta saskaņā ar to latvisko izrunu (pēc fonētiskā principa), bet tā, kā tie tiek rakstīti attiecīgajās oriģinālvalodās. Šādi rakstījumi ir parasti laikrakstu un žurnālu nosaukumos, piemēram, "Times", "Morning Star" (angļu laikraksti), "New York Daily News" (amerikāņu laikraksts), "l' Humanite"[2], parasti gan — "Humanite" (franču laikraksts), "l' Unita"[2], parasti gan — "Unita" (itāliešu laikraksts), "Trybuna Ludu" (poļu laikraksts), "Der Spiegel" (vācu žurnāls), "Economist" (angļu žurnāls). Tāpat raksta arī preses aģentūru nosaukumus, piemēram, "Associated Press", dažādus citus īpašvārdus, vārdus un teicienus no latiņu valodas, piemēram, credo, post factum, status quo, terra incognita. Šādu rakstību lieto arī daudzas citas tautas ar latīnisko grafēmiku, tā ka šī tradīcija uzlūkojama par internacionālu.[3]

Tradicionālo ortogrāfijas principu izmanto arī lielo sākumburtu lietošanā.[4]

LATVIEŠU ORTOGRĀFIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

Latviešu valodas ortogrāfijas sistēmā, savstarpēji saskaņojot fonētisko un morfoloģisko principu, ir panākta liela vienkāršība, skaidrība un konsekvence.

Skaidrajā pozīcijā latviešu valodā rakstījums ir maksimāli vienkāršs — konsekventi tiek lietots fonētiskais ortogrāfijas princips.

---

[1] Sk. *Ozols A., Kušķis J.* Par latīniskās grafikas citvalodu nosaukumu un teicienu rakstīšanu // Latviešu valodas kultūras jautājumi. — R., 1967. — 3. laidiens. — 5.—12. lpp.

[2] Turpat, 9.—10. lpp.

[3] Par tās pozitīvajām un negatīvajām pusēm sk. minētajā *A. Ozola* un *J. Kušķa* rakstā (7.—9. lpp.).

[4] Sk. *Porīte T.* Lielie burti mūsdienu latviešu valodā. — R., 1970. — 175. lpp.; *Laua A.* Skaidrība lielo burtu lietošanā // Karogs. — 1970. — Nr. 9. — 167.—168. lpp.

Sarežģītāks ir rakstījums neskaidrajās pozīcijās. Tas tāpēc, ka fonēma, kas atrodas neskaidrajā pozīcijā, var būt dažādi radusies:

1) tā var būt sākotnēja, piemēram: [likt], [skùops];

2) tā var būt radusies vai zudusi pozicionālu pārmaiņu rezultātā, piemēram: [nęsmu], [daŕps], [dìureiz], [zvèinieks], [ûžžaut], [iššaũt], [cic], [gac], [sveš:], [daš:], [vęc:], [as:], [sezdiena];

3) tā var būt radusies vai zudusi vēsturisku pārmaiņu rezultātā, piemēram: [just], [zust], [juzdams], [zuzdams], [lûstuoši];

4) tās rašanās nav pārbaudāma, piemēram: [mîksti], [skruõpstas].

Atkarībā no tā, kā radusies attiecīgā fonēma, tiek izraudzīts ortogrāfijas princips.

1. Ja fonēma neskaidrajā pozīcijā ir sākotnēja vai radusies (zudusi) pozicionālu pārmaiņu rezultātā, lieto morfoloģisko ortogrāfijas principu, piemēram: *skops, darbs, cits.*

2. Ja fonēma neskaidrajā pozīcijā ir radusies (zudusi) vēsturisku pārmaiņu rezultātā vai tās rašanās nav pārbaudāma, lieto fonētisko ortogrāfijas principu, piemēram: *just, lūsti, mīkstināt.*

Tā rodas dažādas ortogrammas. Ortogrammas ir atkarīgas no lietotā ortogrāfijas principa. Ortogrāfijas principu dažādība ir tā, kas jautājumu sarežģī.

Fonētiskais un morfoloģiskais ortogrāfijas princips ir paši vienkāršākie un racionālākie ortogrāfijas principi. Tie arī veido latviešu ortogrāfijas pamatu. Tradicionālā principa vieta latviešu ortogrāfijā ir niecīga — to lieto tikai izņēmuma kārtā dažādos citvalodu nosaukumos un retumis latviskos vārdos, kuru etimoloģiskie sakari vairs nav dzīvi, piemēram, *augsts.*

Īstas konsekvences nav salikteņu rakstībā, kas ir atkarīga galvenokārt no salikteņu teorētiskās izpētes. Patlaban tiek pārspīlēta vārdu kopā rakstīšana, bieži tiek pārvērsti par salikteņiem vārdu savienojumi, kur tam nav nekāda pamata, īpaši lietvārda vārdkopās ar atributīvu ģenitīvu, piem., *ceļa nauda, ceļa soma, ceļa biedrs; gala mērķis, gala iznākums, naudas sods, soda nauda; gara gaisma.* Ir arī

daudzi cita tipa kopā rakstījumi, kas nav pamatoti vai vismaz problemātiski.

Nemēģinot risināt šo problēmu, gribas norādīt uz parādību, kas apgrūtina jebkura kopā rakstījuma, t. i., pilnformas salikteņa izpratni, proti, salikteņa jēga tiek uztverta analītiski — izprotot katras sastāvdaļas nozīmi. Jo garāks rakstījums, jo grūtāk tajā orientēties. Tāpēc vajadzētu atturēties no nepamatotiem vārda kopā rakstījumiem. Mutvārdu runā vārdu savienojumu uztverē nekādu grūtību nav. Jautājums par salikteņiem un to rakstību būtu nopietni pārskatāms un pētījams.

UZDEVUMI PRAKTISKAJIEM DARBIEM

UZDEVUMI SAKARĀ AR FONĒMU ARTIKULĀCIJU

1. Salīdzināt patskaņu un līdzskaņu artikulāciju.
2. Kādas artikulāras īpašības ir raksturīgas latviešu valodas monoftongiem?
3. Kādām monoftongu īpašībām ir fonemātiska nozīme?
4. Kādas attieksmes ir patskaņu dalījumam rindās (pēc aktīvā runas orgāna) ar patskaņu dalījumu palatālos un velāros (pēc pasīvā runas orgāna, respektīvi, pēc artikulācijas vietas)?
5. Kāda loma ir latviešu valodas divskaņu komponentiem zilbes centra veidošanā?
6. Raksturot divskaņus pēc pozicionālā lietojuma.
7. Aprakstīt atsevišķu fonēmu, piem., [t], [m], [z] artikulāciju.
8. Raksturot fonēmu [n], [x] variantus.
9. Salīdzināt divu fonēmu, piem., [p] un [f], [d] un [n], artikulāciju.
10. Raksturot slēguma īpatnības slēdzeņu apakšgrupās.
11. Raksturot slēdzeņu apakšgrupas pēc sonoritātes.
12. Raksturot sonantus spraudzeņu grupā.
13. Raksturot sonoritātes un artikulācijas veida sakaru.
14. Raksturot līdzskaņus pēc artikulācijas vietas, parādot artikulācijas vietas sakaru ar aktīvo runas orgānu.

15. Raksturot mīksto aukslēju darbību skaņu artikulācijas procesā.
16. Raksturot līdzskaņu dalījumu cietos, mīkstos un mīkstinātos līdzskaņos un šī dalījuma sakaru ar dalījumu pēc aktīvā runas orgāna.
17. Raksturot līdzskaņus pēc artikulācijas centru skaita.
18. Veikt līdzskaņu un patskaņu artikulācijas vispārinātu analīzi noteiktā vārdā, piem., [pulkstenis].

Līdzskaņu analīzes paraugs

1. **Pēc aktīvā runas orgāna vārdā**, piem., [pulkstenis] ir 1 lūpenis — [p], 4 priekšējie mēleņi — [l], [s], [t], [n], 1 pakaļējais mēlenis — [k].
2. **Pēc artikulācijas veida** vārdā ir 4 slēdzeņi, no kuriem 3 ir eksplozīvi — [p], [t], [k] un 1 nazāls — [n], 2 spraudzeņi, no kuriem viens ir laterāls — [l], otrs mediāls — [s].
3. **Pēc sonoritātes** vārdā ir 4 troksneņi — [p], [k], [s], [t], 2 skaneņi — [l], [n].
4. **Pēc balss saišu darbības** vārdā ir 4 nebalsīgi līdzskaņi — [p], [k], [s], [t], 2 balsīgi līdzskaņi — [l], [n].
5. **Pēc pasīvā runas orgāna** (artikulācijas vietas) vārdā ir 1 bilabiāls līdzskanis — [p], 3 dentāli līdzskaņi — [s], [t], [n], 1 alveolārs līdzskanis — [l], 1 velārs līdzskanis — [k].

Patskaņu analīzes paraugs

Pēc rindas vārdā ir 1 pakaļējās rindas patskanis — [u], 2 priekšējās rindas patskaņi — [e], [i].

Pēc mēles pacēluma pakāpes vārdā ir 2 augsta pacēluma patskaņi — [u], [i], 1 vidēja pacēluma patskanis — [e].

Pēc kvantitātes visi patskaņi vārdā ir īsi.

Divskaņi sīkāk analizējami pēc komponentu attieksmēm mēles pacēluma pakāpes ziņā.

UZDEVUMI SAKARĀ AR FONĒMU PĀRMAIŅĀM

19. Raksturot pozicionālās un vēsturiskās fonēmu pārmaiņas šādās I konjugācijas verbu formās:
    a) nenoteiksmē,
    b) vēlējuma izteiksmē,
    c) ciešamās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī.
20. Raksturot pozicionālās un vēsturiskās fonēmu pārmaiņas divdabī ar izskaņu -dams.
21. Raksturot vēsturiskās līdzskaņu fonēmu pārmaiņas, kam pakļauti līdzskaņi [t], [d].
22. Raksturot pozicionālās un vēsturiskās līdzskaņu fonēmu pārmaiņas, kam pakļauti līdzskaņi [k], [g].
23. Raksturot priekšējās rindas patskaņu noteikto miju verbu formās.
24. Raksturot [j] noteiktās mijas gramatisko izlietojumu.
25. Raksturot pozicionālu un vēsturisku afrikātas [c] rašanos.

UZDEVUMI ORTOĒPIJĀ

26. Raksturot [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanu lietvārdos.
27. Raksturot [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanu verbu formās.
28. Raksturot [ę], [ę̄] lietošanu īpašības vārdos un verba ciešamās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī.
29. Raksturot mīkstinātā [r] nosacīto [e], [ē] lietojumu.
30. Uzrakstīt no pamatcelmiem veidotās formas verbam [aptvert] un pamatot [e], [ē] vai [ę], [ę̄] lietojumu.
31. Raksturot fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] nepozicionālo nosacījumu rašanos.
32. Raksturot fonēmas [e], [ē] un [ę], [ę̄] no ortoēpijas viedokļa.
33. Raksturot tipiskās kļūdas patskaņa [a] kvantitātes ievērošanā verbu formās.
34. Raksturot augšzemnieku dialekta pārstāvju tipiskās kļūdas vokālismā.
35. Raksturot lībiskā dialekta pārstāvju tipiskās kļūdas vokālismā.

36. Raksturot tipiskās kļūdas sakarā ar līdzskaņu miju.
37. Raksturot augšzemnieku dialekta pārstāvju tipiskās kļūdas konsonantismā.
38. Raksturot K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas nozīmi latviešu ortoēpijas izkopšanā.
39. Raksturot vidējos mēleņus no ortoēpijas viedokļa.
40. Raksturot patskaņu un līdzskaņu kvantitāti no ortoēpijas viedokļa.
41. Raksturot savu runas valodu pēc dotā plāna (piemērus minēt pareizā formā, uz kļūdām norādīt aprakstoši).

I. Uz kādas izloksnes bāzes apgūta literārā valoda.

II. Vokālisms.

1. Fonēmas [e], [ē] un [ę], [ę̄].
   1) Artikulāri akustiskās kvalitātes pareizums.
   2) Lietošanas nosacījumu ievērošana:
      a) V deklinācijas lietvārdos [r] priekšā daudzskaitļa ģenitīvā;
      b) I konjugācijas verbos [r] priekšā īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē un no tagadnes celma veidotajās formās;
      c) pārējos gadījumos (ja ir kļūdas).
2. Fonēmas [a] kvantitātes ievērošana:
   a) atgriezenisko verbu īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas galotnē (visās konjugācijās);
   b) III konjugācijas 1. grupas tiešo un atgriezenisko verbu īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes daudzskaitļa 1. un 2. personas galotnēs un ciešamās kārtas tagadnes lokāmā un nelokāmā divdabja piedēkļos.
3. Pārējie gadījumi (ja ir kļūdas).

III. Konsonantisms.

1. Mīksto līdzskaņu (vidējo mēleņu) lietošana (augšzemnieku dialekta pārstāvjiem).
2. Mīkstinātā [r] lietošana.

3. Sekundārā varianta [ŋ] lietošana (augšzemnieku dialekta pārstāvjiem).
4. Fakultatīvā varianta [x̧] lietošana.
5. Troksneņu balsīguma saglabāšana vārda beigās (augšzemnieku dialekta pārstāvjiem).
6. Palatalizācijas pārvarēšana (augšzemnieku dialekta pārstāvjiem).
7. [j] noteiktās mijas novēršana verbu pavēles izteiksmē daudzskaitļa 2. personā.
8. Priekšējās rindas patskaņa noteiktās mijas ievērošana I konjugācijas verbu pavēles izteiksmē daudzskaitļa 2. personā.

IV. Zilbes intonācija.

1. Izloksnē lietotā intonāciju sistēma.
2. Tās salīdzinājums ar vidus dialekta triju intonāciju sistēmu. (Ilustrēt ar piemēriem teikuma sakarā.)

V. Vispārīgs runas kultūras novērtējums.

TEKSTI FONĒTISKAI UN ORTOĒPISKAI ANALĪZEI

42. Pārrakstīt tekstus fonētiskajā transkripcijā, analizēt pozicionālās fonēmu pārmaiņas.

a) Pìrms negàisa

Skaîsts ir vasaras rîts. Viss gàiss ìr vērmeļu rûgtuma, griķu un âbuoliņa saĺduma piĺns. Tâlumā kâ siêna stāv uôzuolu mežs, spîd ùn saŕkst rîta saūlē. Vêl ìr vęss, bet jàu jùtama dìenas tvèices tuvuošanās. Gaĺva rèibst nùo smaŕžu pārpiĺnības. Tâlumā dzìrdama izkapts šķiņduoņa. Saūle kâpj aûgstāk ùn aûgstāk. Zâle ātri izžûst. Kļūst kaŕsts. Nekustīgais gàiss sveĺmē zvīļuo. Debess gàr apvārsni kļūst tùmša. Atskrìen pèkšņa vēja brāzma. Tuvuojas negàiss.

b) Sakāmvārdi un parunas

Kad pelīte pìeę̂dusi, tad graûdiņš rûgts.
Nùo mìega raũšus necęp.
Labs paduõms vaĩrāk vę̃rts nekâ naûda.
Salts kâ lędus, gards kâ mędus.
Tàisns kâ zir̃ga lùoks.
Tàisns kâ âža rags.

c) Mīklas

Divas māsiņas abpus kalnam. (Acis.)
Mazs, mazs ezeriņš, vis apkârt zvejnieciņi. (Aka.)
Sìmtacis iêt vìesu lùgt. (Zvejuošana ar tìklu.)
Pùodiņš mežmalā bez uguns vàrās. (Skudru pūznis.)
Mazs, mazs sunītis, ciêti, ciêti kuôž. (Skudra.)
Mazs vīriņš, caũrumains kažuociņš. (Uzpìrkstenis.)
Kas aûž tìklus bez rùokām? (Zir̃neklis.)
Daũdzzùobis nekuôž. (Grâbeklis.)

43. Analizēt tekstā pozicionālās un vēsturiskās fonēmu pārmaiņas, analizēt fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumus, noteikt eventuālo intonāciju vidus dialekta divu intonāciju apgabalā, lībiskajā un augšzemnieku dialektā.

a) [pùpuoli isplaûka liẽli ùn sudrabaini, tiẽ aîcinuoši šūpuojās saũlē. ceļi atkusa ùn ussala atkal. bet pavasaris tik lę̄ti vis nenāca. var'bût tas tâ tikai likās — pìrmie atkušņi tačču atšàlca agri, kùoki un cìlvę̄ki satràucās, sâka gàidīt. bet vis: atnāk tikaj ar savu laĩku, saũle nùoę̂d snìegu pamazām, ùn gaũsi sarìešas sula stum̃bruos, kas zìemas salā dunējuši tukši un skanīgi, laũska cìrvim ìecę̄rtuoties. grāvji pìemîlst palu ûdeņuos, tad pārlejas pāri tīrumiem ùn pļavām, bet vakaruos, kad saũle, pavasar'a dìenas pūliņuos pìesārtusi, laîžas riētā, sìmtiem kùoku spuõguļuo neizmę̄ruojamos ûdeņuos savus slaîduos stàvus. viņi duõmā pàr jaûnu lappu tę̄rpu. vissa zeme ìr viênas viênīgas plaûksmes gaîdās, ùn vis: nùoriēta sārtuma pìelijušais gàis: — viêna

viênīga adbàls:. pìetìek ìeʒiêdāties cīrulim, spaīnim atsisties pret akkas gruõdiem, meîtenes bàlsij ìegavilēties — vis: plaš:ums pìelîst skaņu un atskaņu piĪns. pāri zemej iêt pavasaris.]

(D. Zigmonte)

b) [îsajā maīja naktī biřzīs pìelijis vàrīks, ʒèltenīks zaļums. vakar tās bija caũrspîdīgas, vìeglas, violetas miglas pìesijātas, bet šùorît vàr just lipīguo puműpuru dvašuojumu, kas àr savu skuřbumu slâpē ʒęguzes pārāk skaļuo kukuošanu. pùpuoli tùotìes ìr pārziêdējuši, bet tū'līt jàu sękuos iēvas. piēsaũles ežmalās tās kļuvušas jàu siřmas ùn līmęnas kâ siĪta, putaina piēna krũzes — tū'līt, tū'līt iššļakstēs ziêdu baĪtumā.]

(I. Indrāne)

c) [pa stāvajām kâpnēm mēs pacêlāmies ar'viên aûkstāk ùn aûkstāk. mùms pretim nāca kùoki — bęrzi, liēpas, guôbas, pìlāǰi, rętas egles, àlkšņi, apses ùn kļavas. katram bija sava lappu nuõkràsa — gàn zaļa, gàn vāri zàļgana, gàn ʒeĪtenīga, gàn ugunīgi iēsārta. staĭp varęnajiem kùoku stumbriem mazuos pùlciņuos suôļuoja šmaũgie lazdu krũmi ùn ziêduošu iēvu cęri, kuŕuos triĪlināja lakstīgalas. dāsnā pavasaŕa rùoka nuõgâzi bija nùobārstījusi àr vizbulēm, purenēm, gaĪļpiêšiem, piēnenēm, zaķķu kàpuostiem ùn meža puķēm, kur'ām nezinājām nùosàukumus. nùo ziêda uz ziêdu liduoja tàuriņi, bittes ùn kamenes. siřmas egles zaruos kala ʒenis, bet maz'lìet tâlāk, iemętusies miĪzīga bęrza galuotnē, zvanīja ʒęguze.

tac:iņa vijās pa bìeziem àlkšņu ùn kàrklu brikšņiem, kamęr iznāca uppes plašajā iēlejā. saũle vaīrs nebija aûkstu. kuŕu katru brìdi tā gatavuojās pazust àiz iēlejas pretējā krasta. baĪta un caũrspîdīga kâ plâns zīc nùo ûdeņiem vèrpās ùn iēlejā aûdās migla. Gaũjas krastā nùo kàrklu krũma, kas zarus mèrca vizmainajā ûdenī, isspuřʒa ùn àizliduoja mas:, zìls putniņš. kaût kùr tâlumā àiz klusajiem bìezuokņiem sarêjās suņi, mâva gùovis un blêja àitas.]

(Ž. Grīva)

d) [tûmši zaļuo egļu galuotnes aûkstu, aûkstu kaŕst saŭles sveĺmē, bet lejā zèm pazarēm vęsmuo ęna — tik vęsa ùn spiŕʒinuoša kâ ʒidrs avuota ûdens, kâ rāms, àissapņuojies viĺnis klusā meža ęzęrā. šī ęna ìr zaļa àr vìetvìetām ìeaûstiem saŭles rakstiem, kas sâk ruõtaļīgi ņiŕbēt, ja smaguos zarus sakustina vējš. ęnaj ir sveķķu ùn sûnu skùrbinuošā smaŕža. spiĺkc paklâjs isplęsc zèm varęnajiem kùokiem, ùn tùo ruõtā sulīgi brùklenāju puduri àr vìegli apsaŕkušām uôgām. sûnā iekļāvušies, brūnās zvīņas atvęruši, snaũž vēja nùotrìektie čiēkuri. nekustīgi stāų papaŕdes, cęli turędamas rùobainuos vēdekļus.]

(A. Brodele)

44. Pārrakstīt tekstu fonētiskajā transkripcijā, intonācijas norādot pēc K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas, analizēt fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas nosacījumus.

Uz tavu veselību, zeme!

Par aiziešanu atvasara
jau parakstās ar dzērvju kāsi,
Es, kļavu lapām apbirusi,
ar rudens sauli pildu glāzi...
Uz tavu veselību, zeme,
lai pavasari drīz mēs redzam!
Paldies, ka līdz šai vietai mani
tu nesusi uz sava pleca!
Uz tavu veselību, zeme,
lai izdziest visi naida sārti,
Lai nepārtrūktu strazdu dziesmas
no sagrūstošu namu dārdiem!
Lai, maija tumsā iebridusi,
tu māsās zvaigznēs lepni skaties,
Par to, ka cilvēks darbā laimīgs
un mīlestībā tīrs un patiess!
Lai godinot un apbrīnojot
nav galva jānoliec par zemu,
Es leju rudens sauli glāzē
uz tavu veselību, zeme!

(Ā. Elksne)

UZDEVUMI ORTOGRĀFIJĀ

1. Raksturot ortogrāfijas principu lietošanu vēlējuma izteiksmē un ciešamās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī I konjugācijas verbiem, kuru sakne beidzas ar [p], [b], [k], [g], [s], [z].
2. Raksturot ortogrāfijas principu lietošanu vēlējuma izteiksmē un ciešamās kārtas pagātnes lokāmajā divdabī I konjugācijas verbiem, kuru sakne beidzas ar [t] un [d].
3. Raksturot ortogrāfijas principu lietošanu I konjugācijas verbos, kam sakne beidzas ar [p], [b], [k], [g] un tagadni veido ar piedēkli -st-.
4. Raksturot ortogrāfijas principu lietošanu I konjugācijas verbu formās, kurās ir vēsturiskais līdzskaņu zudums.
5. Raksturot grūtākos fonētiskā ortogrāfijas principa lietošanas gadījumus verbu [lûza] un [aûda] formās.
6. Raksturot morfoloģiskā principa lietošanu verbu [lûza], [drāza], [àusa] formās.

SATURS

Ievads ... 3
Fonētiskā transkripcija ... 3
Pētīšanas metodes un diktoru izvēle ... 5
Fonēmas jēdziens ... 9

FONĒTIKA ... 12

Latviešu literārās valodas fonēmu sistēma ... 12
Monoftongi ... 12
Priekšējās rindas patskaņi ... 14
Pakaļējās rindas patskaņi ... 18
Vidējās rindas patskaņi ... 21
Diftongi ... 25
Konsonanti ... 30
Lūpeņi ... 33
Mēleņi ... 38
Priekšējie mēleņi ... 38
Vidējie mēleņi ... 49
Divcentru līdzskaņi ... 55
Pakaļējie mēleņi ... 59
Līdzskaņu kvantitāte ... 62
Līdzskaņu sistēmas vispārīgs raksturojums ... 66
Piezīmes par līdzskaņu terminoloģiju ... 67
Fonēmu pārmaiņas ... 68
Vokālisma pozicionālās pārmaiņas ... 71
Vokālisma vēsturiskās pārmaiņas ... 73
Mantotā patskaņu mija jeb alternācija ... 74
Līdzskaņa [n] noteiktā mija ... 75
Konsonantisma pozicionālās pārmaiņas ... 76
Asimilācija balsīguma ziņā ... 77
Vidējā artikulācijas centra rašanās ... 79
Afrikātas [c] rašanās ... 80
Vokalizācija ... 81
Līdzskaņa zudums ... 82
Līdzskaņa pagarinājums ... 83
Konsonantisma vēsturiskās pārmaiņas ... 84

Līdzskaņu mija ... 84
[j] noteiktā līdzskaņu mija ... 86
Priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija ... 89
[t] un [d] noteiktās līdzskaņu mijas ... 91
Apvienotās vēsturiskās līdzskaņu mijas ... 93
Līdzskaņu grupu mija ... 94
Daudzlocekļu mijas ... 95
Līdzskaņa zudums ... 96
Pārskats par vēsturiskajām līdzskaņu fonēmu pārmaiņām ... 97
Zilbe ... 99
Intonācija ... 103
Vārda uzsvars ... 108

PAREIZRUNA JEB ORTOĒPIJA ... 111

Vokālisms ... 112
Fonēmas [e], [ē] un [ę], [ę̄] ... 112
Pozicionālie nosacījumi ... 115
Nepozicionālie nosacījumi ... 116
Svārstīgie gadījumi fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanā ... 121
Piezīmes par fonēmu [e], [ē] un [ę], [ę̄] lietošanas normu un pareizrunas apgūšanu ... 124
Fonēmas [o], [ō] un [uo] ... 127
Dažas novirzes dialekta ietekmē ... 128
Fonēmu kvantitāte konjugācijā ... 128
Konsonantisms ... 130
Latviešu valodas grafēmika un ortogrāfijas principi ... 136
Valodas rakstu un runas formas attieksmes ... 136

LATVIEŠU VALODAS GRAFĒMIKA ... 138

Latviešu valodas ortogrāfija ... 141
Grūtākie fonētiskā un morfoloģiskā ortogrāfijas principa lietošanas gadījumi ... 145
Tradicionālais ortogrāfijas princips ... 147
Latviešu ortogrāfijas vispārīgs raksturojums ... 148
Uzdevumi praktiskajiem darbiem ... 150
Uzdevumi sakarā ar fonēmu artikulāciju ... 150
Uzdevumi sakarā ar fonēmu pārmaiņām ... 152
Uzdevumi ortoēpijā ... 152
Teksti fonētiskai un ortoēpiskai analīzei ... 154
Uzdevumi ortogrāfijā ... 158

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

Ls. 1.60

LATVIJAS NACIONALA BIBLIOTEKA
0304017452

L 97-4
70

ISBN 9984- 560-96-1

ZVAIGZNE ABC